

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XV. KÖTET, 3-4. SZÁM

I. OSZT. KÖZL.

1960

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
SÓTÉR ISTVÁN, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
SÓTÉR ISTVÁN
OSZTÁLYTITKÁR

SEGÉDSZERKESZTŐ:
GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor u. 7., III. 338.

Kiadóhivatal: Budapest, V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségének küldendőek be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest, V., Szalay u. 10., az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest, V., Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különnyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belföldi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „KULTÚRA” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Népköztársaság útja 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-067-181) útján eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XV. KÖTET

1960

I. OSZT. KÖZL.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Kodály Zoltán</i> : Haydn emlékezete	3
<i>Szabolcsi Bence</i> : A búcsúzó klasszicizmus	7
<i>Aarni Penttilä</i> : Észrevételek a nyelvtan rendszeréről	15
<i>Turóczy-Trostler József</i> : Faust	25
<i>Beke Ödön</i> : Névszó és ige	59
<i>Trencsényi-Waldapfel Imre</i> : Beke Ödön üdvözlése	70
<i>Tamás Lajos</i> : Varia Etymologica.....	73
<i>Fekete Lajos</i> : Egy vidéki török úr otthona a XVI. században	87
<i>Czeplédy Károly</i> : A korai kazár történelem forrásainak kritikájához.....	107
<i>Hopp Lajos</i> : A Törökországi Levelek műfaji problémái.....	129

Évfordulók — Megemlékezések

<i>Sötér István</i> : Révai József (1898—1959).....	153
---	-----

Vita

<i>B. Rincsen</i> : A mongol nyelv grammatikája című doktori disszertációjának vitája (Róna-Tas András)	159
<i>Dobossy László</i> : Romain Rolland című kandidátusi disszertációjának vitája (Gáldi László)	162
<i>Herman József</i> : Az újlatin nyelvek alárendelő kötőszórendszerének kialakulása című kandidátusi disszertációjának vitája (Antal László)	168
<i>Weber Antal</i> : A magyar regény kezdetei című kandidátusi disszertációjának vitája (József Farkas)	171

Az Osztály életéből

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkája 1958-ban (<i>Bernáth Istvánné Oszlánszki Magda</i>)	177
Volgavidéki mari népdalgyűjtés (<i>Vikár László</i>)	191
Szemelvények a weimari Goethe—Schiller Archivum magyar anyagából (<i>Vajda György Mihály</i>)	221

Szemle

Szabolcsi Bence két újból megjelent könyve. — A zene története az őskortól a XIX. század végéig. A melódia története. Vázlatok a zenei stílus múltjából (<i>Új- jalussy József</i>)	239
--	-----

I. Sipos: Geschichte der slowakischen Mundarten der Huta- und Hámor-Gemeinden des Bükk-Gebirges (<i>Gregor Ferenc</i>)	246
Köpeczi Béla (szerk. bev.): II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei (<i>Hopp Lajos</i>)..	252
O. Nagy Gábor: Mi fán terem? (<i>Fábián Pál</i>)	258
A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve (<i>Somogyi Sándor</i>)	261

*

Az I. Magyar Zenetudományi Konferencia anyagából.	
<i>Rusznayk István</i> elnöki megnyitója	265
<i>Kodály Zoltán</i> megnyitója	267
<i>Bartha Dénes</i> : „Haydn az operakarmester”	269
<i>Kremlev, Ju.</i> : Haydn és az orosz zenekultúra	287
<i>Gárdonyi Zoltán</i> zárószava	295
<i>Waldapfel József</i> : Komját Aladár helye irodalmunk történetében	299
<i>Lakó György</i> : Újabbkori változások az északi-manyisi nyelvben	331
<i>Bóka László</i> : Ignotus és a magyar kritika	345
Készülő helyesírási kézikötárunkról	375

Vita

Berrár Jolán: A magyar hasonlító mondatok kialakulása című kandidátusi disszertációjának vitája (<i>Károly Sándor</i>)	395
Hazai György: A bulgáriai cirillbetűs török emlékek problémái című kandidátusi disszertációjának vitája (<i>Sipos István</i>)	399
Maróthy János: Az európai népdal születése című kandidátusi disszertációjának vitája. (<i>Falvy Zoltán</i>)	403

Az Osztály életéből

Jelentés a pécsi nyelvművelő konferenciáról (<i>Benkő Loránd</i>)	411
---	-----

Szemle

Renaissance Tanulmányok (<i>Mezei László</i>)	415
D. R. Fokos-Fuchs: Syrjänisches Wörterbuch (<i>Hajdu Péter</i>)	422
Fitz József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. (<i>Varjas Béla</i>)	427
Kardos Pál: Nagy Lajos élete és művei (<i>Illés László</i>).....	430
Tőkei Ferenc: A kínai elégia születése (<i>Horváth I. Károly</i>)	434
Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz (<i>Temesi Mihály</i>).....	444
Ibsen szótár (<i>Rubinyi Mózes és Závodscky Ferenc</i>)	454

Most jelent meg az Akadémiai Kiadónál:

GYARMATHY BALASSA BÁLINTNAK

*THIRISINEK ANGELICÁVAL
SYLVANUSNAK GALATHEÁVAL VALÓ
SZERELMEKRÜL*

SZÉP MAGYAR COMOEDIA

ECKHARDT SÁNDOR

előszavával és átírásában

Az utóbbi évek egyik jelentős irodalomtörténeti felfedezése a bécsi nemzeti könyvtárban 1958-ban megtalált Fanchali Jób-kódex volt, melyben többek között Balassa Bálint 1589-ben írt, s mindeddig elveszettnek hitt pásztordramája rejtőzött. A drámából e felfedezést megelőzően csupán két levélügyi töredék volt birtokunkban.

A mű prologusában Balassa szerelmi költészetének jelentőségét, írói hivatását fogalmazza meg. Új, művelt magyar irodalmat akart teremteni, és idézi az egyes nemzetek és ókori népek dicsőséges példáit. A darab maga egy olasz pásztordráma mintájára készült, s azt Balassa színpadi előadásra szánta. Szerelmi kalandot mutat be, melyben a magyar környezetet Dienes (Gyenes) juhász képviseli, akinek realizmusában, ma már jórészt ismeretlen magyar fordulatainak tömegében a józan paraszti ész jut kifejezésre.

Az Akadémiai Kiadó e legrégebb magyar pásztordramát Eckhardt Sándor könnyen olvasható átírásában és előszavával, díszes bibliofil kiadásban adja a nagyközönség kezébe. A 116 lap terjedelmű, félbőr-kötésű könyv ára 35,— Ft.

RENDELJE MEG E KIADVÁNYUNKAT AZ AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN

(Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612)

AZ ALÁBBI MEGRENDELŐLAP BEKÜLDÉSE ÚTJÁN

Alulírott ..... példányban, 35 forintos vételáron megrendelem BALASSA SZÉP MAGYAR COMOEDIÁJÁNAK az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent félbőr-kötésű bibliofil kiadását.

*Kérem, hogy a könyvet postán, portó- és költségmentesen, utánvétellel küldjék meg címemre.

*A könyvet az Akadémiai Könyvesboltban személyesen kívánom átvenni.

Kelt ..... 1960 ..... hó ..... n.

Olvasható aláírás:.....

Pontos cím: .....

KÖNYVÁRJEGYZÉK

AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185-612

KÖNYVRENDELÉS

AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT
AZ AKADÉMIAI KIADÓ KÖNYVESBOLTJA

BUDAPEST V.

VÁCI UTCA 22.

NYOMTATVÁNY

Az I. MAGYAR ZENETUDOMÁNYI KONFERENCIA
ANYAGÁBOL

(Haydn-konferencia, 1959. szeptember 17—22.)

RUSZNYÁK ISTVÁN
elnöki megnyitója 1959. szept. 17-én

Az idei magyarországi Haydn Ünnepek keretében megemlékezünk a nagy zeneszerzőről, bemutatjuk oeuvre-je egyes kiemelkedő alkotásait, és megvitatjuk azokat a tudományos problémákat is, amelyeket Haydn munkássága felvet összefüggésben korának zenei, de főleg társadalmi fejlődésének helyzetében. Úgy gondolom, a Magyar Tudományos Akadémia helyesen járt el, mikor fennállása óta első zenetudományi konferenciáját Haydn emlékének szenteli.

Mit jelent zenetudományunk számára Haydn alakja, Haydn történeti helyzete, Haydn művészete? Jelenti elsősorban az európai klasszikus zene kialakulásának döntő fázisát, azt az állapotot, mikor az egyre erősülő és a feudalizmus maradványai ellen eredményesen küzdő polgári társadalom a kultúra és így a zenekultúra terén is mind szélesebb körökre terjeszti ki hatását, de ugyanakkor mély és széles népi gyökerekből is táplálkozik. Az a korszak, amelyet ma Haydn nevével jelölünk meg a zene történetében, az európai zene demokratizálódásának időszaka; s a zenetudománynak különleges feladata, hogy e kettősen egy folyamatot: a népi elemek felemelkedését s a művészi zene népszerűsödését minden területen megvizsgálja. Ezen a területen fontos szerep juthat a kelet-európai s épp a magyar zenetudománynak, melyre szinte kötelező feladatként hárul azoknak a magyaros, cigányos, szlávok, keleties elemeknek feltárása, melyek Haydn zenéjében — a mester három évtizedes magyarországi tartózkodásának visszhangjaként — oly jelentős szerephez jutnak, s melyeknek fontosságát jóformán csak napjainkban ismeri fel a kutatás. Klasszikus zene és népi zene: a legnagyobb művészek zenéje és a legszélesebb tömegek zenéje, — lehet-e időszerűbb problémája a zenetudománynak ennél a hatalmas témánál? Mi magyarok egyébként is büszkén hivatkozhatunk rá, hogy a klasszikus zene, születése pillanatától kezdve, szívügyünk volt és fontos alkatrészévé vált nemzeti kultúránknak. Haydn itteni gazdag hagyatéka, Mozart, Beethoven, Schubert magyar vonatkozásai csak jelképei e mély és intenzív kapcsolatnak. Bessenyei, Csokonai, Kazinczy, Kölcsey tanúskodnak róla, hogy a magyar szellemi élet, a haladó magyar polgári gondolkodás kezdetétől fogva szövetségeseit látta Haydn,

Mozart, Beethoven művészetében és úgy érezte, hogy ez a zene a magasabb emberség kulcsa lehet a népi milliók számára is. Ugyanezt a feladatot látjuk magunk előtt fokozottan napjainkban, amikor a milliók felemelkedése, milliók műveltsége immár valóban kézenfogható valósággá válik.

Ezeknek a gondolatoknak a jegyében üdvözlöm az I. Magyar Zene-tudományi Konferencia résztvevőit és nyitom meg a Konferencia első ülését.

KODÁLY ZOLTÁN
megnyitó beszéde

Nagy öröm számunkra, hogy itt üdvözölhetjük a világnak csaknem valamennyi jelentős Haydn-kutatóját. Ebből is láthatják, mennyire fontos számunkra, hogy e nagy mester tiszteletét és megismerését erőnkhez mértén előmozdítsuk.

Ila alapjában német is, nyelvét mégis megérti az egész világ, mint joggal mondotta ő maga.

Azzal, hogy gondosan kiirtotta műveiből mindazt, ami saját megjegyzése szerint csak „túlságosan tanult fülekhez” szólhatott, utat talált a „tanulatlan fülekhez” is. És ez nagy szerencsénk, mivel másfél századdal ezelőtt, ritkaság számba mentek nálunk a zeneileg képzett fülek, s ezért is tudott zenéje gyökeret verni hazánkban.

Milyen jogcímünk van, hogy Haydnt a magunkénak is nevezzük? Bizonyára nem csupán a Széchényi Könyvtárban őrzött gazdag emlékanyag. Hogy számos kéziratát itt őrizzük, tisztára véletlen. Másképp is eshetett volna.

De ismeretes, hogy Haydn egyike volt a legelsőeknek, akik nemzeti zenénk töredékeit maradandó formába öntötték és ezáltal megörökítették. Ezenfelül művei jónéhány, máig feltáratlan elemét őrzik a magyar zenének s ezzel felidézik annak az országnak légkörét, ahol Haydn annyi esztendőt eltöltött.

De a legfőbb jogcím, amiért őt magunkénak is nevezhetjük, szellemének hatása egész zenei életünkre. Egészséges realizmusa visszhangra talált a rokon magyar lélekben. Zenéje, akkori viszonyainkhoz képest, eléggé gyorsan terjedt el. Maga „A teremtés” is hamarosan eljutott egész Kolozsvárig.

Nekünk, maiaknak is, legelső élményeink közül való Haydn zenéje. Olyan kótákból játszottuk első vonósnégyeseit, amelyeket még apáink használtak; egy vidéki városkában Mozart Haydnnak ajánlott quartettjeit e művek első kiadásának egy példányából adtuk elő, amely egy egyszerű néptanító birtokában volt s amelyen áhitattal olvastuk a hódolattal teli ajánlást.

A nagyurak egykori szolgája megtalálta hát a népek szívéhez vezető utat, éspedig nemcsak a saját népéhez, hanem valamennyihez.

Az osztrák—magyar határvidék, amely Haydn után még Hummelt, Lisztet és Joachimot adta az emberiségnek és amelynek közvetlen közelében egy Dohnányi és egy Bartók bontakozhatott ki, úgy tűnik, a zene valóságos melegágya és csak az lenne kívánatos, hogy minden tekintetben kölesönös egyetértés fakadjon belőle.

Teljes elismerés illeti a magyar államot, hogy annyi balsors után, megadta az alkalmat az eszterházi kastély, e páratlan műemlék helyreállítására és megmentésére. Zenetudósaink és az Akadémiai Kiadó néhány fontos kiadvánnyal igyekeztek a Haydn-kutatás ügyét szerény erőnkhez képest előbbrevinni.

Abban a reményben és azzal az óhajjal nyitom meg a konferenciát, hogy az előadásaival és vitáival, a régóta megszakított nemzetközi együttműködés életrekelésével, a zene minden barátjának hasznára és örömére, új és értékes eredményekkel fogja gazdagítani Haydnról való ismereteinket.

BARTHA DÉNES

„HAYDN, AZ OPERAKARMESTER”

Mai előadásom címe egyben egy nagyobb munka címül is szolgál, amelynek megjelenése az 1960. évre van tervbe véve. A most következőkben tehát mintegy előzetes beszámolót hallanak ennek a másfél év munkáját jelentő könyvnek a módszeréről és eredményeiről. A munka különben magamnak és kiváló tanítványomnak, Somfai Lászlónak, az Országos Széchényi Könyvtár dolgozójának közös munkája. Ez a beszámoló felöleli mindkettőnk munkájának az eredményeit és problémáit.

A munkánk kiindulásának választott zenei anyag az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött *Esterházy-Archívum operagyűjteményének* az a része, amely Haydn operakarmesteri működése alatt (1776—1790) került összegyűjtésre, előkészítésre és előadásra. Kezdetben arra gondoltunk, hogy puszta *leíró katalógust* készítünk erről a felettébb érdekes operai anyagról; mindjárt a munka érdemleges megkezdése után kiderült azonban, hogy az operaanyag feldolgozásával kapcsolatban sokkal többre; többfelé elágazó zenetörténeti munkát kell majd elvégeznünk. Kitűnt ugyanis, hogy az anyag tele van Haydn előkészítő munkájának lépten-nyomon szembetűnő jellegzetes nyomaival, úgyhogy a szólamok és a partitúrák *többféle történeti réteget* képviselnek: a rendszerint külföldről vagy Bécsből vásárolt *eredeti olasz alapszöveg* rétegét és az eszterházi bemutató, vagy pedig a későbbi felújítások Haydn kezenyomát viselő különböző rétegeit. Munkánk megkezdésekor mindezek a legteljesebb összevisszaságban keveredtek az anyagban, kb. abban az állapotban, mint ahogy 1790-ben, Fényes Miklós halálakor, az operatársulat hirtelen feloszlása alkalmával valamelyik raktárba kerültek. Ahhoz, hogy a rétegek szétválasztásában tisztán lássunk, először, amennyire csak lehetett, *rekonstruálnunk kellett az Eszterházi lefolyt operabemutatók és felújítások történetét*, amihez a magyar nyelvű irodalomban ugyan már találtunk némi segítséget (ZOLNAI KLÁRA, HORÁNYI MÁTYÁS és HÁRICH JÁNOS műveiben), a zenei vonatkozású munka javarészt azonban teljesen magunknak kellett elvégeznünk. Az operaelőadások történetének rekonstruálásában fő forrásaink a következők voltak: az eszterházi

előadások céljára speciálisan nyomtatott librettók;¹ nyomdaszámlák a szövegkönyvek előállításáról; díszlet- és kosztümtervek a szereplők megnevezésével, statisztéria-kimutatások az előadások és próbák napjának megnevezésével, végül kopiaturaszámlák az opera céljára szükséges partitúrák és szolamok eszterházai másoltatásáról. Ezeknek a levéltári eredetű dokumentumoknak nagy részét az egykori Esterházy-levéltár „Acta Musicalia” című okmánycsoportja foglalja magában, ennek alapos átvizsgálása előfeltétele volt munkánk eredményes elvégzésének. Hozzátehetjük, hogy e téren számottevő segítséget jelentett dr. Valkó Arisztid évek óta nagy odaadással végzett Haydn-dokumentációs munkája.

Talán nem lesz érdektelen, ha felemlítjük, hogyan alakult, POHL alapvető könyvének megjelenése óta a Haydn vezetése alatt előadott olasz operák kimutatásának a kutatása és regisztrálása. Pohl annak idején min össze 36 ilyen operát tudott megnevezni (nyilván a rendelkezésére álló szövegkönyvek alapján). HÁRICH JÁNOS kéziratos katalógusa (az Esterházy-szöveggyűjtemény anyagáról) már 51 idevágó opera előadásáról tudósít. — HORÁNYI MÁTYÁS 1957-ben megjelent tanulmánya már 58 *eszterházai operalibrettót regisztrál* Haydn működésének idejéből. A legújabban megjelent idevágó munkák, HORÁNYI MÁTYÁS és HÁRICH JÁNOS 1959-ben megjelent monográfiái már 71 *idevágó operaelőadást* említenek. A saját magunk másfél éves munkája eredményeképpen ma már 92 *bemutató*, illetőleg Haydn vezetése alatt történt felújítás pontos dátumát ismerjük az 1776—1790 között eltelt másfél évtizedből. Ezenkívül 10 olyan operát tudunk kimutatni, amelynek zenei anyagában *Haydn előkészítő munkájának* nyomai kimutathatók, amelyeknek előadatását Haydn tehát konkrétan tervezte. Ez utóbbiak sorában volt például Mozart *Figaro lakodalma* c. operája is, amelynek partitúráját és énekszólalmait 1789-ben vásárolták meg Bécsből. Travaglia kosztümterveket készített hozzá, majd 1790-ben a zenekari szolamok másoltatását is javarészből elvégezték; a bemutató megtörténtét Fényes Miklós közbejött halála akadályozta meg.

Az eszterházai operaélet méreteinek jellemzésére egyetlen év adatait kívánom most csak kiemelni: 1786-ban nyolc bemutatót, egy felújítást és nyolc továbbjátszott darabot tartottak műsoron és a 10-hónapos operaévad folyamán *összesen 125 operaelőadást tartottak*. Mindennek a terhe zenei szempontból Haydnra hárult; az óriási dokumentumanyagban semmi nyoma annak, hogy ennek az óriási zenei munkának az elvégzésében bárki is tartósan helyettesítette volna.

Mindezek ismeretében szinte hihetetlennek tűnik, hogy a Haydn-irodalom klasszikusai a mai napig ilyen tökéletesen elhanyagolták Haydn

¹ Ezeknek nagy jelentőségű sorozatát valamikor az *Esterházy-szövegkönyvgyűjtemény* foglalta magában, melynek anyaga azonban 1945-ben kevés kivétellel elpusztult; katalógusát HÁRICH összeállításából szerencsére ismerjük.

zenei működésének ezt a területét; POHL annak idején megelégedett néhány futtában közölt felületes adat közreadásával s az újabb nemzetközi irodalom (SCHNERICH, GEIRINGER, NOWAK, LARSEN) egytől-egyig megelégedett az ő idevágó adatainak reprodukálásával, anélkül, hogy bárki is magát az operagyűjtemény zenei anyagát vizsgálatra érdemesítette volna.

*

Vizsgáljuk meg most kissé közelebbről: milyen érdekes tanulságokat rejt magában ez a zenei anyag Haydn operakarmesteri munkájáról. Maguknak az előadásra kerülő operáknak a kiválasztása nem pusztán Haydn kénye-kedvétől függött; alkalmazkodnia kellett mindenekelőtt a herceg ízléséhez, amely úgy látszik minden más operai műfajjal szemben határozottan előnyben részesítette az *opera buffá*t. Ezenkívül csak azt tűzhette műsorára, aminek a partitúráját kézírásos másolatban módja volt megszereznie, akár Bécsből, akár egyenesen Itáliából, akár máshonnan. A vételi nyugták egy része megmaradt a levéltárban és azt tanúsítja, hogy egy-egy opera megszerzésében sok múlt a véletlenen is. Volt olyan eset, hogy egy feloszlott színtársulat anyagának bécsi árverésén szereztek be partitúrákat; másokat Bécsben vagy Velencében működő kopistaműhelyekből szereztek; ismét más esetben az Eszterházára szerződött olasz operanékesek hozhatták magukkal egyik vagy másik olasz opera partitúráját, amelyet aztán műsorra tűztek. Arról, hogy közvetlenül a komponistától vásárolták volna meg egy vagy több operájának partitúráját, mindössze egyetlen esetet tudunk: Dittersdorf 1776-ban levélben felajánlja egy sor operapartitúráját s ezeket valóban megszerezték az operagyűjtemény számára; egy részüket elő is adták, mások a gyűjteményben porosodtak.

Haydn kiválasztó munkája tehát voltaképpen a partitúra kézhezvételétől számítható; így nem kérhetünk tőle számon olyan műveket, (a kor számos híres alkotását), melyeknek partitúrája Eszterháznál akkor nem állt rendelkezésére. Haydn szelekciója ott kezdődik, ahol a meglevő vagy megvásárolt partitúrák valamelyikét átnézés után félreteszi és lemond előadásáról. Ilyen is van a gyűjteményben vagy 20; elmondhatjuk róluk, hogy *igazi remekmű egyetlen sincs köztük*. — Amidőn aztán Haydn valóban elhatározza egy-egy opera előadását, *megkezdődik az előkészítő munka*, melynek első fázisa rendszerint rövidítésekben nyilvánul meg. Lépten-nyomon találkozzunk a zenei anyagban a teljes áriák elhagyására utaló „kann wegbleiben” megjegyzéssel.²

² Az ilyen megjegyzések megjelenési formája is fontos lehet a beavatkozások időrendje szempontjából; az első előkészítés során Haydn többnyire fekete ceruzát használ; a szólammásoltatás (a második fázis) idejéből eredő megjegyzések többségét tinnával írja, míg a legkésőbbi, a próbák időszakából származó megjegyzések legtöbbször pirosceruzás írással kerültek a zenei anyagba.

Más esetben az ária első oldalának áthúzásával, vagy a partitúra megfelelő részének leragasztásával és levarratásával dönt egy-egy szám elhagyásáról. Kivételesen pontosabban is feljegyzi beavatkozási szándékát, pl. „kann wegbleiben, oder abgekürzt”, máskor „statt dieses etwas lustiges im französischen Styl” (ez utóbbit 1777-ben jegyzi fel magának Dittersdorf La Moda c. olasz operájának partitúrájában; később aztán egyáltalában lemondott ennek az operának az előadásáról). Már ebben az első munkafázisban megkezdődik Haydn az egyes áriák részletes megvizsgálását és a terjedősnek tetszőket megrövidíti. Mindez azonban még csak a *beavatkozások első szakaszát* jelzi; a próbák megkezdésekor, a muzsika megszólaltatásakor újabb beavatkozások sorozata kezdődik.

Haydn ezután a partitúrát *szólammásolás céljára* kiadja az eszterházai kopisták vezetőjének, *Johann Schellingernek* (az ő munkájának jelentőségéről beszámolunk egy későbbi szakaszában még részletesen szólunk). Csak ritkán sikerült Eszterházára megszerezni az előadásra szánt operák *szólamait*, úgyhogy legtöbb esetben a *szólamokat Eszterházán másolták*. A munka eme fázisában kellett Haydnnak a *hangszerelés* fontos kérdéseiben döntenie; a maga szerény létszámú eszterházai zenekarára kellett alkalmaznia az eredetileg sokszor nagyobb együttest igénylő olasz operák hangszerelését. Haydn zenekarában nincs klarinétos, egy-két évtől eltekintve nincs trombitása és timpanistája és önálló fuvola-játékos sem mindig áll rendelkezésére. (A hiányzó szólamokat ilyenkor többnyire a muzsikusok valamelyike szokta átvenni, aki több hangszeren is játszott.)

(E tekintetben anyagunkban érdemes megfigyelni az itáliai és az eszterházai praxis jellegzetes különbségét. Amint az Eszterházára került itáliai eredetű előadási anyag bizonyítja, Olaszországban *oboista és fuvolajátékos rendszerint ugyanaz a muzsikus*; legtöbbször egyetlen szólamkönyvbe írták ki mindkettőnek a szólamát. Ezzel összhangban az akkori tipikus Cimarosa, Anfossi stb. hangszerelés rendszerint nem is használja őket egyszerre, hanem változtatva alkalmazza az oboákat és fuvolákat. Eszterházán viszont rendszerint nem az oboisták valamelyike, hanem hegedűs játszotta a fuvolát is, amint erről a fennmaradt szólamok tanúskodnak.)

A dokumentumokból és bejegyzésekből megállapítható, hogy az *ének-szólamok másoltatása* rendszerint *néhány hónappal korábban* történt a zenekari szólamokénál; az énekeseknek ugyanis kívülről be kellett tanulniuk szerepüket, míg a zenekar néhány nap alatt produkcióképes volt. A két munkafázis időrendjére és viszonyára vonatkozóan tanulságos példa az alábbi: Cimarosa CHI DELL'ALTRUI SI VESTE című operáját adataink szerint 1786 májusában mutatták be Eszterházán. Az ének-szólamok kiosztása azonban már 5—6 hónappal korábban, 1785 decemberében elkezdődött, amiről a partitúra borítólapján levő Haydn-feljegyzés tanúskodik: „ausgetheilt den 19 Iobris 785”.

Ugyancsak gondot okoz Haydnnak a rendelkezésre álló *énekesek kis létszáma*. Igen mozgalmas esztendőkből (pl. épp a fentemlített 1786. évben) Haydnnak összesen 5 férfi és 5 női énekessel kellett beérnie s minden egyes opera előadásában úgyszólván a teljes énekesgárdának részt kellett vennie. Az eredeti operákban szereplő kórus-szakaszokat csak akkor hagyhatja meg, ha az opera szólistái kosztümváltás nélkül maguk vállalhatják azok szólamait; külön kórusgyűttes Eszterházán *nem volt*. Arra is volt eset, hogy énekeshiány miatt egyes operákból *néha egész szerepet kellett kihagynia*. Ezt, úgy látszik, az operapartitúrákat Eszterházára juttató közvetítők is tudták, mert például Traetta FIGENIA IN TAURIDE c. operájának partitúráján a következő ajánló sorokat olvashatjuk: „Questa opera così accorciata si puol fare con una donna e tre omini, ed anche levando quello che è coperto, si puol fare con due donne e tre omini”. (DORI szerepét Eszterházán valóban teljesen ki is hagyták!)

*

A másoltatás technikáját illetően megemlíthetjük, hogy a munkát végző muzikusok többnyire *Haydn személyes felügyelete alatt*, valószínűleg a ma is meglévő MUZSIKAHÁZ valamelyik helyiségében (talán próbateremben) dolgoztak. Az operaanyagban munka közben történt és nyilván Haydntól származó korrigálások nyomát, a rövidítések eszközzésének azon melegeben való tisztázását, a hibák gyors kijavítását, Haydn kezével megkezdett s a következő oldalon már a másoló kezével folytatott szólamokat találunk. Közben, valahol a szomszédban, Haydn nyilván már az énekesek betanításával, korrepetálásával foglalkozik: a kevésbé sikerülő, nehezebb részeket esetleg kihúztatja a szólamokból. Ennek a pezsgő munkafolyamatnak ezernyi apró jele található a kottaanyagban; mindezeket munkánk megfelelő helyén pontosan regisztráltuk.

A szereposztás eldöntése úgy látszik Haydn hatáskörébe tartozott. Az elkészült énekszólamfüzetekre vagy ő maga írja rá a kijelölt énekes nevét, vagy hivatalos másolója: Schellinger. — Itt kell említenünk, hogy Haydn tömérdek zenei beavatkozásának egyik legfontosabb mozgató rugója kétségtelenül Luigia Polzellihez fűződő érzelmi kapcsolata. Amikor arról van szó, hogy az ő csekélyke hangterjedelmére kell alkalmazni valamilyen áriát, Haydn nem sajnálja az időt és fáradságot: változtatásokat eszközöl az olasz operák anyagán, csak hogy Polzelli munkáját megkönnyítse, szerepét hálássá és hatásossá tegye. Polzellinek elég kisterjedelmű mezzoszopránhangja volt; ilyen szerep pedig a 18. század operastílusában elég ritka; így Haydn kénytelen volt számlálatlan esetben transzponáltatni számára az áriákat. Haydn számos húzásából és korrekciójából arra gyanakodhatunk, hogy Luigia a koloratúraéneklésben is elmaradt társai mögött. Hiányos zenei képességeire jellemző, Haydn egy 1780-ból ránkmaradt operakorrekciója.

Kép a fertői hangversenyéről. 1959. szept. 20. (Fényképezte: ifj. Kertész Gyula.)

A *La Vendemmia* c. operában Polzelli *Artemisia* szerepét énekelte. Az első felvonásban ugyanazt a kis cavatinát egymásután három szereplőnek kell énekelnie különböző szöveggel. Artemisia az első. Mindenekelőtt az ő számára egy terccel mélyebbre kellett transzponálni az áriát, de még így sem győzte. Ugyanis őneki a recitativo után, zenekari előkészítés nélkül, viszonylag magas hangon kell belépnie. Polzelleinek nyilván nem sikerült ez a kényes és exponált belépés; Haydn nem tehetett mást, minthogy három akkordból álló zenekari „függönyt” komponált az ő belépése elébe. A többi énekes esetében nem volt szükség ilyenétan orchesztrális mankóra.

Haydn bámulatra méltó szeretettel és türelemmel igyekezett azon, hogy Luigia a körülményekhez képest sikeresen szerepelhessen. Amikor az ének-szólamban nem lehetett segítségére, legalább a neki szánt ária hangszereelését gazdagította, színesítette, hogy Luigia epizódszerepében is feltűnést keltsen. Ugyanakkor Haydn (ebből az időszakból ránkmaradt) *betétáriáinak legnagyobb részét* is Luigia Polzelli szerepeihez alkotta: őneki egymagának több betétáriát írt, mint összes többi énekeseinek együttvéve.

Amikor nem Luigia Polzelleinek szánt szerepekről vagy áriákról van szó, Haydn kritikai állásfoglalása (amely többé-kevésbé radikális zenei beavatkozásokban szokott megnyilvánulni) legtöbbszörre *tisztán zenei szempontokra támaszkodik*. Az esetek többségében azt látjuk, hogy Haydn nagyon is éles kritikai szemmel nézi a kortárs operaszerzők alkotásait. Feltűnően kevés az olyan opera, amelyben Haydn komolyan respektálja a szerző szándékát; ilyen esetben arra gyanakodhatunk, hogy még őt is tiszteletre kényszerítette egy-egy remek alkotás zenei értéke. Érdemes itt feljegyezni azt a néhány kortárs-operát, amelyet Haydn is kedvezően fogadott. Idetartoznak például Paisiello művei: LE GARE GENEROSE és IL BARBIERE DI SEVIGLIA, továbbá Cimarosa GIUNIO BRUTO és Sarti DIDONE ABBANDONATA c. opera seriái, továbbá Bianchi IL DISERTORE c. operájának nagyhatású, drámai jellegű utolsó felvonása. Martin L'ARBORE DI DIANA c. operája formálásának ritka tömörségével keltette fel Haydn aktív szimpátiáját.

Haydn kritikai ízlése nem minden esetben egyezik meg a kortárs operaszerzőkről napjainkban elfogadott történeti ítélettel. Hogy csak két híres nevet említsünk: Cimarosa és Anfossi áriastilusa (néhány kivételtől eltekintve) valósággal vörös posztó Haydn szemében. Úgy látszik, hogy az ő áriákat általában elviselhetetlenül terjengősnek találja. A mai szemlélő szemében néha egyenesen barbár értetlenségnek tűnhetik az az ádázság, mellyel Haydn oly sokszor megcsonkítja Cimarosa vagy Anfossi áriáit. A saját zenéjében Haydn ekkoriban (ne feledjük, hogy már az 1780-as években vagyunk) már a lényegre szorított koncentráció, a tömörítés igen magas fokára érkezett s olasz kortársai dallamba felejtkező hőbeszédűségét értelmetlennek, terjengősnek érzi.

Ezzel kapcsolatban említhetjük, hogy még nagyrabecsült jó barátja: *Mozart* zenéje sem volt Haydn szemében érinthetetlen. 1789-ben Anfossi *LE GELOSIE FORTUNATE* c. operáját adták Eszterháznál. Egy évvel korábban Mozart ugyanennek az operának a bécsi bemutatója számára betétáriát komponált (KV : 541.), amely a Bécsből beszerzett partitúrában Mozart neve alatt szerepelt. Haydn ennek ellenére irgalmatlanul törölte az operából és eleve be sem másoltatta az eszterházai szólamokba.

*

Engedjék meg, hogy ezen a helyen néhány szót szóljak Haydn elsődlegesen *zenei megfontolásból eredő* változtatásairól. — Nem új megállapítás, hogy Haydn temperamentuma általában kerüli a túlságosan kitárulkozó jellegű, érzelmes megnyilatkozásokat. Ennek a sok mindenben megnyilatkozó szükszavú szemérmességnek egyik megnyilvánulási formája az, hogy az operákban is *feltűnően kerüli a lassú, vontatott tempókat*. Az Eszterháznál előadott anyagban alig akadunk operára, amelyben legalább egy-két szám tempóját lényegesen meg ne gyorsítaná: például *andante* helyett *allegretto* jelez, *allegretto* helyett *allegro*t stb. Egyes esetekben a gyorsítás olyan mértékű, hogy az ária jellegét is szinte gyökeresen megváltoztatja. E törekvés szélsőséges példájával találkozunk Salieri *LA FIERA DI VENEZIA* c. operájának második felvonásában, ahol Haydn *Belfusto* „Andante maestoso” tempójú áriáját „allegro vivace” tempóra gyorsította. Kíváncsiak volnánk, hogy *Salieri* mit szólhatott ehhez a változtatáshoz, — ha egyáltalán módjában volt arról tudomást szereznie.

A d i n a m i k a terén is Haydn kevésnek, ki nem elégitőnek érzi az olasz buffo-operák szokványát. Nem csak (a kor szokása szerint) kiíratlanul maradt, magától értődő dinamikai jelzéseket pótolja, hanem sokhelyütt lényegesen hozzáad a magáéból. A saját szerzeményeiből jól ismert *meglepetési effektusok* („surprise”) ff és pp szembeállítását, a hirtelen subitováltásokat beleépíti olasz kortársainak a muzsikájába. Nyilvánvaló, hogy ezzel egyben *a zenekar szerepét is megnöveli* az énekes szólistákkal szemben. Különös gonddal és gyakran teszi ezt az *accompagnato recitativo-k* zenekari szövetében, ahol a szövegillusztrálásban Haydn néha jóval többet mond az eredeti kótaszövegnél.

Ugyancsak szembetűnik az anyagból, hogy Haydn a kortárs olasz operaszerzők h a n g s z e r e l é s é t — legalábbis saját műveivel szemben — primitívnek érezte! Köztudomású, hogy az olasz kortársak operazenekarában úgyszólván csak a vonóegyüttes kap igényesebb játszánivalót, míg a fúvósok nagy része pusztán kitöltő szólamokat, vagy nagyon is sablonos meneteket játszik. Másfelől sokan még a vonóstétel felépítésében is pongyolán járnak el, nem törődnek a szólamok önálló rajzának finomításával (termé-

Kép a fertői hangversenyről. 1959. szept. 20.

(Fényképezte ifj. Kertész Gyula)

szetes, hogy ez a megjegyzés *nem minden* kortárs-szerzőre egyformán érvényes: Grétry vagy Paisiello esetében Haydn pl. legtöbbször megtartja az eredeti hangszerelést). Tipikus esetnek tekinthető, hogy az olasz eredetiben pusztán vonósokkal kísért áriához Haydn utólag *oboa- és kürtszólamokat szerkeszt*; sok esetben sajátkezűleg, egyenesen a szólamkönyvekbe írja be a kiegészítést. Magasabbrendű átdolgozás jön létre, amikor Haydn a vonósszólamok együttesét is átgyúrja, megváltoztatja a figurációt, hegedűszerűbbé teszi a hármasszólásokat stb. Ilyen esetben (különösen amikor némi formai koncentrációt is alkalmaz) nem egy ízben *autográf partitúra formájában újra leírja* a fél-áriát, vagy akár az egész áriát is. Sajtó alá készített munkánkban az ilyen hangszerelési beavatkozásokat is esetenként pontosan regisztráltuk.

Magának a tulajdonképpeni zenei anyagnak kijavítására, átalakítására Haydn leginkább akkor vállalkozik, amikor a lényeges kifogások pusztán formai javítással, rövidítéssel, sűrítéssel megvalósíthatók. Ahol *maga a tematikus anyag*, a dallami invenció ellenkezik izlésével, ott csak kétféle megoldás marad: vagy kihagyja az egész számot (ezt tette számtalan esetben), vagy pedig teljesen új áriát ír az eredeti helyett (így jött létre a Haydn tollából ránkmaradt *betétáriák* legtöbbje).

*

Itt a helye, hogy néhány szóval méltassuk Haydn rövidítő módszerét. Fentebb már említettük, hogy Haydn általában hosszadalmasnak, terjedősnek találja a kortárs olasz operastílus áriaanyagát, a maga sokszori téma- és motívum-ismételgetésével, visszatéréseivel. Haydn ebben az időben már konok ellensége mindenfajta henye ismételtetésnek; a saját maga alkotómunkájában még a formakívánta visszatéréseket is igen gyakran a *variált repris* módszerével differenciálja. A kortárs olasz zenében azonban a variált reprisnek ez a módszere meglehetősen primitív fokon áll; amennyiben egyáltalán találkozunk variációval, az szinte kizárólag pusztán figuratív variálás, koloratúrák beiktatása. Ilyesmire Haydn pedig ekkoriban már nem kapható; szemmel láthatóan szívből gyűlöli a zenei formát szétfeszítő, tartalmi nullpontot jelentő koloratúrákat. Ahol csak teheti, kihúzza őket. — Az eszterházi énekesek aligha köszönték meg Haydnnak, hogy az ária befejezését megelőző utolsó zenei frázist, amely fermátán végződik (efölött rögtönzött az énekes kíséret nélküli „cadenzát”) Haydn néha szinte kegyetlen következetességgel törölte!

A koloratúrák megnyesegetésén kívül is Haydn azon igyekszik, hogy minden „felesleges” ismétlődést töröljön, — legyen az akár két ütem, vagy akár negyven ütemes nagyobb szakasz. A húzások óriási száma és jellege mögött mintha valami *nagyfokú türelmetlenséget* érezhetnénk Haydn részéről. Van példa arra is, hogy Haydn szélsőséges formai sűrítése valósággal eltorzítja az ária eredeti formáját. Így például előfordul, hogy egy rondóáriából

egyszerűen kihagyja az első közjátékot és ezzel felborítja a rondóforma egyensúlyát.

Haydn karmesteri beavatkozásának legmagasabb szintű rétegét kétségkívül az idegen szerzők operáiba komponált betétáriák alkotják, amelyek (pusztán nagy számuknál fogva is) Haydn alkotómunkájában mindinkább felismert fontos szerepet játszanak. Jelentőségüket növeli, hogy Haydn életének olyan korszakában keletkeztek, melyben saját operaszerző termése hovatovább szinte teljesen elapadt (az 1784-ben előadott ARMIDA után Haydn már egyáltalán nem komponált saját operát Eszterháza számára). És így Haydn érett alkotókorszakának egy bizonyos periódusában (különösen az 1780-as évekre vonatkozóan) voltaképpen a *betétáriák csoportja* jelenti Haydn vokális oeuvre-jének a zömét.

*

Haydn betétáriáival a klasszikus Haydn-irodalom már POHL második kötete óta többé-kevésbé behatóan foglalkozik. Engedjék meg, hogy ezen a helyen kissé részletesebben összehasonlítsam az eddigi irodalom idevágó adatait, a mi operaanyagunkból most felkutatott újabb eredményekkel. A POHL II. kötetében „N”-betű alatt közölt jegyzék (az ide nem tartozó kantátászerű darabok levonásával) *8 olasz áriát említ*, ebből hármat rendeltetés megnevezése nélkül, kettőt pedig téves rendeltetés jelzésével (UNA COSA RARA; ezt az operát Eszterházán egyáltalában nem is adták). A pontosan és helyesen meghatározott betétáriák száma Pohl-nál tehát *mindössze három!* — A nemzetközi kutatás mai állapotát legteljesebben az MGG-enciklopédia V. kötetében közölt *áriajegyzék* tükrözi, amely (hogya a Haydn saját operáiba szánt, vagy pedig *1790 után komponált* darabokat levonjuk) a „Chronologisch bestimmte Arien” kategóriában 8 darabot említ (ezek közül ötnek ismeri a rendeltetését, háromét pedig nem tudja), a „Chronologisch nicht bestimmbar” csoportban pedig hét áriát említ (ezek közül háromnak ismeri a rendeltetését, négynek pedig nem; a rendeltetésjelzések közül egy hibás, mint már Pohl-nál). — Ezek szerint az MGG 1956-ban kelt listája összesen 5 + 3 — 1: vagyis *hét áriát ismer pontos rendeltetéssel*.

A mi sajtó alá készített munkánk ezzel szemben, a Budapesten őrzött operai anyagra támaszkodva, a következő eredményeket fogja publikálni:

a) *pontos rendeltetéssel meghatározott teljes betétáriák* Haydn tollából: 21 ária (ebből teljesen újonnan felfedezett darab: 8 ária, újonnan felfedezett rendeltetésű ária: 6 darab, az MGG adataival egyezőnek talált darab: 7 ária). Vagyis: 8 + 6 + 7 = 21.

b) Teljes betétáriák, melyeknél *Haydn szerzősége valószínű*, de egyelőre kétséget kizáróan *nem bizonyítható*: 22 ária (e kategória darabjainak legtöbbször

jéből az operaanyagban *csak zenekari szólamok* maradtak, míg az énekszólamok eltűntek, ezért sokszor a betétáriák *szövegét nem ismerjük*. Készülő munkánkban ezeket a darabokat a hegedűszólam kezdetével regisztráltuk).³

c) Haydn által *átdolgozott és újjáhangszerelt áriák* (valamennyi eddig teljesen ismeretlen darab): 23 darab.

Természetesen túlmesszire vezetne, hogyha itt most mindhárom kategória valamennyi darabját fel akarnók sorolni. Szíves engedelmmükkel azonban *az első, legfontosabb kategóriára* vonatkozó új megállapításainkat itt mégis röviden összefoglalnám: hiszen Haydn alkotómunkájának egyáltalában nem elhanyagolható fontos területéről van szó (jegyzékünk a rendeltetés időrendjében sorolja fel a betétáriákat):

1) „Quando la rosa”, ill. „Finchè l'agnello”. Luigia Polzelli részére írt betétária a LA METILDE RITROVATA c. Anfossi-operába, 1779-ben; *eddig ismeretlen*.

2) (Szövege ? talán: „Il cor nel seno balzar mi sento”, mert Haydn ennek a helyére komponálta) L. Polzelli részére, LA SCUOLA DE'GELOSI c. Salieri-operába, 1780-ban. *Eddig ismeretlen*.

3) „Dice benissimo”. Luigi Rossi énekes részére komp. Haydn-betétária a LA SCUOLA DE'GELOSI c. Salieri-operába, 1780-ban. Pohl n/3, MGG: „chronologisch unbestimmbar”.

4) „Mora l'infido” (recit.) és „Mi sento nel seno” (ária). Betétjelenet Righini IL CONVITATO DI PIETRA c. operájába, L. Polzelli részére, 1781-ben. — *Eddig ismeretlen*.

5) „Signor voi sapete”. L. Polzelli részére írt betétária az IL MATRIMONIO PER INGANNO c. Anfossi-operába, 1785. Pohl n/7 (tévesen:) „Einlage in UNA COSA RARA von Martin”. MGG egyált. nem regisztrálja.

6) „Dica pura chi vuol dire . . .” Betét az IL GELOSO IN CIMENTO c. Anfossi-operába, 1785. Pohl n/6 (tévesen:) „Einlage in UNA COSA RARA”. MGG: „chronologisch unbestimmbar”.

7) „Sono Alcina . . .” Betét a L'ISOLA D'ALCINA c. Gazzaniga-operába, 1786. Pohl nem ismeri, MGG helyesen jelzi rendeltetését. Valószínűleg *Barbara Ripamonti* énekesnő részére.

8) „Ah tu non senti amico”. Betét az IFIGENIA IN TAURIDE c. Traetta-operába, 1786. Pohl n/4 és MGG helyesen jelzi rendeltetését. Valósz. Prospero Braghetti énekes részére.

³ Az énekszólamok és általában a betétáriák anyagának *eltűnésére* a magyarázat ez: az operatársulat hirtelen feloszlásakor, 1790-ben Haydn elővette azokat az operákat, amelyekbe az elmúlt évek során fontosabb betétáriákat illesztett és a saját szerzeményű számokat mind a partitúrából, mind a szólamokból *kivágta és magához vette*, — nyilván azzal a céllal, hogy a küszöbön álló angliai hangversenykörút részére minél több énekes repertoire-darabot biztosítson magának. Magában az operai anyagban csak azok a betétáriák maradtak meg teljesen, amelyekről Haydn ez alkalommal *megfeledkezett*.

9) „Un cor si tenero”. Betét Bianchi IL DISERTORE c. operájába, 1787. Pohl n/5 és MGG *nem ismeri rendeltetését. Benedetto Bianchi* vagy *Santi Nencini* énekes részére.

10) „Vada adagio signorina”. Betét Guglielmi LA QUAKERA SPIRITOSA c. operájába, 1787, Barbara Sassi énekesnő részére. Pohl és MGG egyáltalán nem ismerik.

11) „Chi vive amante”. Betét Bianchi ALESSANDRO NELL’INDIE c. operájába, 1787. Pohl nem ismeri; MGG helyesen: rendeltetését jelzi, de tévedésben van az énekesnő személyét illetően: „wahrsch. f. Barbara Nencini, geb. Sassi”. Nencini felesége nem Barbara, hanem a másik Sassi-lány, Palmira Sassi volt. A szereposztás szerint különben Haydn az áriát nem Nencininének, hanem *L. Polzelli* számára komponálta!

12) „Se tu mi sprezz ingrata”. Betét Sarti: I FINTE EREDI c. operájába, 1788, Leopold Dichtler énekes részére. Pohl és MGG említik az áriát, de nem ismerik rendeltetését.

13) „Infelice sventurata”. Betét Cimarosa I DUE SUPPOSTI CONTI c. operájába, 1789. Pohl és MGG említik, de nem ismerik rendeltetését „Chronologisch unbestimmbar”.

14) „Son due ore che giro”. Pedrillo jelenete a LA CIRCE című operapasticcióban, 1789. *Eddig ismeretlen.* Énekesét nem tudjuk.

15) „Son pietosa, son bonina”. Betét a LA CIRCE c. pasticcióban, 1789. Pohl nem ismeri, MGG: „chronol. unbestimmbar”, de ismeri rendeltetését; a LA CIRCÉT különben tévesen mondja Cimarosa operájának, amelyhez e pasticciónak semmi köze.

16) „Levatevi presto” Terzetto a LA CIRCE c. pasticcióba. 1789. Pohl és MGG egyáltalán nem ismerik.

17) „Da che penso a maritarmi”. Betét Gassmann L’AMOR ARTIGIANO c. operájába, 1790. Pohl n/11 és MGG helyesen jelzik rendeltetését.

18) „Il meglio carattere”. Betét Cimarosa L’IMPRESARIO IN ANGUSTIE c. operájába 1790, L. Polzelli részére. Pohl nem ismeri, MGG helyesen jelzi rendeltetését, de hibás szövegkezdettel („Il meglio cattare”) regisztrálja.

19) „La moglie quando è buona”. Betét Cimarosa GIANNINA E BERNARDONE c. operájába (1790-re tervezték, de már nem került előadásra). Pohl nem ismeri, MGG: „chronol. unbestimmbar, Einlage in eine unbekannte Oper”.

20) (Szöveg ? csak zenekari szólamai maradtak fenn). Betét Gassmann L’AMORE ARTIGIANO c. operájába, 1790. Egyike annak a három új betétáriának, melyet Haydn 1790. márc. 14-i Genzingernek írt levelében említ. *Eddig ismeretlen.*

21) (Szöveg ? csak zenekari szólamai maradtak fenn). Betétária Traetta IL CAVALIERE ERRANTE c. operájához, 1782. *Eddig ismeretlen.*

*

Készülő munkánknak nagy terjedelmű, fontos fejezete szól majd Haydn eszterházi kopistáiról. Bach kivételével alig van még a zenetörténetnek olyan klasszikus mestere, akinél az *autentikus kopisták* kérdése a forráskutatásnak annyira centrális problémáját alkotná, mint éppen Haydn esetében. Mind Bachnál, mind Haydnál tömérdek az olyan jelentős mű, amelynek pontos keltezésű eredeti kézírata, *autográfja nem maradt fenn*. E műveknél a hitelesség és az időrend kérdését a kutatás kénytelen a *korbeli másolatok* tanúságára építeni. Nyilvánvaló, hogy e tekintetben óriási súllyal esik latba, hogy a szóbanforgó másolat a zeneszerző közvetlen környezetében, esetleg annak felügyelete alatt készült, ún. *autentikus másolat-e*, vagy pedig (a szerzőhöz viszonyítva) *periférikus forrás*. Már a modern Haydn-kutatás megalapítója és módszerének mestere, JENS PETER LARSEN két nagy jelentőségű művében⁴ felvázolta az *autentikus Haydn-kopisták* kérdésének problematikáját. Felsorolta a névről ismert jelentősebb másolók (*Joseph Elssler sen., Johann Elssler, Johann Radnitzky, Polzelli, Neukomm*) valamennyi akkor ismert Haydn-másolatát és igyekezett az anonim-kopisták működési körét is, legalább az alapvonalakban, meghatározni. Az azóta folyó kutatás különösen a szimfóniaforrások tekintetében gazdagította LARSEN eredményeit: itt elsősorban H. C. ROBBINS LANDON nagy munkájára gondolunk,⁵ mely a Haydn-kopisták kérdésében is lényeges új adatokat közölt, bár ezek természetszerűen elsősorban csak a szimfóniák másolatanyagára vonatkoznak.

Két körülmény egész különösen indokoltá teszi, hogy Haydn *autentikus másolójának* kérdését itt most újra felvessük és az eddigi adatanyagot az újonnan előkerült dokumentumok alapján kibővítsük:

1) az Esterházy-levéltár *Acta Musicalia* néven regisztrált oklevélnyelve tömérdek olyan adatot hozott napvilágra, amely ennek az időszaknak eszterházi másolómunkájáról tudósít (kopistaszámlák, a másolt zene-művek pontos címének és a másolat dátumának feltüntetésével stb.);

2) a Haydn vezénylete alatt az eszterházi előadásoknál használt operaanyag („Aufführungsmaterial”) páratlan alkalmat ad arra, hogy egész pontosan körülhatároljuk, működésében bemutassuk valamennyi 1776—1790 között Eszterháznál másoló muzsikust, a név szerint ismerteket és a névtelenek hosszú sorát is. Miután ezek mind Haydn közvetlen környezetéhez tartoztak, kétségtelenül valamennyien *autentikus másolójának* tekinthetők. Már itt elárulhatom, hogy ennek a páratlan értékű másolatanyagnak felhasználásával az eddig felismert és azonosított autentikus Haydn-másolók körét az eddigi 5—6 kézről kb. háromszorosára: 18—20 kézre gyarapíthatjuk. — Hogyan sikerült erre a meglepő eredményre jutnunk?

⁴ Die Haydn Überlieferung. Kopenhagen. 1939. — Drei Haydn-Kataloge in Faksimile. Mit Einleitung und ergänzenden Themenverzeichnissen. Kopenhagen 1941.

⁵ H. C. R. LANDON: The Symphonies of Joseph Haydn. London 1955.

Az operaanyagban belül (pontos vizsgálattal) a legtöbb esetben teljes bizonyossággal meg lehetett állapítani, hogy melyik másoló eszterházi, és melyik idegen kéz. Kiinduló pontul szolgált azoknak a *betétáriáknak és betétjeleneteknek* pontos vizsgálata, amelyek *Eszterházában kerültek az operaanyagba*; ezeknél szinte biztos volt, hogy helybeli másolók írták. Második vizsgálati fázisként szemügyre vettük egy-egy betétanyagban *valamennyi (egymással párhuzamosan dolgozó) másolóját*,⁶ és ha közöttük csak egyetlen abszolút autentikus kótamásoló felbukkant, (például: Joseph Elssler sen., vagy Schellinger), akkor valamennyi vele együtt és egyidőben másoló kopista gyanússá lett. Persze egy darab különböző szólamainak nem okvetlen kellett mind egyszerre és egyidőben keletkeznie. Ilyen esetben döntő fontosságúnak bizonyult, hogy a megvizsgált betétária másolói közül ezek az anonim-autentikusnak ígérkező muzsikuskok *ugyanolyan vízjelű papírra* írták-e a rájuk kiosztott szólamot, mint például Elssler vagy Schellinger (Éppen ezért készülő munkánk egy fontos fejezete egész külön szól az eszterházi operaanyagban kimutatható *vízjelekről és azok időrendjéről*). Ha kiderült, hogy valóban *mindnyájan ugyanazt a papírt használták*, akkor biztosítottuk az egyidejű másolás tényét, és e pillanattól kezdve különös figyelemmel kísértük, hogy az azonosításra váró (autentikus-gyanús) kopista *mikor bukkan fel újra* az operaanyagban, — vajon máskor is hasonlóan autentikus körülmények között dolgozik-e vagy sem? — A másfél évtizedes eszterházi operaélet úgyszólván minden előadásának ismerjük a pontos dátumát (legtöbbször a felújítások évszámát is). Ennek az eminensen *komplex módszernek* következetes igénybevételével indítottuk meg aztán a sokoldalúan megalapozott, óvatos kutatást az irányban: vajon *melyik eszterházi muzsikusk személyével azonosíthatnók az anonim-autentikus kopistát?*

(E tekintetben a *kronológia összevetése* adott némi támaszpontot: a szóhajóhető muzsikusk-szerződtetések szélső évszámainak *össze kellett esnie* az általuk feltehetően másolt opera szólamanyagok előadási évszámaival.)

Ebben a vizsgálatban szinte páratlan helyzeti előnyt biztosított részünkre az a tény, hogy (ismerve az operák előadásának pontos időrendjét) mindig módunkban állt *a kópia keletkezésének legalábbis az évét* pontosan megállapítani, — jóval pontosabban, mint úgyszólván az összes más műfajú Haydn-kópiák keletkezésének az időpontját.

A munkánkban bemutatásra kerülő, újonnan megállapított *autentikus eszterházi kopisták* sorában első hely illeti meg *Johann Schellinger* személyét, aki 1777-től 1790-ig az eszterházi operaegyüttesnek *állandóan alkalmazott kopistája* és Haydnnek ezen a téren (úgy mondhatjuk) elsőszámú

⁶ Köztudomású dolog, hogy egy-egy zeneműnek a szólamait rendszerint nem egyetlen másoló írta, hanem többen egymás között *megosztották a munkát*. Ezt a módszert az eszterházi operaanyagban is követték, ha másért nem, márcsak azért is, mert a munka mindig sürgős volt.

munkatársa; ő egyben az Eszterháznál kopistamunkán dolgozó muzsikusként bizalmi embere, aki az egy-egy évre összesített operamások számláját valamennyi munkatársa nevében összeállítja és az e célra kiutalt összeget szétosztás céljából a hercegi pénztárból átveszi. Ezeket az évi másolat-kimutatásokat rendszerint Haydn szokta láttatni; s ezek az eszterházi operatörténet legfontosabb forrásai közé tartoznak. Annál csodálatosabb, hogy Schellinger személye és munkája még az eddigi legalaposabb Haydn-monográfusok (POHL, LARSEN, LANDON stb.) figyelmét is teljesen elkerülte; még a nevét sem ismerték. Személyének kivételes jelentőségét bizonyítsa az a tény, hogy például a *Haydn-betétáriák* szövegeinek legnagyobb részét ez a Schellinger másolta, Joseph Elssleren haláláig, 1782-ig vele társulva, attól kezdve pedig önállóan. Ugyancsak felfedezés számomba mehet, hogy Schellinger kézírásának a felismerésével és azonosításával végre megoldódik az ún. *Entwurfkatalog* egy eddig rejtélyes problémája: a katalógus tudós kiadója, LARSEN még nem tudta a 25—26. oldal bejegyzéseinek rejtélyes íróját azonosítani, — éppen mert Schellinger személyét és írását nem ismerte. A mi újonnan feltárt dokumentumanyagunk ismeretében most már kétséget kizáróan bizonyítást nyer, hogy ezt a másfél oldalnyi témakezdetet Haydn munkatársával, *Schellingerral másoltatta be műveinek első, alapvető jegyzékébe!* Most már az is megállapítható, hogy Schellinger az *operaanyagon kívül is* dolgozott Haydn számára: így pl. a 70, 75, 76 számú szimfóniáknak az Esterházy-archívumból hozzánk került szövegeiben Schellinger írásával találkozunk; különösen az utolsóként említett szimfóniában kapott különösen exponált feladatot: az utólag hozzáillesztett finálét Schellingernak kellett a szövegekbe másolnia.⁷

Joseph Elssler sen. kezevonását az irodalom már eddig is ismerte; őrá vonatkozóan novum az, hogy munkáját Haydn az Eszterháznál előadott *operaanyag másolásában is* bőven igénybevette.

A csak feltételesen névvel azonosítható másolók sorában kiemelkedő hely illeti a könyvünkben 10-es számmal jelzett anoným másolót, akinek személye mögött az eszterházi színház librettistáját és egyideig adminisztratív igazgatóját, *Nunziato Portát* sejtjük. Az azonosítás érvei között fontos szerepe van az évszámok egyezésének (a neki tulajdonított másolatok sora és Porta eszterházi szerződése egyaránt 1781-től 1790-ig fut), továbbá annak a ténynek, hogy eme kopista kezevonásai 1781 előtt bécsi származású partitúrákban tűnnek fel, és pedig leginkább olyan áriákban, amelyeknek szövegét Porta még (eszterházi tartózkodása előtti) *bécsi időszakában* írhatta.

A *Joseph Elssler jun.* kezéből származó másolatok vitatott kérdésében is sikerült munkánkban új adatokat napfényre hozni, amelyek alkalmasak

⁷ A finálé utólagos hozzáillesztéséről vö. LANDON op. cit. 725. o.

arra, hogy a LANDON által nemrég e kérdésben nyilvánított hipotézist (*MGG III. kötet 1317*) megdöntsék. A rendelkezésünkre álló operaanyag alapján egy másik megnevezetlen másoló (könyvünkben a *II. sz. anonymus* jelzést kapta) kézírását tulajdonítjuk Joseph Essler juniornak; egy olyan másolóét, aki az operaanyag tanúsága szerint egyformán dolgozott (1790-ig) a Haydn-féle operatársulatnak és az 1804—1812 között Kismartonban működött Hummel-féle társulatnak. Evvel párhuzamosan felidézzük azt az Elssler juniorra vonatkozó ismert életrajzi adatot, amely szerint őt 1796-ban oboistának felvették a „Feldharmonie” együttesébe, 1800-ban pedig a hercegi zenekarba. Mi sem természetesebb, minthogy 1800 után ott folytatta a kopistamunkát, ahol Fényes Miklós halálakor 1800-ban abbahagyta.

Hogy a levéltárban fennmaradt másolószámlák néha mennyire konkrét adatokkal szolgálnak a másolómunkára nézve, tanúsítsa egyetlen idézet a LE GELOSIE VILLANE c. Anfossi-opera számlájából, melyben „Dichtler 59 Bögen, Petzivall [fagottista] 63 Bögen, Pesko [trombitás] 41 Bögen” mennyiségű kópiatúrával szerepel. Mi sem volt természetesebb, mint megkeresni az opera szövegműanyagában ezeknek a munkáját és kezevonásait. — Az említettekén kívül még kb. 10 olyan névtelen másolót tudunk említeni és az operaanyagban agnoszkálni, akiket Eszterháznál Haydn felügyelete alatt végzett másolómunkájuk alapján máától fogva *autentikus eszterházi másolóknak kell minősíteni!* A jövőben bárminemű Haydn-műnek bárhol előkerülő másolt példánya esetében állandó figyelemmel kell majd lenni ezeknek a jellegzetes (és könyvünkben válogatott íráspróbákkal reprodukált) másolóknak a működésére és termékeire. Úgy érezzük, hogy ennek az eszterházi opera szolgálatában működő jelentékeny kopistakollektívának és tevékenységének a feltárása nagy lépéssel fogja előrevihetni a csak másolatokban fennmaradt, Haydntól származó, vagy netán jogtalanul Haydnnak tulajdonított művek megítélésének és időrendjének a kutatását, vagyis a *Haydn-forráskutatás* alapvető munkáját.

Végül legyen szabad néhány szót szólnom a munkánkkal kapcsolatban elkerülhetetlenül felmerült kótapapírvizsgálati kutatásról is. Az operaanyagban, nevezetesen a most már biztosan megállapítható *eszterházi beavatkozások anyagában* előforduló valamennyi papírvízjelről pontos másolatot készítettünk.⁸ E másolatoknak az anyagát a Haydn-forráskutatás eddigi hasonló jegyzékeivel (LARSEN és LANDON munkáiban) összevetve, arra a megint csak meglepő eredményre jutottunk, hogy a jellegzetesen és *speciálisan eszterházi rendeltetésű és használatú kótapapírok körét alighanem jelentősen ki kell majd bővíteni*: úgy látszik, hogy a Lockenhaus-i (Esterházy-féle) papírmalom nem kizárólag a már LARSEN és LANDON munkáiban regisztrált

⁸ A vízmásolatok elkészítésében és rendszerezésében *Somfainé Révész Dorrit* tanítványom volt értékes munkával nagy segítségünkre.

szarvas-vízjelű papírok készítésében jeleskedett, hanem *más vízzel ellátott papírokat* is készített. Ezeknek az azonosításában a könyvünk függelékében közlésre kerülő *vízjel-táblázat* fog a kutatásnak nem várt jelentős segítséget nyújtani.⁹

⁹ A 18. század bonyolult forrásviszonyai közepette a *kőtapapírok vízjelkutatása* mind nagyobb jelentőséget nyer. A 18. század második felére vonatkozóan különösen a JAN LARUE (New York) vezetése alatt álló zenetörténeti munkaközösség végez úttörő munkát.

KREMLEV, J.:

HAYDN ÉS AZ OROSZ ZENEKULTÚRA

A nagy Haydn alkotó örökségének sorsa, világviszonylatban vizsgálva, három jellegzetes szakaszt mutat.

Ezek közül az elsőt (a zeneszerző életének utolsó éveit és az ahhoz csatlakozó időszakot) Haydn világhíre jellemzi; muzsikája a zeneművészet legkiemelkedőbb jelensége.

A második szakaszban, (amely a múlt század 20-as, 30-as éveiben kezdődött) növekvő kritikai szemlélet van kialakulóban. Beethoven, Weber, Schubert, Glinka, Chopin, Berlioz, Schuman, Liszt, Csajkovszkij, Dvořák, Muszorgszkij, Wagner, Grieg, Debussy alkotásai mindjobban kiszorítják Haydnt az általa elfoglalt korábbi állásokból.

Már a romantikusok is szkeptikusan nézték Haydnt, s művészetét túl objektívnek, kevés pátosszal telítettnek, módfelett nyugodtnak és naívnak tartották. Haydn nevéhez előszeretettel tették hozzá az „elavult”, „ódivatú”, „naív” stb. jelzőt. Ebben az időben úgy tűnhetett (és valóban úgy is tűnt), hogy Haydn művei lassan de biztosan elvesztik jelentőségüket, történelmi múlttá válnak és rövid idő alatt az archeológiai múzeumba kerülnek.

Az ehhez hasonló jóslatok azonban túl korainak bizonyultak. Amilyen mértékben feltárta ugyanis árnyoldalait és korlátait az eleinte győzelmesen előretörő, és az új kor embereit meghódító romanticizmus, illetve a neoromanticizmus és az impresszionizmus, úgy az már nem volt többé az új muzsika alfája és omegája, az érzések, majd az érzetek önmagában jelentős kultusza elvesztette uralmát. Létrejöttek a Haydn-i muzsika újjászületésének előfeltételei, mely most két főirányban indult.

Az egyik utat a neoklasszikus racionalizmus jellemezte. Követői Haydn zenéjében főleg konstruktív vonásokat láttak és ezeket értékelték; előszeretettel állították szembe a Haydn-i kontúrok világos és szabatos voltát a romantikusok buja színeivel, illetve az impresszionisták ködös effektusaival.

A második út összehasonlíthatatlanul termékenyebb volt. Követői arra törekedtek, hogy Haydn művészetében megtalálják az igazi éltető erőket, amelyek az érzések és gondolatok, a rajz és a színek harmóniájával

magához vonzzák és megragadják az embert. És éppen ez az út ígért igazi lehetőséget Haydn muzsikájának újraszületéséhez.

Haydn alkotásainak sorsa ugyanígy alakult Oroszországban is, és végighaladt ugyanazokon a szakaszokon; emellett jól látható e szakaszok sajátossága, kialakulásuk és fejlődésük eredetisége.

Haydn neve már a tizennyolcadik század végén népszerűvé vált Oroszországban. Haydnt tartalmas és elbűvölő művésznek ismerték meg. Radiscsev, a nagy orosz forradalmi demokrata, a tizennyolcadik század kilencvenes éveiben „Az emberről, a halandóságról és a halhatatlanságról” c. tanulmányában Haydnt azok közé a zenészek közé sorolta, akik „az embert extázisba ejtik”.¹

A XVIII. sz. végének egyik szemléltető népszerű orosz kiadványában, „A zenerajongók 1795. évi zsebkönyvé”-ben ezt írták: „Haydn korunk legnagyobb emberei közé sorolható . . . , aki mindig újszerű, gondolatokban gazdag és utánozhatatlan; mindenkor fenséges, megkapó és szórakoztató . . .”²

A XVIII. század 90-es éveiben Haydn szimfóniáit már előadták Pétervárott és Moszkvában, és ugyanakkor játszották a nemesi kúriák zenekarai is. A XIX. század elején került sor Haydn híres oratóriumainak, „A teremtés”-nek és „Az évszakok”-nak első bemutatására. Érdekes, hogy „A teremtés” 1801 decemberi háromszori pétervári előadása ösztönzésül szolgált a Pétervári Filharmóniai Társaság létrehozásához, mely Haydnt tiszteletbeli tagjává választotta. 1806-ban Haydn tiszteletére érmét is vertek és megküldték a zeneköltőnek, aki az ajándéokra köszönőlevéllel válaszolt.

Haydn oratóriumainak szövegét az akkori idők neves orosz írói fordították orosz nyelvre. N. M. Karamzin „A teremtés”-t, V. Á. Zsukovszkij pedig „Az évszakok”-at ültette át oroszra. Az oratóriumoknak orosz nyelven való előadása növelte ezeknek a műveknek a népszerűségét.

Jellemző, hogy az orosz kórusgyűttesek révén az erő és a kifejező készség új vonásai tárultak fel Haydn énekkari muzsikájában. Nem véletlen, hogy V. F. Odoevszkij tehetséges író és magas képzettségű zenész, az akkori idők egyik legnevesebb zenekritikusa, a következőképpen írt 1831-ben, abból az alkalomból, hogy a Filharmóniai Társaság hangversenyén előadták „A teremtés”-t:

„Az idegen országokat járt emberek azt állítják, hogy sehol Európában nem tudják olyan finoman és ugyanakkor olyan erővel előadni Haydn kórusműveit — és általában a kórusalkotásokat —, mint éppen a mi udvari énekeseink; a fűgák seholsem gyakorolnak olyan hatást az egyszerű hallgatókra, mint nálunk, jóllehet sok ország jelentősen megelőzött bennünket a zenei műveltség egyéb területein. Idegen országokban — ha hinni lehet az utazók-

¹ A. N. RADISCSEV: Válogatott filozófiai művek. Goszpolitizdat, 1949, 289. p.

² Idézetünket V. VOL'MAN „Haydn oroszországi öröksége” c. cikkéből vettük. (Megjelent a Szovjetszkaja Muzüka c. folyóirat 1959. évi 6. számának 86. lapján.)

nak — Händel, illetve Haydn kórusműveinek hallgatásánál az az érzése az embernek, hogy valami még hiányzik e művek teljes fenségességének eléréséhez; udvari énekeseink szinte fizikai megrázkódtatást előidéző hatást váltanak ki a hallgatókból; az előadásban levő erő megfelel a zeneköltők nagy eszméinek.”³

Haydn művei oroszországi térhódításának első szakasza szoros kapcsolatban van Glinkának és barátjának, illetve tisztelőjének, Odoevszkijnek a nevével.

Glinka, az orosz klasszikus zene neves alapítója igen nagyra becsülte Haydn munkásságát; meggyőződése mellett kitartott életének későbbi éveiben, a romantikus művészet felvirágzásának időszakában is. Glinka „Megjegyzések a hangszereléssel kapcsolatban” c. művében (megjelent 1852-ben) nagy együttérzéssel nyilatkozott Haydn muzsikájáról, hangsúlyozva annak harmonikus voltát és szépségét:

„A Haydn-féle muzsika zenei felépítésének rendezettsége, az egész és az egyes részek közti arányosság megnyilvánul zenekari műveiben is, amelyek a magasabbfokú arányosság és rendezettség választékos képét mutatják; sehol sincs zörej és túlzás.”⁴

Igen figyelemre méltók Odoevszkijnek Haydnra vonatkozó megállapításai, annál is inkább, mert híven tükrözik a neves kritikus nézeteinek fejlődését, mely egyúttal az orosz zenerajongók nézeteinek fejlődését is tükrözi.

Odoevszkij egyik korábbi, 1823-ban írott cikkében elragadtatással beszél Haydn zenéjének „harmonikus hangjairól”, melyek „megrázzák és felemelik az ember lelkét”.⁵ Egy későbbi, 1836-ban írott cikkében már ironikusan beszél a Haydn zenéjében megnyilvánuló naív ábrázolásról, jóllehet „sok frisset, újat talál” „Az évszakok” „évszázados mohája” alatt.⁶ S bár forró lelkesedést mutat a romantikus zene iránt, mégis megértő marad Haydn zenei alkotásainak örökségével szemben.

Rámutatott a „Haydn-i és a Beethoven-i disszonanciákra, amelyeknek megvan a magasabbrendű szépségük”;⁷ ezután azt írta, hogy „A teremtés” meghallgatása „igazi élvezet a zenészek számára”;⁸ hangsúlyozta „a szigorú Haydn-féle egységet”,⁹ a szimfonikus zene példaadó elvét.

Odoevszkij rendkívül nagy elismeréssel szól Haydnról egyik 1839-ben keltezett cikkében:

„Mily csodálatos ez a Haydn! már majdnem 100 év telt el azóta, hogy a temetőben nyugszik, de még ma is erejének és életének teljében áll előt-

³ V. F. ODOEVSKIJ: Zeneirodalmi örökség. Moszkva, 1956, 112—113. p.

⁴ M. I. GLINKA: Irodalmi örökség. I. köt. Leningrád—Moszkva, 1952. 349. p.

⁵ V. F. ODOEVSKIJ: Zeneirodalmi örökség. 82. p.

⁶ Uo. 116. p.

⁷ Uo. 136. p.

⁸ Uo. 184. p.

⁹ Uo. 224. p.

tünk... Üssenek fel bármely zeneművet — nem téve kivételt Mozarttal sem — és mindegyikben találnak valamit Haydn gazdag kincsesstárából, legyen az hangszerezés, ritmus vagy esetleg egy egész melódia. Haydn mind a mai napig friss, mindig valami újat nyújt; megfélekedünk arról az adóról, amit megfizetett saját korának, amikor zenében akarta kifejezni mind az oroszán üvöltését, a csillagok járását, az eső hullását, mind pedig a halak csapkodását és a rovarok zúgását, mert mindezek a képek — függetlenül szokatlan rendeltetésüktől — önmagukban is gyönyörűek. Haydn zenei ösztöne erősebb volt műízlésénél...¹⁰

De a múlt század derekán Oroszországban az esztétikai követelmények túl szigorúak voltak Haydnhoz. Oroszországban mind ritkábban adták elő műveit, mind nagyobb közöny nyilvánult meg iránta. Haydn zenéjét fokozatosan kiszorította a hangversenytermek programjából Beethoven, Liszt, Wagner, és a zenekedvelők gondolatainak más új hódítói. Az viszont tény, hogy Haydn megőrizte szilárd helyét a pedagógiai gyakorlatban kezdve a zenekari iskolával és befejezve a zongora szólóval, valamint a műkedvelők zenélésében. A hangverseny-élet kulcsállásait azonban elveszítette.

Ez az új helyzet megfelelőképpen tükröződött abban is, ahogy a legnevesebb orosz zenészek értékelték Haydn muzsikáját. Ha megvizsgáljuk, hogy miképpen nyilatkoztak Haydnról az olyan kiváló zeneszerzők, mint A. P. Borodin, M. A. Balakirev, N. A. Rimszkij-Korszakov, P. I. Csajkovszkij és az olyan neves kritikusok, mint A. N. Szerov, V. V. Sztaszov, C. A. Kjuj, nem egy negatív megjegyzést találunk ezekben Haydn személyére vonatkozóan. A szóban forgó megjegyzések olykor kedélyes iróniába, olykor pedig maróan gúnyos formában jutnak kifejezésre. A bírálatokban hol Haydn zenéjének elavultságát, hol naívságát, hol sematikus voltát, hol pedig a szimfonikus formák merevségét, az érzelmi szegénységet tűzik tollhegyre.

Könnyen megérthetjük ezeket a véleményeket; ezek a romantikus és neoromantikus muzsikával való szembeállításból adódtak, — mely zene az érzelmek fékezhetetlen temperamentumában, a harmonikus és zenekari színek pompájában csillogott.

De a lényeg az, hogy a legkiemelkedőbb orosz zenészek és a romantikus művészet nagy követői is tiszteletben tartották Haydn művészetét, aki megteremtette az új instrumentális zenét, és az oratoriális stílus legyőzhetetlen mestere volt.

Így például A. N. Szerov, annak ellenére, hogy kifejezetten Beethoven-párti volt és ez arra a nyilatkozatra készítette őt, hogy Haydn csupán „játszott a hangokkal”,¹¹ hangsúlyozta Haydn jelentőségét, aki megteremtette

¹⁰ ОДОЕВСКИЈ: Zeneirodalmi örökség. 189—190. p.

¹¹ A. N. SZEROV: Kritikai cikkek négy kötetben. Szanktpeterburg, 1892—1895, 174. p.

az instrumentalizmust;¹² rámutatott alkotásainak erejére¹³ és „Zenei levelek” (1852) c. munkájában kiemelte a Haydn—Beethoven közti közvetlen történelmi kapcsolat különleges szerepét, kidomborítva Haydn óriási történelmi érdemeit, sok tekintetben magasabbra helyezve őt Mozartnál is. Hat évvel később azt írta Szerov, hogy „a szonátákban, a triókban, a kvartettekben, a szimfóniákban és általában a szigorú értelemben vett instrumentális zenében Mozart tevékenységének sok tekintetben háttérbe kell szorulnia kortársa, Haydn művei előtt...”¹⁴

C. A. Kjai nem egyszer gúnyosan nyilatkozott Haydnról. Kritikai munkásságának későbbi időszakában azonban rendkívül együttérző szavakat használt:

„Haydn, bár klasszikusnak nevezi magát, alig volt valaki, aki kevesebbszer rendelte volna magát alá a rutinnak, az általánosan elfogadott és egyezményesen helyes szabályoknak. Periódusai szinte sohasem négy-ütemesek; ritmusai szaggatottak, sokfélék, szeszélyesek; harmóniai és modulációi váratlanok, előre nem látottak, eredetiek, újszerűek. Ennek következményeképpen instrumentális zenéje mind a mai napig megőrizte csodálatraméltó frissességét és fiatalosságát... Haydn sokkal inkább szolgált Beethoven kiindulási pontjául, mint Mozart.”¹⁵

Rimszkij-Korszakov, szemben azoknak a véleményével, akik elvitatták Haydn műveinek tartalmasságát, 1904. március 9-én a következőket írta naplójába:

„A *mi* zenénk, vagyis a szabad, a játékos és a különféle hangulatokat kifejező, a legkülönfélébb műszaki eszközöket alkalmazó, a különféle és érdekes formákban megnyilvánuló zene időszaka Haydnnal és Mozarttal kezdődik.”¹⁶

Jóllehet Csajkovszkij is tett néhány ironikus megjegyzést Haydn-ra, (például, hogy „ódivatú” stb.) ez nem zavarta őt abban, hogy kiemelve Haydn nagy, utolérhetetlen érdemeit. Csajkovszkij szavai szerint (egyik 1873-ban írott cikkéből idézve) „Haydn hallhatatlanná tette magát azzal, hogy bár nem ő találta fel, de tökéletesítette a szonátának és a szimfóniának azt az utolérhetetlen, ideálisan egyszerű formáját, amelyet később Mozart és Beethoven a befejezettség és a szépség legmagasabb fokára emelt; Haydn nélkül nem lett volna sem Mozartunk, sem Beethovenünk, vagy talán más irányba fejlődött volna e két zeneóriás, s zsenijük fejlődésének útjában talán nagyobb akadályokba ütköztek volna.”¹⁷

¹² Uo. 1911. p.

¹³ Uo. 59. p.

¹⁴ Uo. 895. p.

¹⁵ „Muzükal'noe Obozrenie” („Zenei Szemle”), 1866. 24. sz.

¹⁶ N. RIMSZKIJ-KORSZAKOV: Irodalmi művek és levelezés. I. köt. Moszkva, 1955, 241. p.

¹⁷ P. CSAJKOVSZKIJ: Irodalmi művek és levelezés. 2. köt. Moszkva, 1950, 123. p.

Nagyon figyelemre méltók Csajkovszkij barátjának, az igen tehetséges és okos orosz zenekritikusnak, G. A. Larosnak Haydnra vonatkozó megállapításai is, aki igen nagyra becsülte a nagy osztrák zeneszerzőt. Laros egyik, 1870-ben írott cikkében azt írta, hogy Haydnban „már megvan az új, szabadabb humanista szellem.”¹⁸

Annak ellenére, hogy számos kiváló orosz zenész igazságos és éles bírálatot mondott Haydnról, a XIX. század második felében a zeneszerző népszerűsége mind Oroszországban, mind más országokban továbbra is csökkent; ennek oka a romantikus és neoromantikus, majd később az impresszionista és a modernista művészet esztétikájának nyomása.

Csak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom eredményezett mély és jótékony áttörést Haydn alkotó örökségének alakulásában. A forradalom győzelme és a szocializmus építésének megkezdése után Haydn muzsikája új térhódításnak indult az orosz zenei életben. E fejlődés nemcsak a pedagógiai gyakorlatban nyilvánul meg, (a zenei tanintézetek hálózatának gigantikus kibővítésével kapcsolatban), hanem a hangversenyéletben is. Persze, az előadott Haydn-művek száma még mindig sok kívánnivalót hagy maga után, de a Haydn iránti érdeklődés újjászületése kétségtelen és ennek az újjászületésnek nagy jövője van.

A romantikus, neoromantikus, neoklasszikus, impresszionista vagy expresszionista ízlés egyoldalúságai idegenek számunkra; ma az eddigieknél jobban és hívebben le tudjuk mérni nemcsak Haydn történelmi jelentőségét, hanem művészetének vitalitását is.

Az évszázadok mindenkor rányomják az életkor bélyegét a művészet legkiemelkedőbb alkotásaira, de az idő jóindulatú az igazán nagy alkotások iránt. S bár Haydn alkotásainak nem kis része már a történelemé, művészetének legértékesebb része örömet tud szerezni, s még ma is megindítja és elbűvöli az embereket.

Haydn művészete a XVIII. és a XIX. század fordulóján végbemenő forradalmi korban született, s az új zene korai, napsugaras, gyönyörű tavaszi napjainak utánozhatatlan kifejezője. Haydn legkiemelkedőbb alkotásait hallgatva, lelkünkbe észrevétlenül belopakodik valami izgató, elbűvölő. A körvonalak élesek, a levegő átlátszó, a gondolatokat és az érzéseket életteli derű tölti meg. Ezt az átérzést csak a korai tavaszok benyomásával hasonlíthatjuk össze.

És még egyet, (ezúttal már a hasonlat nélkül) — aligha ismerünk még egy zeneszerzőt, aki olyan elszakíthatatlanul és természetes módon kapcsolta volna össze az emóciók eleveenségét azoknak legteljesebb derűjével, az igénytelenséget a magas kulturáltsággal.

A kutatók már nem egyszer rámutattak arra, hogy mi tette Haydnt az új idők hírnökévé. Haydn alaposan és szorgalmasan elsajátította saját

¹⁸ „Szovremennaja Letopisz” (Modern Krónika) 1870. 43. szám.

korának elméleti bölcsességeit, de ugyanakkor az alkotó esztétika meggyőző híve volt, aki a zenei szépség legfőbb bírójául nem a dogmákat, nem az elméleti szabályokat fogadta el, hanem a zenei hallást. Haydn igen szívósan és sokoldalúan kereste az intonációs igazságot (mind pszichológiai, mind természetfilozófiai síkon), — nem véletlen, hogy jóelőre rámutatott Mozart, Beethoven, Schubert, sőt Wagner sok felfedezésére.

Annak ellenére, hogy Haydn számos művében romantikus kitörések és villanások vannak (említsük meg legalább a „Búcsú” szimfóniát), a zeneszerző alkotó arculatára egészben a filozófiai racionalizmus korabeli áramlatainak elemei a jellemzőek, melyek a világ harmonikus rendszerének felépítését tűzték ki célul. Ennek a filozófiának megfelelően az egyes emberek és hősök élete tragikus vagy boldog, vidám vagy szomorú, de az élet *egészben* véve se nem jó, se nem rossz, mert a jó és rossz elemeit egyaránt tartalmazza. Az ehhez hasonló gondolatok megszokottak voltak a XVII. és XVIII. század filozófusainál, Leibniztől Robinet-ig; ez utóbbi („A természetről” c. elmélkedésében) megállapítja és kifejezetten hangsúlyozza „a jó és a rossz közötti egyenlőség természetfilozófiai törvényét”. Az efféle világszemlélet racionalizmusa egyébként nem fosztja meg az életet a gyönyörű vonásoktól és nem akadályoz bennünket abban, hogy a világot optimista módon vizsgáljuk.

Haydn hangszeres muzsikájában (de oratóriumaiban is) az élet ábrázolása mindig olyan racionálisan általánosított képek útján történik, amelyek mentesek minden előre megfontolt individualizációtól és érzelmi szélsőségtől. Éppen ezért Haydn műveinek alapvetően üde szerkezete korántsem az örömnnek, mint egyéni szenvedélynek a kifejezője, hanem csupán az állhatatos és szilárd életerő teljesen objektív ábrázolása.

Éppen ezt az objektivitást nem tudták Haydnnek megbocsátani a romantikusok és az emocionális művészet hívei. De az évtizedek múltak és az antitézis nyomában jött a szintézis. Haydn művészete megőrizte vitalitását és most már biztosan rögzíthetjük elmúlhatatlan, példaszerű esztétikai jelentőségét.

Haydn olyan korban élt, amikor még nem alakultak ki a nemzeti iskolák. De a *népi jelleg* eszméje és lényege már megnyilatkozik művészetében és lenyűgöző, szokatlan erővel jut kifejezésre. És ez a *legfőbb vonása* Haydnnek. Haydn melódiáinak, ritmusának, harmóniájának következetes népiessége (megjegyezvén, hogy ez a népi jelleg „etnográfiai” értelemben rendkívül széles kiterjedésű, mert felölel osztrák, magyar, horvát, cigány és egyéb elemeket) hozzájárult ahhoz, hogy muzsikája óriási és rendkívül progresszív győzelmet aratott az előző kor régi, többé-kevésbé egyezményes intonációs formulái felett. Az akkori idők egyetlen zeneszerzőjének világérzékelésében és világfelfogásában sem találunk annyi következetes népiességet, mint Haydnnél (és itt nem kivétel a zeneköltők egyik legnagyobbika — Mozart sem). Igaz, a forradalmi nép fogalma ismeretlen volt számára. Haydn még

másodvirágzása idején is — a XVIII. század 90-es éveiben — sem tudta legyőzni a hagyományos patriarchális ideológiát. De a szépség és erkölcs, a tiszta lélek és szűziesség népi ideáljait felülmúlhatatlan teljességgel és ragyogással fejezte ki Haydn. Ez a tény Haydn művészetét a XVIII. században *a népi jelleg igazi tetőpontjává* tette. Ennek köszönhető, hogy Haydn napjainkig megtartotta a népi zeneköltő jelentőségét.

Ma teljesen más körülmények között élünk, végtelenül távol azoktól a paraszti patriarchális viszonyoktól, amelyek a nagy bécsi mestert ihlették. De Haydntól sokat lehet és sokat kell is tanulnunk abban a tekintetben, hogyan kell legyőzni az individualizmust, hogyan kell saját énünket feloldani a nép nagyszerű, halhatatlan személyiségében; Haydntól megtanulhatjuk, hogyan nyújthatunk a népnek világosságot és örömet, „könnyű lélegzést” az örökösen megújuló élet számára.

Egészen természetes, hogy a szocialista Oroszország különösen nagyra becsülte a zeneköltő felejthetetlen érdemeit és élénkítő hatását. Haydn a népből jött, elsajátítván a népi jelleg kiváló vonásait — a tisztalelkűséget, az állhatatosságot, a szerénységet, a humort — és sohasem árulta el a nép világnézetét.

Leningrád, 1959. szeptember 12.

GÁRDONYI ZOLTÁN
zárószava

Tisztelt Konferencia!

A Magyar Tudományos Akadémia első nemzetközi zenetudományi konferenciájának a végére értünk. A zenetudomány művelői nevében köszönettel emlékezünk meg a Magyar Tudományos Akadémia elnökségéről azért, hogy első ízben lehetővé tette hazánkban zenetudósok találkozását. Ez a találkozó a különböző népek kölcsönös megértése jegyében folyt le s a résztvevőknek kölcsönösen alkalmuk nyílt egymás tudásából gyarapodniok.

Konferenciánk középpontjában Joseph Haydn művészete állott: azé az osztrák zeneszerzőé, aki életének igen számottevő részét Magyarországon élte le. A hercegi szolgálat ugyan nem jelentette Haydn számára azt, hogy országunk népével kapcsolatba került volna, de — amint konferenciánk mai utolsó előadásában SZABOLCSI BENCE professzor szemléletesen kifejtette — Haydn hercegi szolgálata ellenére igenis kapcsolatba került kora magyar zenéjével. SZABOLCSI professzor előadása kettős zenetudományi munka eredménye: egyfelől forráskutatás, amikor felkutatta Haydn zenéjének magyar elemeit, másfelől stíluskutatás, amikor ezeknek a magyar elemeknek Haydn stílusába való beilleszkedését mutatta ki.

Bár Haydn műveinek a zöme a zenészvilág közkinccse, mégis szükség van további forrás- és stíluskutatásokra.

A forráskutatás terén értékes eredményeket ismertünk meg Mr. LANDON cseh-szlovákiai, GEIRINGER professzor eisenstadti és c. DE NYS würzburgi forrásanyagra vonatkozó referátumából, úgyszintén ERNST FRITZ SCHMID professzornak Haydn Tóbiás-oratóriumával kapcsolatosan végzett érdekes összehasonlító munkájából a vokális ékesítő gyakorlat terén.

Egészen átfogó és alapvető jelentőségű forráskutatási munka az, amit BARTHA DÉNES kollégánk tudományos munkatársaival együtt a volt Esterházy-kottatár kéziratanyagának, mint forrásanyagának az átvizsgálása kapcsán elvégzett. Ennek a csendben végzett s most meglepetésszerűen publikált munkának az eredménye nem kevesebb, mint az, hogy teljesen új megvilágításban láthatjuk Haydn operakarmesteri tevékenységét. Ennek a kutatásnak sikerült megállapítania 18 kótamásoló hiteles kezeírását, valamint a Haydn és kótamásolói által használt kótapapírok vízjeleit. Ezek olyan külső tám-

pontok, amiket kéziratos Haydn-művek hitelességének a megállapításánál sem a hazai, sem a külföldi zenetudomány nem nélkülözhet. Ezáltal Budapest a Haydn-kutatás újabb centrumává lett. Reméljük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia által most kiadott Haydn-kéziratkatalógus után hamarosan sor fog kerülni BARTHA DÉNES forráskritikai munkájának a publikálására is.

Haydn zenéjének stíláris kapcsolatai tekintetében SIEGMUND-SCHULTZE professzor azokat a Mozart-vonósnégyeseket tette vizsgálat tárgyává, amelyeket a 24 évvel fiatalabb szerző Haydnnak dedikált. SIEGMUND-SCHULTZE professzor összehasonlító munkája azért lényeges, mert nem csak a két mester stílusbeli kapcsolataira, hanem eltéréseire is rávilágított. Mozart zenéje dramatikusabb, Haydné dalszerűbb.

Ha igaz az, hogy „le style c'est l'homme”, akkor szintén a stíluskutatás körébe vág MOLNÁR ANTAL professzor színes és szellemes elemzése Haydn és Mozart karakterológiai összehasonlítását illetően.

Haydn misekompozícióiról biztos és nagyvonalú stíláris képet kaptunk FELLERER professzor referátumából.

A klasszikus szimfónia- és szerenád-irodalomról eddig úgy tudtuk, hogy annak egyetlen tánc-jellegű tétele a menüett. BESSELER professzor rámutatott, hogy ezen a francia eredetű udvari táncon kívül az angol eredetű népi csoporttánc: az úgynevezett kontratánc is döntő befolyással volt éppen a ciklikus művek zárótételére, és pedig nemesak Haydnnál és Mozartnál, hanem Beethovennél is. Ez a felismerés egyfelől magyarázattal szolgál azokra a különbségekre nézve, melyek Haydn zenéjében a formai egységek terjedelme tekintetében fennállnak, másfelől remélhetőleg a zárótételek helyesebb tempóvetését fogja eredményezni.

A stíluskutatás jegyében fogant POŠTOLKA kollégánk összehasonlító munkája Haydn és Koželuch szimfonikus műveiről, úgyszintén PAUL MIES professzornak Haydn kánonjairól szóló érdekes referátuma. Részben a forrás-, részben a stíluskutatás körébe vezetett SYCHRA kollégánk előadása Beethoven IX. szimfóniájának a vázlatairól.

A forrás- és stíluskutatás új és jelentős eredményei mellett érdeklődéssel hallgattuk azokat a referátumokat, amelyek Haydn művészetének az ápolását, a Haydn-kultuszt tették vizsgálat tárgyává. Valóban úgy van, amint azt KODÁLY ZOLTÁN professzor konferenciái megnyitó beszédében mondotta, hogy a nagy osztrák mester zenéje megtalálta az utat a nép szívéhez, de nem csak a saját népéhez. Így F. LESURE a korai franciaországi, LIVANOVA professzornő pedig az oroszországi Haydn-kultusz kialakulását ismertette meg velünk. Haydn zenéjének mai értékelését, mint problémát, HOŘEJŠ kartársunk vetette fel, KREMLJEV kollégánk pedig Haydn oroszországi kultuszáról egészen napjaink esztétikájáig adott összefoglalást. A Haydn-ról szóló irodalom egyik korai termékét, DIES bibliográfiáját HORST SEEGER kollégánk korszerű megvilágításban ismertette. Végül ma arról hallottunk

VANCEA kartársunk referátumából, hogy a román műzene kezdetei mennyire összefüggnek az ottani Haydn-kultusszal.

Hadd fejezzem ki mindnyájunk őszinte köszönetét mindazoknak, akik zenetudományi kutatómunkájuk új eredményeit éppen a budapesti Haydn-konferencián ismertették meg a nyilvánossággal. Úgyszintén meleg köszönet illeti mindazokat a kollégákat, akik a konferencián való elnöklésben részt vettek s ezáltal is baráti jelét adták a nemzetközi tudományos együttműködésre irányuló szándékuknak.

Zenetudományi konferenciánk legfőbb tanulságát talán senki sem fejezte ki annyira találóan, mint éppen C. DE NYS abban a spontán megnyilatkozásában, amikor arra utalt, hogy kutatásainkat nem is annyira a zenetudományért, hanem magáért a zenéért érdemes folytatni. Valóban: a zenetudományi munkát egyre inkább annak a szempontnak kell alárendelni, hogy célunk a gyakorlati zeneművészet előbbrevitele legyen. Csak így fog megvalósulni a mi területünkön az elmélet és gyakorlat egysége. Hogy Haydn zenéje ilyen szempontból elsőrendű jelentőségű, arra vonatkozólag hadd utaljak befejezésként Haydn zenéjének tanító, példaszerű jellegére, amint ezt PAUL MIES professzor kiemelte. Haydnt az emberiség nagy tanítómesterei közé számíthatjuk. Az ő zenéje ilyen értelemben is klasszikus művészet.

Budapest, 1959. szeptember 22.

WALDAPFEL JÓZSEF

KOMJÁT ALADÁR HELYE IRODALMUNK TÖRTÉNETÉBEN

*A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály felolvasó ülésén, 1959. október 19-én elhangzott
székfoglaló előadás*

Komját Aladár — az oroszországi hadifogoly-költészetén kívül s vele egyidőben — időrendben első kommunista költőnk, alapítója az első magyar kommunista folyóiratnak, első szervezője és nevelője kommunista íróknak, egyik irányítója a Tanácsköztársaság irodalompolitikájának, majd a Tanácsköztársaság megdöntése után önfeláldozó munkása a nemzetközi munkásmozgalomnak, munkatársa és szerkesztője a III. Internacionálé folyóiratainak. De mindezekén kívül nemcsak kezdeményezője a magyar forradalmi proletár-költészetnek, hanem meggyőződésem szerint legnagyobb költője a 19 utáni emigrációnak, s a hasonlíthatatlan József Attilán kívül alighanem az egész magyar forradalmi proletárirodalomnak.

Költészetének legnagyobb értékeit a felszabadulásig alig ismertük. A posztumusz párizsi kötethez alig jutott hozzá magyarországi olvasó, de már az 1931-ben megjelent moszkvaihoz is kevesen. Halálakor világszerte jelentek meg róla méltatások, Alpáry Gyula, Aranyossi Pál, Barta Lajos, Barta Sándor, Bölöni György, Gaál Gábor és mások tollából. Idehaza a kommunisták is többnyire csak a KMP Prágában megjelenő folyóiratából, a Dolgozók Lapjából értesültek jó későn a mozgalom és a magyar irodalom gyászáról. Magyarországon tudunkkal egyetlen sor sem jelent meg akkor róla, s nevét is hasztalan keressük a felszabadulásig a korral foglalkozó legterjedelmesebb irodalomtörténeti könyvekben és tanulmányokban, valamint lexikonokban is. Legfeljebb Kassák folyóiratainak munkatársaként kerül szóba, forradalom előtti versei révén. Az egyetlen könyv, amely későbbi munkásságáról is számot próbál adni, ha hibákkal és elutasító szavak kíséretében is, Várkonyi Nándoré, az 1940. évi második kiadásban a nevét is kihagyja, az 1919 után eltávozott írókról szóló egész fejezettel együtt.

A felszabadulás után, 1947-ben, halála 10. évfordulója alkalmából hívja fel rá néhány alkalmi cikk a figyelmet, s tíz évvel ezelőtt, 1949 könyvnapjára jelenik meg az első válogatás verseiből. Ez, valamint a Tanácsköztársaság 30. évfordulója adott alkalmat néhány értékesebb méltatásra, közöttük mindenekelőtt olyan kortársak emlékeztetéseinek közlésére, akik egy vagy más területen a forradalom előtt és alatt vagy az emigrációban együtt dolgoztak vele. (Gábor Andor, Hevesi Gyula, Illés Béla.)

A Válogatott versek Keszi Imre szerkesztésében és bevezetésével megjelent kis kötete éppen az utolsó évek témában, élményanyagban, emberi mélységben és gazdagságban, az addigi nem egyszer aszkétikusan rideg stílust világosabbá és színesebbé oldó formai változatosságban megújuló költészetéből válogatott a legmostohább kézzel. Hadd említsem csak példaképpen tucatnyinál több akkori kitűnő alkotása közül egyik ars poetica-szerű versét, a *Nem moccan a rög?*-öt, a Sallai Imre és Fürst Sándor meggyilkolása után írt *Halotti beszédet*, a Mussolinira írt gyilkos szatírát, *A győzöt*, a *Szerelmes verset* s a *Pihenőn* és az *Öröm* mélyen emberi, egyszerre idillikus és forradalmi remekeit. Ezek érthetetlen módon mind kimaradtak a válogatásból.

Révai József, aki a Tanácsköztársaságot megelőző másfél évben Komját legközvetlenebb környezetéhez tartozott, 1951-ben a magyar írók első kongresszusán megemlítette ugyan Komját örökségét irodalmunk értékes hagyományai közt, de olyan összefüggésben, amely szándékánál is erősebb hangsúlyt adott a népi írók a kommunisták által való elismerésének, mint az emigráció irodalma s általában a kommunista proletárirodalom egész nemzeti irodalmunk szempontjából való értékelésének. Ezért sem fordulhatott még ekkor sem olyan figyelem Komját költészetének maradandó értékei felé, amilyent megérdemelt volna. De bizonyára része volt ebben annak is, hogy akik ismerték történeti érdemeit, azokban többnyire úgy élt az ő emléke, — s ez alól, úgy hiszem, Révai elvtárs sem volt kivétel, — hogy jobban ismerték azokat a korai, sokszor furesza, torz, erőltetett formabontó és irracionális kísérleteket, amelyekkel a világháború idején feltűnt, mint művésze érett alkotásait. Ezen a tíz év előtti válogatás bizony nem tudott változtatni. Gábor Andor, aki hosszú időn át volt tanúja Komját németországi politikai, publicisztikai és művészi tevékenységének, aki jól ismerte azt is, ami kimaradt a válogatásból, ebből az alkalomból jelölte ki helyesen Komját helyét a kor magyar költészetének értékrendjében: „Mostantól kezdve — írja — Komját Aladár versei bekerülnek a magyar proletárság szívébe, mely ezekből a költeményekből megérzi, hogy nemcsak itthon közvetlen érintkezésben vele volt egy nagy költője az ellenforradalom éveiben József Attila személyében, hanem országhatárokon túl egy másik költő szerető szemmel követte élete minden mozzanatában: Komját Aladár”.

Legtöbbünk számára, akik ma ezzel egyetértünk, csak az 1957 legvégén Komját Irén megrendítően hiteles bevezetőjével, Hegedüs Éva gondos szerkesztésében megjelent kiadás tette Gábor Andor megállapítását meggyőzővé. Irodalmi köztudatunkban azonban még mindig nem él Komját költői hagyatékának egésze, annak legnagyobb értékei, legszebb alkotásai, legjellemzőbb vonásai sem. Művelődéspolitikánk irányelvei s az irodalmunk 15 éves fejlődéséről szóló tézisek felhívják a figyelmet proletárirodalmunk eddig elhanyagolt értékeire, s az utóbbiak első helyen emelik ki Komját Aladár költészetét. Az a méltatlan és igazságtalan hely, amely mindmáig

tankönyvekben, általános és tematikus antológiákban az ő költészetének jut, különösképpen tanulságos mérője vele szemben elkövetett mulasztásainknak.

Az összegyűjtött művek megjelenése óta is csak az Irodalomtörténeti Intézet egy fiatal kutatója, Szabó György részéről történt alaposabb vizsgálódás Komját költészete körül. A múlt év nyarán az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent nagyobb tanulmánya nem egy finom megjegyzést tartalmaz, főleg az utolsó versek jelentőségét helyesen hangsúlyozza, mégis e költészet forradalmi mondanivalójától sokban idegen szemlélettel nyúl még a problémákhoz, s nem egy ponton vonhat magára, kivált a pálya középső szakaszának értékelését illetően jogos kritikát. Meggyőződésem, hogy maga a szerző azóta sok mindent tisztábban lát. Bizonyossága ennek ez év márciusában a Kortársban megjelent kisebb írása, amely anélkül, hogy saját tévedésére rámutatna, szinte homlokegyenest az akkorival ellenkező álláspontból nyúl egy részletkérdéshez, a 20-as évek derekán bekövetkező fordulat s közvetlenül a *Hamburg októbere* c. proletárballada elemzéséhez. Minthogy azonban saját korábbi tévedéseinek nyílt bírálata nem hangzott el, kénytelen leszek a továbbiakban néhányszor vitába szállni Szabó György korábbi megállapításaival.

*

Komját pályája végén már tudatos, meggyőződéses híve volt a szocialista realizmusnak. „Kerüld az üres spintirozást” — inti egykori közös hibáikra is célozva bátyját — „a tenyeres-talpas életet írd meg, persze a maga dinamizmusában. Szocialista realizmus — ezt a módszert kell ma minden írónak alkalmazni, aki valóban azt akarja kifejezni: ami van.” Ezek a sorok élete utolsó évéből, 1936-ból valók. Másfél évvel korábban azt írta: „Író lenni annyi, mint a világot, a valóságot, az egész valóságot alakítani, művészi eszközökkel az emberi élet mozgástörvényeit kifejezni. Minden kor igazán nagy írója alapjában forradalmár volt, s azért volt nagy író, mert forradalmár volt.”

Őt magát forradalmárrá, szocialista forradalmárrá az első világháború borzalmi érlelték. Útja az első individualista, dekadens költői kísérletektől, a háborúellenes tiltakozáson, az expresszionista-aktivista formabontáson, majd a forradalmi harcra át a proletkultig s végül a szocialista realizmusig jellemző képviselője a szocialista realizmushoz vezető *egyik* tipikus útnak, amelyhez sokban hasonló, hogy csak a legnagyobbakat említsem, Majakovszkij, Aragon, Eluard, a Komjáttal teljesen egyidős Becher, Wolker s a bolgár Geo Milev, de József Attila útja is. A különbség ebből a szempontból annyi, hogy egyiküknél futurizmus, másikatuknál dadaizmus és szürrealizmus, ismét másoknál expresszionizmus és aktivizmus néven emlegetjük azt a kerület,

amelyet művészi fejlődésükben megtettek, mielőtt ezekkel szembefordulva eljutottak az új realizmusig.

A nép súlyos szenvedése s a háború összefüggését a monopólkapitalizmus telhetetlenségével nem elméletből, nem könyvekből ismerte meg először. Ott élte át a gyárban, amelynek a munkásokkal feladatánál fogva állandóan érintkező alkalmazottja volt. Azok közé tartozott, akikben a háború elleni tiltakozás először szövődött össze a szocialista forradalomra való készülődéssel, akik elsőkül értették meg, tették magukévá s hirdették a lenini jelszót: „Változtassátok át az imperialista háborút polgárháborúvá.” Ebben az értelemben kiáltja 1919 elején:

A rendnek csúfolt véres zűrzavarból
Új rendet a világra!

(*Bolsevikiek*)

Azok a versek, amelyekkel csaknem egy évtizeddel a proletárforradalom előtt, 1910-ben először lépett a nyilvánosság elé, a magyar költői kifejezés minden addigi vívmányának teljes birtokában mutatták, elsősorban Vajda János, Kiss József és a Nyugat lírikusai rokonának. Egyformán tökéletesen versel nemzeti és nyugati versidombban, könnyedén zendít meg tiszta és sokszor leleményes rímeket, s a szimbolista kifejezés eszközeivel is, népdalformában is a polgári dekadencia témáit és hangulatait szólaltatja meg, így mindjárt legelső nyilvános megszólalásakor a Baudelaire nyomán Babitsnál és a kezdő József Attila első kötetében egyaránt megénekelte spleent:

Idegszálakból szöve nékem
a bágyadtság a hintaszékem.
Ő érez. S ring zsongó ütembe
a végtelenből végtelenbe.

Asszony, ha volna, s erre járna,
hívó mosolyra nem találna.
S kétség, ha volna, s erre törne,
gyötrő szemével nem gyötörne.

Nem dajkál így az anyaöl sem.
Nem nyugtat így meg még a könny sem,
Erősnek így senkit se félek,
és nem bántódom, nem remélek.

Idegszálakból szöve nékem
a bágyadtság a hintaszékem.
A menedékem.

Élet-unalom cím alatt egybefogva jelent meg ez a vers és a „Mételyes virágok” kezdetű népdalszerű vers a Nyugat radikálisabb, a szocializmussal rokonszenvező párjául indult Renaissance című folyóiratban, amelynek egyik szerkesztője az érdeme szerint mindmáig nem méltatott Révész Béla volt. Ugyanabban a számában jelent meg Ady híres tanulmányának, a *Petőfi nem alkuszik*nak befejező része, s többek közt Kassáknak az a verse is (Tavas van, Uram! Tavasz!), amelyből Komját jó öt évvel utóbb a Tettben megjelent első versének (Hová legyenek? Magam hová kiáltam?) mottóját vette.

Komját második nyilvános megszólalása (a fejlődésében a büntönrendszert embertelenségének megismerése miatt fontos fiúmei gyakornokság után) már Ady nyomán járó politikai verse, *A Dózsa vére* volt. 1913. március 9-én jelent meg a Népszavában, — azon a napon, amelyre a tervezett nagy tömegsztrájk ügyében országsszerte munkásgyűléseket hívtak egybe. Ezekre a gyűléseken végül a tömegsztrájk „elhalasztását” hirdette meg és próbálta indokolni a szociáldemokrata pártvezetőség. De Komját verséért akkor, a jogfosztó választójogi javaslat körüli viták és a Lukács László miniszterelnök elleni sikkasztási és panama-vádak idején elkobozták a Népszavát.

A polgári dekadenciának, majd a forradalmi demokratizmusnak a magyar hagyományok vonalán formailag tökéletes megszólaltatásával lépett tehát Komját a magyar költők karába, így hát korántsem képességeinek valamely fogyatékoságából ered, hogy aztán egy évtizeden át dacosan kerüli a rímeket és szóképeket. Téves az a Komját Nyugat-ellenességéből s az expresszionista-aktivista irodalom hagyomány-ellenességéből levont állítás is, mintha költészetének semmi köze nem volna magyar hagyományokhoz és irodalmi életünk addigi fejlődéséhez (Szabó). A Nyugat szoaréjáról abban az évben ír gúnyos megvetéssel, amelyben Adyhoz csatlakozik és a proletársajtóban tesz közzé forradalmi verset. Az ő Nyugat-ellenessége tehát már ekkor a Nyugat polgári szárnya individualista arisztokratizmusának szól.

Később Adyban ő is, de az aktivisták általában legfőbb elődüket látják akkor is, mikor azt hiszik, hogy túlhaladtak rajta. Kassák lapjában a *Halottak élén*-ről Boross F. László, a 19-es Ifjú Proletár szerkesztője, az emigrációban Komját egyik legközelebbi munkatársa írt ilyen szellemű kritikát; többek közt azt mondja: „Mi (életkorban) egészen fiatalok Adyt már kész klasszikusként kaptuk kezünkbe és jóformán rajta okultunk.” Ilyenforma volt nyilván Komját viszonya is Adyval. Még megírásra vár, mit jelentett Ady költészete az első magyar kommunisták nevelésében. Ellenforradalmi oldalról sokat emlegették, sokszor kárhoztatták ezért is. Mi még a legjellemzőbb dokumentumok felsorakoztatásával sem próbálkoztunk. Korvin Ottó büntönnaplója mellett a legfontosabbak közé tartozik Komját költészete.

Hogy a Nyugat iránya nem azonos már Adyéval Ady ünneplése ellenére, az kivált éppen azóta, hogy Ady legigazibb mondanivalóit a Nyugaton kívül volt kénytelen elmondani, Ady proletárversei s a Nyugat Petőfi-

értékelésével szembeforduló „Petőfi nem alkuszik” óta nyilvánvaló lehetett Komját számára. Nem véletlenül szólalt meg először éppen a Renaissance-ban és két évi távollét után a Népszavában. A háború előtti években Ady is többnyire itt szerzett — a Nyugatnak a nagytőke érdekeire is ügyelő szerkesztőségi szempontjai miatt — legradikálisabb mondanivalójának nyilvánosságot, míg utóbb, a világháború alatt a Világ Bölöni szerkesztette rovatában. (A Népszavától a szociáldemokrata vezetőknek a háború kérdésében való megalkuvása tartotta távol.)

A háború első két éve folyamán bekövetkező tudatos elfordulás a korábbi költészet minden ékességétől nyomon követi a magyar aktivisták vezérének, az egyideig a Nyugatba is irogató és még a szonett-formával is próbálkozó Kassáknak az új formában tett első kísérleteit, amelyek egyszerre akartak túljutni Ady és a Holnap a maga idején hallatlanul merésznek érzett kezdeményén és követni a berlini Die Action körének példaadását. A minden formai hagyománnyal való radikális szakítást különböző változatokban és különböző név alatt sokan tartották szükségesnek világszerte akkor, a világháború kitörése után, amely a fennálló társadalom embertelenségére, észszerűtlenségére, s ezzel a polgári kultúra kudarcára is ébresztette őket, mielőtt még sejtelmük lett volna az új rendről, amelynek — Komját későbbi szavai szerint — a rendnek csúfolt véres zűrzavart fel kell váltania.

Nálunk éppen Komját volt az első, aki a társadalmi célja nélkül sürgett cselekvés, tett, tevőség — sokszor ilyet jelent az aktivizmus —, az individualista tagadás, a metafizikus expresszió s a pusztán formai forradalom Kassák vezette kísérletezéséből kiemelkedik, közvetlenül az orosz forradalom hősi példájának hatása alatt.

*

A formabontást is megelőzte még valamivel világnézeti vonatkozásban egy olyan természettudományos monizmus csábítása, amely az ént a mindenséggel, a kozmosszal azonosította, majd egyre inkább az én öntudatának a világháborúban átélt kaosszal együttjáró bomlását akarta kifejezni. Mindjárt Kassák folyóiratának, A Tettnek 1916 évi első számában jelentkezik ez, Komjátnak nyilván még 1915-ből való verseiben. Mintha magát holtnak és minden atomját a világ atomjai közé bomlottnak érezné. De az egész költemény összefüggéséből az is világos, hogy már itt a világháború széttépett áldozatai nevében szólal meg:

Hegyek ordító döbbenetje torpad!
Menekül a síkság a súlya alól!
Bukfencezik a holt, nem kéri a bérét!
Bomlottan kongat a nap harangja!

Bukfencezik a holt, s nem kéri a bérét!
 Ide a szememet: nézni akarok!
 Ide a számat: inni akarok!
 Ide a lábamat: járni akarok!

Kínlódva gyökérbe s föléje szakadtan,
 vizek robogóján s párába szaladtan
 a mindenségen át: ó, ki fogja
 a testemet egy össze-marokba!

A bomlás riadt víziói tovább folytatódnak a háborúellenes lázongás későbbi verseiben. A legismertebbekben, a maró gúnnyal iskolai olvasókönyvbe utalt *Sorozás*, *Menetszázad* és *Eltűntek* külön-külön és egymásra következő-sükben is logikusan szerkesztett darabjain túl a *Piac közepén*-től kezdve irracionális, a szó szoros értelmében tébolyult víziók sorakoznak. A *Vízió* és a *Katona vizionál* címében is ott az expresszionizmusra általában jellemző szó. Komját víziói többnyire tudatosan a háború tébolyító hatását érzékeltetik s ott kapnak is helyet első verskötete „Három nyomorult év” című háborúellenes ciklusában. Az Ady példáját követő ciklikus szerkesztés Komjátnak csak ebben az első kötetében van meg. Az első két ciklus (Tájak. Daguerre mintái) címe és tartalma jellemzően mutatja az expresszionista költészet tudatos kapcsolatát a képzőművészetekkel. Valósággal iskolapéldái találhatók bennük az expresszionizmus látás- és kifejezőmódjának, nemcsak az impresszionizmussal és naturalizmussal, hanem általában a külső valóság ábrázolásának igényével való szembehelyezkedésének. Csak példaképpen utalok a *Táj, vihar előtt* című versre. Hasonlítsuk össze pl. Juhász Gyula *Magyar táj, magyar ecsettel*, vagy akár a mondanivalóban közelebb álló *Magyar nyár 1918*, és József Attila *Nyár* című versével. A forradalmat jelképező vihar nem külön jelenik meg a táj festésének végén, magában a tájban benne él, a költő nyugtalanságának, feszült várakozásának a tájba kivetített, azt szinte felborzoló mozzanatai helyettesítik a táj valóságos képének megmutatását.

Utolsó nedvét szakítja a termő
 levélbe
 s fölszínre dül: a szén, a só, a fém.

Ki edzi vasra a levegő puháját?
 Hogy fogva fogjon!

Nincs összehajlás:
 csak jó zűrzavar.

Csak garral mozgás!
 Halálíg! Halálíg!

Egy csöppenés
és szétsüvölt a glóbusz.

A „jó” jelző ebben az időben nemcsak a zűrzavar, hanem az anarchia szónak is kijár még.

Komját első verskötetét vagy nyole hónappal megelőzte, s nem mint állítják, követte, Kassák körének *Új költők könyve* címen megjelent antológiája, amelyről 1917 áprilisában tette közzé a Nyugat Babits Mihály bírálatát. Amit ebben Komjátról ír, becsületére válik az akkori Babits, a *Húsvét előtt* és a *Fortissimo* költője fogékonyságának és ítélőképességének: „Nála nem természetes a szabadvers, mint Kassáknál — írja —, sőt minden arra vall, hogy szoros, mértékes verselőnek született. Ezért szabadverse az angol blank vershez közeledik, a Shakespeare versehez. Képzeletének rakoncátlan, de nem plasztikátlan tombolgatásában, a szavak súlyos és dühödt dobálgatásában van valami, ami az ifjú Shakespeare bizonyos ízléstelenségeire, modorosságaira és árnyoldalaira emlékeztet. De Shakespeare gyengeségeire is emlékeztetni még mindig némi erőre vall. S nem tartom lehetetlennek, hogy Komját ezt az erőt valaha szép versek alkotására fogja fordítani. A mostaniak közül még egy sem érett alkotás.” Ennek az értékelésnek az akkori Komjáttra vonatkozólag minden állításával és következtetésével egyet kell értenünk, pozitívumaiban és negatívumaiban egyaránt.

1916-tól egy évtizedig nincs Komját költészetében rím, hacsak véletlen vagy kivételes nyomatékot hangsúlyozó összecengés nem, nincs szabatos lejtés, sem strófikus szerkezet, s úgyszólván teljességgel hiányzik a képes beszéd. A bekövetkezett radikális formai változás, a strófikus szerkezet megbomlása és rövid, néha egy-egy kopogó szóra szűkülő, intenzív felkiáltásokat sűrűn zuhintó egyes sorokba vagy sorpárokba való széttöredezése, töprengő vagy döbönt elnémulást, pauzát szuggeráló gyakori mondatvégekkel, a korábbi, sokszor áradó képesbeszéd helyett egyre puritánabb, egyre kevesebb képet és jelzót, egyre több súlyos ígét görgető aszkétikus szikárság felé, megkezdődik már a világháború második évében s tetőződik a harmadikban, a már említett víziókban, amelyek, miként egyidejűleg a nyugati polgári költészet egyes jelenségei az imperialista háború tébolyának tükre, s az is akarnak lenni.

A háború elleni tiltakozás legelső riadt hangjai közt még a hagyományos képesbeszéddel ékes rímes panaszok is ott hangzottak az expresszionista felkiáltások mellett, például:

Hiába súlyos a holt mint az emlék,
s hiába több az élónél a tört:
könnytől és vértől részegre zabáltan
még bírja terhét bitangul a föld.

De aztán a Kassák-vezette közösségben a minden hagyományt megtagadó absztrakt versalkotás vált uralkodóvá, szinte törvénnyé. (Ismeretes Kassáknak hosszú ideig tartó, József Attila költészetét mindvégig kirekesztő rím-iszonya.) Az új művészet, új költészet címen hirdetett kísérletezés, amelyben több volt az anarchikus tagadás, mint új célok megsejtése, a valóságot mindenestől megtagadó irracionális, minden közösségtől menekülő, az értelemről s az érthetőségről s magukon a kísérlet résztvevőin kívül az emberekre való hatás igényéről is lemondó versalkotáshoz vezetett.

Hogy ebből a zsákutcából is hoztak a legkiválóbbak magukkal egyet-mást, ami későbbi humanista költészetükre is jellemző, az persze más kérdés, amelyre határozottan igennel felelhetünk. De — és ezt a modernizmus mai nyugati divata és hazai próbálkozása idején szükséges hangsúlyozni — egészen más dolog a szocialista valóság elől efféle zsákutcaba menekülni, mint annak idején az imperializmus világának borzalmai s kivált a világháború rémségei elől — a belőlük kivezető út felismeréséig. Komját költészetének fejlődése világviszonylatban is a legtanulságosabbak közé tartozik annak megértése szempontjából, mit jelentett a hagyományos formák tagadása, az absztrakt lázongás átmenete olyanok számára, akik nem ragadtak meg a kispolgári anarchizmusban, mint maga Kassák, hanem megtalálták az utat a forradalmi proletariátushoz és a marxista—leninista világnézethez.

Az is megfigyelhető Komját verseinek során, milyen sajátos módon indul el a már említett monizmuson át a dialektikus materializmus felé. A dialektika egészen korai költészetében jelen van már, egész szemléletében is, az ellentétek egybeesésének néha szinte pusztán stiláris elemként való jelentkezésében is, de az egyes és egyetemes, az én és a kozmosz ezernyi változáson át való összefüggéseinek átélésében is.

Nincsen: *külön*.

Se föld, se víz, se ember.

Csak ugyanegy test:

ugyanegy anyag:

más-más profillal.

— hangzik a világ dialektikus egységének egyik legjellemzőbb korai megfogalmazása, a *Beszélgetés egy kisfiúval*, 1917-ből. (Augusztus 15-én jelent meg.) Már itt a kollektivizmus egy változata is megszólal a versnek az előbbiekhez kapcsolódó szociális-pedagógiai mondanivalójában:

Nem magadért vagy jó:

mindenki másért!

Nem magadnak vagy rossz:

mindenki másnak!

De hiba volna Komját „kozmosz” verseit kezdettől materialista világnézettel magyarázni. Sokszor még az én elsőségének idealisztikus hangsúlyozása jellemző erre a kozmosz monizmusra; *Kiáltás* című verse még világot mozgató varázscselekvést is tulajdonít magának:

Ó nézzétek! Emelem a karom
s a táj utána vágyban fölszakad

— — — — —

Ki abajog?...

Ha egyes egy, s ha csorda hömpölye,

igyék kezemből fülásig erőt:

rossz tetemének megtartó rakoncát!

A föld alattam súlyosan görög.

Minden veszendő bennem éli sorsát.

Minél konkrétabbá váltak a szocialista forradalom felé törő mozgalom célkitűzései, annál messzebb kerültek ezektől szocialista voltak hangoztatása ellenére Kassákék, annál inkább csak anarchikus lázongásra voltak képesek, társadalmi cél nélküli örök aktivitás hirdetésére. De a Tett és a Ma gárdájának a proletariátussal immár együtt lélegző csoportja — ehhez tartozott Révai József és Lengyel József is — Komját kezdeményezésére s az ő vezetésével végképp elszakadt a magyar aktivistáktól, már akkor, mikor formai törekvésekben még egészen közel álltak egymáshoz. A meg hasonlítás a Ma táborában szinte csak napokkal a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után véglegessé, együttműködésük tarthatatlanná válik. Komjáték otthagyják a lapot, hogy egész életükkel, minden szavukkal és cselekedetükkel a proletárforradalom ügyét szolgálhassák. Maga Komját, bár még a november 15-i szám is főmunkatársnak tünteti fel, már nem szerepel a szeptember 15-i és a Kassákot ünneplő október 15-i számban sem. A Ma 1917 novemberében megint közölt tőle verseket, de ezeket már a *Kiáltás* című kötetből vette át a lap, amely közvetlenül az orosz szocialista forradalom előtti napokban jelent meg. Az (Országos Széchényi Könyvtárban őrzött) ügyészségi példány tanúsága szerint az akkor még baloldalinak számító Váry Albert, a későbbi kommunista pörök hirhedt ügyésze, ugyanaz, aki március 21-én a Párt vezetőinek szabadonbocsátásakor a felkelő vörös napot üdvözölte, október 29-én írta alá a terjesztési engedélyt.

Ez a kötet még a Ma kiadványaként jelent meg. Első pillantásra egészen a Kassák-féle formai forradalom termékének tűnik. A Tett megindulása előtt írt versek egész sora kimaradt belőle. De a kötetet egy olyan vers nyitja meg, szinte előhang vagy mottó gyanánt, — itt még külön cím nélkül —, amely a forma rokonsága ellenére túlhaladása is Komját e kötetbe foglalt költészetének, s átvezet első igazi forradalmi verseihez. Hogy maga Komját fordulat-

nak tartotta, arra jellemző, hogy ez az egyetlen, amelyet életében megjelent mindhárom kötetébe fölvelt, s amely ott található Komjáték a polgári forradalom idején *Szabadulás* címen kiadott antológiájában is, mégpedig az első kötet kivételével, amelyben más vers viseli (felkiáltójel nélkül) ezt a címet, mindannyiszor *Kiáltás!* címmel.

A vers ilyen minden hagyománnyal szembeforduló, a hagyományos művészi eszközöket kerülő, de ugyanakkor minden individualizmust is megtagadó, helyenként szinte plakátszerűen tömör, kemény sorokkal kezdődik:

Kőbe-tömbözöttre lemarkolt a világ.
Mozdulat, szó csak múltba kérődzéssel élődik
s mégis! tán mindenha voltnál jobban.
Kiáltás!

Tömegek torka torkollik az enyémbé,
tömegek ina rándul a moccanásomban.
Az ő bőrük pórusa tátong a bőrömön.

Nyavalygó elkülönülés: döngöljön a mimes individuum!

Csak egy vagyok a sok közül: proletársorsom ágbogán
is a sokból egybe-csöppentett erő...
S útálata a közönynek.
Tagadása a belenyugovásnak.
S építő józanság: mértföldesattantó víziókban is.

Az én és a kozmosz összefüggése helyébe a költő és a tömegek olyan összetartozásának hangoztatása lép, amelyben a maga szinte prófétai szerepének hirdetése mellett az is benne van, hogy ő csak tolmácsa a proletártömegek szenvedéseinek és követeléseinek.

Egyik-másik sorát olvasva ellenállhatatlanul felidéződik bennünk József Attila egyik korai program-verse:

Nem én kiáltok, a föld dübörög.

Már ettől kezdve mindörökre vége Komjátéknál minden individualista nyavalygásnak, vagy ahogy ő szereti mondani, abajgásnak (az *abajog* szót sajnálattal nélkülözzük a Magyar Értelmező Szótárban, miként egyelőre alighanem Komjáték egész gazdag és sokrétű szókincsének feldolgozását). Ha még nem tud is a tömegek nyelvén szólni, a tömegek és nem a „mimes individuum”, a magános művész lázongását és vágyait harsogja.

*

Komjátéknak a különváláskor kész terve volt egy új, kommunista folyóirat alapítására. Az orosz forradalom évszámát választotta címül, s Hevesi

Gyula és Révai József társaságában meg is szerkesztette a folyóirat programcikkét. Ezekkel a szavakkal kezdődik: „1917. Ez a szám az orosz forradalom történeti dátuma, az emberiség legnagyobb gondolata. Ebből a gondolatból sarjad és ebbe a gondolatba olvad bele lapunk programja . . . Az irodalmat is 1917 szellemében akarjuk” — folytatódik a cikk, s közvetlenül Kassák kevéssel előbb megfogalmazott álforradalmi programjával szállva vitába, azt hirdeti: „Ne az emberek szociális narkotikuma, hanem szociális forradalomra ébresztője legyen az irodalom. Mindent le akarunk rombolni, ami tudományban és irodalomban útjában van 1917 gondolatának.” Hogy Kassákkal szállnak vitába, kiderül a következő tényből: Kassák 1916. december 3-án a Galilei-körben tartott s a Ma 1917 januári számában *Szintétikus irodalom* címmel közölt előadásában azt mondta: „Az élet elviselhetéséhez csak narkotizálni lehet az embert — ez a narkotikum az akció s így nekünk a társadalom legszívében gyökerező költőknek első hivatásunk ezt az akciót minél életesebb ütemben, minél céltudatosabb pont felé mozgatni.” A két nyíltkozatban páratlanul tisztán fordul szembe egymással az akció kétféle értelmezése, ami szükségszerűen vezetett a forradalmi szárny szakításához az aktivizmussal.

A Kilencszáztizenhét persze nem jelenhetett meg a háborús cenzúra idején, de a program köré csoportosuló írók vállalkozásaként indult meg egy évvel utóbb a polgári forradalom és a kommunista párt megalakulása után az Internacionálé, amely később a párt első ideológiai folyóiratává alakult át.

Komját 1919-es kötetének, az Új Internacionálénak utolsó verseivel már a formalista kísérletezéstől való megtisztulás is megkezdődik. Jóformán csak egy-egy pregnáns, szokatlanul sok asszociációt sűrítő szó s a gondolat rövid mondatokba tördelése marad meg az expresszív stílusból, meg a zenei és festői elem tudatos kerülése, valami aszkétikusan kemény egyszerűség. Olyasmí, ami magyarázatra szorul, már alig van az olyan versekben, mint például a még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt írt *Orosz testvérek elé*. A polgárháború harcaiban a magyar határ felé közeledő természetes szövetségéstől vár segítséget az imperialista rablók és a hazai reakció ellen — alighanem közvetlenül a Kommunisták Magyarországi Pártja első vezetőségének letartóztatása után. A hang, a forma a megelőző szakasz kacskaringóin túl megint Ady újítása közvetlen folytatásának tűnik már:

A voltakról lepállott a hazugság.

S itt még bitangok fognák az időt.

Itt még halálba fojtanának:

„barátok” s nem barátok.

A Tanácsköztársaság hónapjaiban olyan feladatok háruhtak rá, amelyek versírásra a szokottnál is kevesebb időt adtak számára. Ebből az időből

csak az a néhány vers maradt ránk, amely az *Új Internacionálé* című kötetet zárja, márpedig ezt a kötetet valószínűleg még a Tanácsköztársaság kezdetén rendezte sajtó alá.

De nemrég megkerült sajátkezű kéziratának tanúsága szerint az ellenforradalmi terror első heteiben, még 1919 augusztusában írta *Hitvalló dac* című költeményét. (A kiadás tévesen egy évvel későbbinek tünteti fel.) Nagyszerű tanúság ez az életveszélyes körülmények közt bújkáló forradalmár elvi szilárdságáról, a bukás után az új forradalom győzelmébe vetett rendíthetetlen hitéről:

Bújdoklás? . . . Börtönfal? . . . Halál?

Mi kitörünk:

dús mindenütt-levők,
a földből és a vérből!

Szénnel és sóval.

Rögök közén a fölütődő fűvel.

Minden leheletben.

Minden moccanásban.

Újra! Meg újra!

Mégis és mégis!

Ennek a tanúságnak fölemelő erején mitsem változtat, hogy a bújdoklás és börtön súlyos hónapjaiban, mikor legjobb harcostársai embertelen kínjaira gondol, az ő költészetében is érezhető rövid átmeneti letörés, hogy a forradalmi szocialisták egykori vezetőjének, Korvin Ottónak szentelt versében visszatérnek a korai verseiben ismételt felhangzó „örök a nyomor” szavak is. Meg kell jegyeznünk, hogy a *Mindent akarunk* című moszkvai kötet ezt a *Legjobbak sorsa* c. verset is még 1919-ből keltezi, s ha ez hiteles, amint a vers tartalmából is valószínű, még Korvin Ottó életében írta. Mintha csak azt mondaná most: te szembeszálltál az én hitetlenségemmel, tagadtad, hogy a nyomor örök, de éppen a te sorsod, a legjobb forradalmárok sorsa is mutatja, hogy nekem volt igazam.

De már a bolognai börtönben fölzeng újra s immár mindvégig törhetetlenül a kommunista jövőben való rendíthetetlen hit szava is — először az első gyermeke születésének hírére írt *Életre köszöntőben*. Úgy érzem, mintha itt tudatosan *Az ember tragédiája* Ádámjának feleszmélését idézné az új nagy emberi élmény hangulatában, s ezért is választana visszanyert forradalmi hitének kifejezésére ilyen szavakat:

Én megszegettem.

De könnyön s véren át
hiszem a jót!

S némultan is a magasságot szólom
 kenyérlő-egyszerűn:
 akár a föld, a fa.

— — — — —
 hozzámhajolt az örökkévalóság.

1920 és 1922 közt ezenkívül is feltűnik egy-két versben az expresszionista költőknél gyakori vallásos terminológia, miként József Attila Istenverseiben is.

De ezen az 1922-ig terjedő szakaszon túl nyoma sincs nála semmi irracionális elemnek, sem metafizikus szemléletnek, sem tébolyult vízióknak, s hasonlóképpen nincs nyoma a formai újság külön keresésének. De folytatódik, sőt fokozódik a zenének és a képnek a nüanszoknak szimbolista művészetével szembehelyezkedő expresszionizmusban kezdődő, de most már proletkultos öntudatossággal vállalt kerülése.

Nagyon érdekes, hogy a hozzá sokban hasonló fejlődésen átment Johannes R. Becher *Lewisite vagy az egyedül igazságos háború* című regényéről azt írja majd 1926-ban: „Még mindig »költői« (polgári értelemben költői) stílusra törekszik. Még gyakran keresi a körülírásokat, szóképeket és más efféle díszítő elemeket, amelyek csak zavaróan hatnak és a könyv némely részében azt a látszatot keltik, hogy az elrugaszkozik a valóságtól. Meg kell tanulnia azt, hogy éppoly egyszerűen nevezzük nevükön a dolgokat, mint a munkás-kommunisták, s akkor sokkal inkább sikerül majd hozzáférköznie a tömegekhez.”

Ez a kritika annál inkább jellemző, mert egyébként Becher könyvét minden tekintetben rendkívül nagyra értékeli — hasonlóan mint néhány hónappal később Gorkij, aki Sorrentóból tiltakozik az írónak a könyv miatt tervezett pörbefogása ellen. „Hangja korántsem valami pacifista egércinogás — írja Komját — hanem hatalmas csatakiáltás az eljövendő imperialista gázháború ellen, egyben hatalmas csatakiáltás Lenin jelszávéért: »Változtassátok át az imperialista háborút polgárháborúvá.« Ideológiai tekintetben kifogástalan, felrázó és tetteserkentő a könyve... Jelentős mű, nagy nyeresége a harcos proletárirodalomnak.” De nemcsak eszmeileg, hanem jellemrajz, társadalomábrázolás és kompozíció szempontjából is kitűnő műnek tartja. Annál inkább tanulságos és jellemző az egyetlen kritikai megjegyzés.

Hogy mit ért ekkor Komját a munkás-kommunistákhoz méltó egyszerűségen, arra hadd idézzek néhány sort ugyanabban az időben írt verseiből. Ugyancsak 1926-ban ilyen mindent közvetlenül kimondó s mégis sűrített, mégis patétikus, szinte magával az egyes szavak értelmi súlyával ható sorokban ábrázolja az orosz forradalom győzelmes harcát:

Kizsákmányolt és kizsákmányoló
 Roppant gomolyban összerobbant.

Test test ellen!
 „Győzünk, vagy meghalunk!”...
 A burzsoá rend véresen ledobbant.

— majd a polgárháború hasonlóan tömör és kemény jellemzése után a végeredmény:

A szovjetek hatalma megmaradt!

Ezt a közvetlen egyszerűséget néhol szinte askétikusan ridegnek érezzük már, de nem érthetünk egyet azokkal, akik ebben a tudatos cifrátlanságban visszaesést látnak.

Egyébként ez a vers is formailag inkább a Babits által említett drámai jambusra emlékeztet, sőt éppen itt a legfeltűnőbb az átmenet a szabad vers szándékával is szakító legtöbbször jambusos rímes verseléshez, amelyhez két évvel utóbb visszatért. Itt még szinte a shakespearei jelenetzáró sorokhoz hasonlóan csendül csak meg egy-egy nyomatékos helyen a rím, mint például a hadikommunizmus nehézségeinek jellemzésében:

Tűz nem lobbant a holt kohókban.
 De a szovjetek állták a sarat:
 hőben, éhségben, hóban.

A szovjetek hatalma megmaradt!

És az ilyen súlyos helyeket stílusukban hasonlóan cifráltan és mégis gyöngéd, a harc keménysége mellett a célok emberségét éreztető sorok állanak:

A dús kertekben proli-gyerekek játszanak.
 Mindenik, mint a friss gyökér:
 ízes-erős.
 S az új rend katonája mindhalálig!

(November 7.)

József Attilán kívül nincs magyar költő, akinek verseibe sematizmus nélkül, a költőiség veszélyeztetése nélkül oly szabatosan és hitelesen, mégis étellel telten illeszkednének bele a marxizmus—leninizmus tételei és fogalmai, a kommunista mozgalom mindennapos szóhasználata, mint Komjátéiba.

Ezt szükségesnek tartom nyomatékosan kiemelni Szabó György első tanulmányának a politikai meggyőződés lírizmusa és pátosza iránt érzéketlen elemzésével szemben is, aki a harcos költő minden ilyen megnyilatkozásában a publicisztika fertőzését érzi, ennek az egész korszaknak költészetében visszaesést lát, s minden aktuális eseményhez kapcsolódó vagy személyekről szóló verstől megtagadja a költészetet. E nézet cáfolatául is hadd utaljak

a leginkább aktuális és személyes vonatkozású politikai versek egyikére, a *Halotti beszédre*, amelyet Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzésének hírére írt, eredetileg *Kommunista halotti beszéd* címmel s egy gépirásos változat tanúsága szerint Korvin Ottó emlékének is szentelve. (Korvinnal és Sallai-val együtt dolgozott Komját 1918-ban a forradalmi szocialisták csoportjában, bizonyára ezért gondolt ekkor az ő mártírhalálára is.) A *Kommunista Halotti Beszédet* a Kommunisták Magyarországi Pártja röpirataként is terjesztették Magyarországon, miként Komját több más versét, például az előző évben a *Proletár Magyarország marsol* címűt.

Mint említettem, annak idején ez a vers is kimaradt a válogatásból. Pedig ez a vers komor, tragikus pátoszával azoknak az éveknek java természetéhez tartozik.

A marxizmus—leninizmus igazságai költői megformálásának példájául hadd idézzek csak még egy részletet Komját utolsó ars poeticájából (*A lélek mérnökeihez*), azt, amely a szocialista realista költő gazdag élményanyagából a proletariátus öntudatosodásának folyamatát jellemzi a szépítés nélküli valóságábrázolás igényével:

S a proletárt.
 Őt mindenekelőtt.
 Mert ő az idők sodra.
 S mert ő az idők sodra:
 ne szépítsd, ne hazudd belé,
 amit csak eztán csikar ki magának.
 A proletárt.
 Nehéz sor ez.

Álltál-e már
 érc kohók pörkölő tüzeiben,
 szikrát sziszegő vaskígyók között?
 Szálltál-e már megtátott bányamélybe:
 egy elsüllyedt világ
 fekete kőbe költözött
 vakondok „égboltja” alá?
 Lested-e már zárt gyárkapu tövén
 hónapszám, évszám,
 hogy egyszer nyílik-e?
 Akad-e megint harapáskenyér?

Ezt mind megéljed, mind megéljed!

A proletárt.
 Nehéz az útja.
 Nyomor, szesz, kórság, hazug szó lehúzza.
 Nézd, hátat görbít. Nézd, imát darál.
 Nézd, sztrájkot tör, bár majd éhen gebed
 S ó jaj!
 hitvány parancsra, ki vér a véreből,
 annak ver testén legsajgóbb sebet.
 De már töpreng.
 Már sejti, hol a front.
 Már kiveszik belőle az alázat.
 Már követel, már lázad.
 Már támad, torpan, bukik, újra támad.
 Már céltudatos, szervezett tömeg.
 Már marsol együtt: úgy tanulja meg
 megragadni ama lenini láncszemet.
 Már elkapta lelkét a nagy vihar:
 már mindent áhít, már mindent akar.
 Már állja tűzön-vízen a sarat:
 üzemben, utcán, barrikádon,
 börtönben és a bitófa alatt.
 Már tudja, tudja, hogy ő az idők sodra:
 Már kommunista.

Az ars poeticák 1919 utáni sorozata is még 1923-ban kezdődött a „*Tavaszi ének*”-kel, melyet idáig ismételten félreértettek. Keszi Imre a burzsoá dekadenciának parodisztikus kritikáját Komját hangjának értelmezte, s úgy látszik, ezzel akarta indokolni kihagyását is. Szabó György viszont az ezzel a kezdősorokban idézett dekadenciával szembeállított cifrátlan stílust és az ellenforradalmi terror alatt sínylődő nép nyomorának rideg, pártos ábrázolását minősítette művészi hanyatlásnak.

Sava-borsa összefut a világnak.
 A megforgatott föld szagában,
 fű, levél dühödt zöldjén
 a párzásnak egyetlen akarata.

— kezdődik a vers. Mondanivalóban és stílusban semmi sem idegenebb ennél a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után Komjától. Szatirikus kritika ez a forradalmi proletárköltészet álláspontjáról — igaz, hogy a forradalmi mozgalom apálya s a kommunistáknak a mozgalomba való legridegebb

bezárkózása, elszigetelődése idején elhangzó s mindezt kifejező kritika. A sötét képben is megrendítő forradalmi dacot éreztető ellenpólus a vers második felében szólal meg:

Proletár-társaim, tépjétek ki a „költő” nyelvét,
mert hazudik!

Csak falak vannak: gyárok s börtönök.
Kénsav, fűrészpor, réz, ami megesz.
S csak vakulás a bánya-vájakban.

— — — — —
S az van, hogy harc van:
irgalmatlan osztályharc.
Vér és halál,
s orosz földön a mieink uralma.

A *költő* szót itt éppúgy idézőjelbe teszi, mint majd a „*Nem moccan a rög?*” világnézetileg s művészileg tisztultabb, érett vallomásában. Ez szerkezeti szempontból is közel áll hozzá, de már teljes tudatossággal elítéli a szocialista realizmussal ellentétes, a valóságtól elrugaszkodott költészetet, egyaránt tagadva meg szürrealizmust és expresszionizmust.

„Fantáziát” kínáljak?
Ámuljam a napot
zúgó parittyakönek?
Az ég föltelt hasában
parázsló csecsemőnek:
meredő csúcsok megfogant fiának?

— kezdődik a képtelen képek költészetének elutasítása, aztán egyre inkább közeledik e hazug művészet társadalmi értelmének megmutatásához:

Dicsérjem tán a „hű alázatot”:
a „bókoló port”,
ki örvend, hogy tapossák?
Bizonygassam, hogy jó a rossz
s hogy rossz a jó?
Hogy a golyó, mi megtép
s a zuhantott bot sebje:
semmi, „vigaszos megpróbáltatás,”
az „örök törvény” habjátéka csak?
S hogy lábunk alatt nem moccan a rög?

Én nem vagyok vajákos.
Se jós, se pap, se „költő”!

— szegezi szembe mindezzel a maga művészi hitvallását. („Költő” a szó eredeti értelmében az, aki kohol, kitalál, ezt jelenti az idézőjelbe tett szó).

Én a haragos, darabos,
vérganajos életet mondom.
Őt dombolom, rontom.
A csikasz éhség ordítása ez.
A megindult föld ordítása ez!
S az épség s szépség kenyérlő-egyszerű,
erős-tiszta győzelmi éneke.
Amibe úgy veszik bele
a „roppant látomások” s a „csepnyei csudák”
nyavalyás cincogása,
mint égzengésbe
a rebbenő levél nesze...

E két verssel kapcsolatban érdemes szót ejteni a lírai kompozíció egy Komját költészetében gyakori változatáról, egyes versek két egymásnak polemikusan ellenmondó részre tagolódásáról, akár a vers elején idézett ellenséges nézettel fordul szembe a költő, akár a maga töprengésének, érzelme-hullámzásának ad ilyen dialektikus szerkesztésben hangot. Különösen jellemző még e szempontból a *Nehéz kívárni* című vers, amelynek kezdetén a hosszú harcba, az emigráció szenvedéseibe belefáradók panaszát szólaltatja meg, míg a vers második felében a *Nehéz kívárni* indulatos kérdéssé válik és szenvedélyes gúnyjal száll szembe a „papos kushadók” panaszáradatával s a persze időnként a bújdosó igaz harcosban is feltámadható fáradt hangulatokkal is. Szabó György ezt a fáradt hangulatot érzi a vers főmondanivalójának, ami arra mutat, hogy nem figyelt fel sem a tárgyalt kompozíciós típus gyakoriságára, sem azt nem vette észre, milyen gyakori Komját költészetében a nyílt polémia az emigráció különféle, a kommunista harcosokétól idegen típusaival szemben.

Hadd idézzem még párhuzamul az ilyen szerkezetű lírai versekhez Komját töredékben maradt proletárballadájának, a *Floridsdorfnak* egy olyan részletét, amely az *Összegyűjtött művekből* is kimaradt. (A kötet csak azt a két remek strófát vette fel, amelyet a *Megindul a föld* közölt, s amely magában szinte az elesett hősök sírfeliratának hat.)

Vesztett robot. Garasos semmi-bér.
Vizezett löre. Keserű kenyér.
Csöppenként szikkad testünkől a vér.
Várni!

A nincstelen had nő, csak egyre nő.
A lábunk ólom, a szívünk mint a kő,

Porlik a híres proletár-erő.
Várni!

A vörös föld hánykódik, dübörög.
Itt is, ott is fasiszta had görög.
A kín, az éhség, a döglődés örök.
Várni?

Jel mikor lobban? Szabadítani
üzenettel mikor jön valaki.
Floridsdorf népe
a dugott fegyvert mikor ássa ki?
Várni!

Várni?
Pár voks csupán s miénk a hatalom?
Addigra már
a „vörös föld” egy széteső halom.

— — — — —
— — — — —
— — — — —

Várni?
Aki csak nyugtat, ha tör az urak ökle.
Elád az minket
ma is, holnap is, — mindörökre!

Várni? jel a rohamra *onnan* sose jön
elő a fegyvert!

— — — — —

Azt hiszem, ez a párhuzam, a jobboldali szociáldemokrata vezérek és a forradalmi felkelés jelét váró munkások szenvedélyes párbeszédének a tárgyalt lírai versek szerkezetével való összehasonlítása meggyőzően érezteti az ilyen kompozíciónak és a proletárballadák drámai dialógusainak rokonságát. Komját *lírai hőse* épp olyan harcos, épp olyan szenvedélyes vitázó, mint a ballada forradalmára, vagy megfordítva. S a dialógus épp olyan eszköze nála a lírai kompozíciónak, mint a ballada drámaiságának. Idézhetnénk az első magyar proletárforradalom történetét megörökítő balladákból is, amelyek Keres Emil tolmácsolásában Komját költészetének ismerői számára is váratlan hatással keltek életre az idei 40 éves forduló idején.

*

Mint Szabó újabb cikke helyesen megállapítja, a realista életábrázolás felé fordulás már a 20-as évek verseiben megkezdődött. A kommunizmus

végső céljának korábbi, még kissé elvont, jelszavas hirdetése helyébe az osztályharenak súlyos szenvedéseken, emberfeletti erőfeszítéseken, a Szovjetuniót kivéve átmeneti győzelmeken és bukásokon át vezető bonyolult folyamatának s vele a kommunista harcosok és az egész proletariátus fájdalmas és hősiességének egyre gazdagabb ábrázolása lépett. Már ezzel, az új művészi program, a szocialista realizmus tudatos vállalása előtt közelebb jutott Komját a realizmushoz. A retour à la réalité — vissza a valósághoz, amit Aragon a párisi békekongresszuson kiált oda minden haladó gondolkodású, de művészi törekvéseiben a realizmustól elszakadt író társának, Komját költészetében már jóval előbb végbement.

A kiállításokba és kopogó jelszavas sorokba sűrűsödő versek helyét egyre gyakrabban foglalja el balladás, kórusrészletekkel és drámai párbeszéddel átszőtt életábrázolás, először a maga a költő által proletárballadának nevezett *Hamburg októberében*.

Ezt 1923-ból keltezik, az 1923. október 23-i események miatt, amelyekről szól, de valószínűbb, hogy legkorábban 1925-ben írta. A felkelést ui. az 1924-ben leváltott Brandler-féle pártvezetés felelőtlen akciónak igyekezett feltüntetni, s bár a Komintern végrehajtóbizottsága már 1924-ben rámutatott jelentőségére, az csak a felkelés vezetőjének, Thälmannnak a NKP elnökévé választása idején (1925 október) vált közismertté. Az ő írásain kívül két 1924 végén—1925-ben megjelent könyv is forrása lehetett Komjátnak. Először a bevezető *Proletár-kórus* jelent meg az *Egység* 1924. május 1-i számában, majd *A börtön* című utolsó részlet 1925 őszén, az *Új Márciusban*, a KMP bécsi folyóiratában. Ezekben semmi sincs, ami külön a hamburgi eseményekre utal. Első olvasóik bizonyára a magyar ellenforradalom börtöneiben szenvedő kommunistákra értették, s maga a költő is valószínűleg később gondolt csak arra, hogy a hamburgi ballada szerkezetébe illessze őket.

Az egész költemény tudomásunk szerint előbb jelent meg németül — 1929. október 23-án a *Rothe Fahne* emlékszámában —, mint magyarul. Hogy kora német irodalma keretében is feltűnő alkotás, arra jellemző, hogy legutóbb fölvevették a német proletáriradalomnak a Reclam-féle Universalbibliothek keretében megjelent népszerű antológiájába, (*Wir sind die rote Garde*), nem is gondolva arra, hogy az A. K. kezdőbetűk a magyar Komját Aladárt jelölhetik.

A *Hamburg októbere* műfaji vonalát folytatták az olyan versek, mint a *Proletár Magyarország marsol*, *A proletárforradalmat megölni nem lehet*, a nácizmus első hivatalosan elítélt áldozatainak emlékét megörökítő *Az első* (ezt tévesen emlegetik a *Hamburg októbere* témája újabb feldolgozásának, — azokról az eseményekről szól, amelyekről Arnold Zweig regénye, *A wandsbeki bárd*), — s legvégül a letenyei emlékeket idéző *Gyerekkor*. Ez utóbbinak is teljes meg nem értése s a líra leszűkített értelmezése nyilvánult meg abban, hogy a *Hét évszázad legszebb versei* csak a ciklus előhangját közölte, teljesség-

gel eltörölve a költemény forradalmi mondanivalóját, még az aratósztrájk felidézését is.

Külön érdekes feladat volna annak megvitatása, hogy mennyire jellemző nemzetközi viszonylatban is a szocialista forradalmi költészetre a tiszta líra mellett a liriko-epikus életábrázolás. Az ilyenféle balladás kompozíciók a 20-as évek orosz és német, valamint cseh, bulgár és román forradalmi költészetére is jellemzőek. A balladának újjászületése megy itt végbe, kapcsolatban az új kollektív szellemmel s a tömegekhez szóló, tömegeket megmozgató új irodalmi törekvésekkel. Blok, Bagrickij, Majakovszkij és mások forradalmi poémáira csakúgy jellemző az ilyen versalkotás, mint Becherre, Brechtre, Weinertre, Wolkerra és Geo Milevre, s közülük sokan éppúgy balladának nevezik e verseiket, mint Komját a *Hamburg októberét*. Az újabb szovjet költészetben is gyakori a ballada. A műfaj megint közösségi költészetként, közösségben való előadásra szánt költészetként született újjá. A német agitprop- csoportok műsorán is szerepeltek balladák. (Az új balladáról jó észrevételei vannak Zolnai Bélának: *Acta Linguistica*. 1958. *Contributions à l'histoire des termes „ballade” et „romance”*.)

Ezzel a magyarázattal nem áll ellentétben a Komját családja körében élő hagyomány, amely arról tud, hogy Komját édesanyja, aki lánykorában színésznő szeretett volna lenni, Petőfi forradalmi versein kívül Arany és Kiss József balladáit szavalta legszívesebben. Komját verseiben világosan kimutatható a magyar népballadák, sőt a Thaly közölte kurucballadák tanulmányozásának nyoma is. Leginkább a kurucballadákra, valamint Ady kuruc verseire emlékeztetőnek éppen a legkorábbiak, a *Hamburg októberének* néhány sorát érzem:

Csak egyebütt cserben ne hagyjanak,
olyki vezérek meg ne gyávuljanak.

A *dombol* szó későbbi használata is egyformán utal Aranyra és Thaly Kálmanra. Nyilván arról van szó, hogy a ballada műfajának a kor, a mozgalom diktálta megújítása közben fordult gyermekkori emlékekből és olvasmányokból ismert magyar hagyományok felé.

A Magyar Tanácsköztársaság emléke és biztatása mindvégig nem halványuló fénnel él költészetében. S az emigráció gyötrelmei, marakodása és az emigráns-csoportok különféle gyöngeségei közepette, újra meg újra felhangzik a proletariátus győzelmes forradalmát váró szava: „Hazamegyünk testvér.” (Emigrációs ének.) Az ötödik, a kilencedik, a tizedik és a tizenötödik évfordulón külön költeményben idézi fel a nagy napok emlékét. Legelső olyan verse, amelyben a költészet hagyományos művészi eszközeit is megint csatarendbe állítja a költemény tömeghatása érdekében, éppen ezeknek a március 21-i verseknek egyike, az *Új március* 1928-ból, amely a hasonló

című folyóiratnak ugyanabban a számában jelent meg, ahol Gábor Andor méltán sokat idézett verse, az *Évfordulóra*.

Hang nem hallik? levél se rezdül?
Gyárban, bányában, úri földeken
túr, túr és túr a kommunista „vakondok”.

S egyszer napot ér. Lemúlnak a gondok
a rögzös arceről. Testen a csorba kiépül,
vas és cement: az élcsapat áll.

— — — — —
Bizonyosság ez. Törvény, mit meg nem másít
se áruháza, se halál, se „csuda”,
Szovjetmagyarország csóvája világít.

Egyre frissebben idézi fel a gyárak népe mellett a falusi szegénység életéből való emlékeit is. Az 1919 dicsőségéről való emlékezésekben is megszólal az ő szavuk:

De a miénk
a látomásos emlékezés is:
sarjadt épp a fű.
Munkások jöttek: vörös katonák.
„Fogjunk össze!” — szóltak.
Közibük álltunk.
S elszedtük erővel az egész határt!

— — — — —
Gyári testvéreink! Csak még egyszer vezessetek!
Lekaszálunk mink egybe-egybe mindent:
földesurat, kasznárt, jegyzőt, csendőrt, papot.
Előttünk lábon senki meg nem állhat.

Olybá leszünk bizony,
mint a megindult föld,
a rohanó víz,
a tűz!

(*Falusi szegények*)

Emellé s a *Gyerekkor* mellé sorakozik a *Magyar falu*, amely oly elevenen idézi fel a rég nem látott képet, mintha csak friss látogatásról térne vissza. A tájkép egész hangulatával József Attila *Holt vidékére* is emlékeztet:

A szikes szántó csepernyit ha ad.
Leromlott jószág rí az ég alatt:
rossz torzsán, kórón kókadva matat.

De a képet fenyegető jelek egészítik ki, mint máskor József Attilánál is:

Zsandárt, esőst, kerülőt állíthattok posztra!
 Se szeri, se száma, aki „falurossza”
 a csúrt, gulyát, erdőt, éj-nap megorozza.

Harag felhőzködik a falu peremén,
 harag a kenyere aki napszámba mén,
 haraggal gyűri le mátkáját a legény. —

— — — — —
 Holdatlan éccakán megloccsan a gázló,
 megroppan a haraszt.

Ki les ott, ki jár ott? Négy-öt szegény paraszt:
 sötétben is látó.

Foszlott ingük alatt vörös kasza-zászló.

Érdekes, hogy Komjátnek versei olasz fordításával foglalkozó bátyja-ezeket az újabb verseket egyenest népieseknek érezte, s egyik-másik versnek nyelvében mi is szinte zsúfoltnak érezzük a tájnyelvi elemeket, népi fordulatokat. Maga Komját nem érezte ezt s elutasította azt a megállapítást, mintha, amint ő mondta, folklorisztikai értelemben népies volna. A népiességen nyilván még mindig azt az Adyval együtt megvetett hangot és stílust értette, amelynek az ő fiatalkorában Szaboleska Mihály volt legismertebb képviselője, de amelynek Csizmadia Sándor vagy Bodrogi Zsigmond képviselte változata is idegen volt tőle.

Komját költői öröksége eszmei és művészi értékeihez képest feltűnően kisterjedelmű. Ennek legfőbb magyarázata nyilván az, hogy hosszú időkre más harsi feladatok kötötték le minden energiáját. Akik környezetében éltek, egybehangzóan emlegetik, hogy nem találkoztak művészemberrel, akinek számára annyira nem okozott konfliktust az, hogy egyéb feladataitól oly ritkán jutott a költői alkotáshoz szükséges ihletett nyugalomhoz. De ihlettől volt áthatva publicisztikai tevékenysége is, mint ahogy forradalmi meggyőződés hatotta át 1917-től kezdve minden művészi megszólalását.

Alig van erre jellemzőbb példa, mint utolsó szerelmes verse, amelyben leplezetlenül szólal meg a szenvedélyes férfi erotikája és gyöngédsége, de ugyanakkor az élettársával közös harc pátosza is. Ez a *Szerelmes vers* nem egy vonatkozásban — világnézeti és művészi szempontból egyaránt — legméltóbb párja József Attila gazdag hangszerelésű *Ódájának*, de a férfias szerelem és a szocialista eszmeiség egysége teljesebben, közvetlenebbül jut benne kifejezésre.

*

Nem egyszer utaltak már arra, s magam sem először említem, milyen feltűnő rokonság állapítható meg néha József Attilának és Komját Aladár-

nak csaknem egykorú versei között. Része van ebben persze annak is, hogy hasonlóan széles perspektívával egy más költőnk sem szemlélte a forradalmi és ellenforradalmi erők világméretű küzdelmét. A hasonlóság nagyrészt megmagyarázható a közös történeti feltételekből és kivált az 1929 és 1933 közti időben a párthoz tartozásból, valamint művészi fejlődésüknek a különbség ellenére rokon mozzanataiból.

Mindezzel szemben viszonylag csekély a jelentősége részletegyezéseknek. Azt hiszem, mégsem érdektelen rámutatni: egyik-másik esetben a rokonság olyan természetű, hogy nehéz elhinni, hogy ők ketten egyáltalán nem tudtak egymásról. Hihetetlennek tartom azt is, hogy Komját ne találkozott volna József Attila egyetlen versével, vagy akár hogy egyetlen kötetével sem. Persze, bármennyire szenvedélyes érdeklődéssel figyelte a magyarországi osztályharenak a sajtóból, jelentésekből és Bécsbe, Berlinbe, Párizsba később érkező emigránsok szavából megismerhető minden jelenségét, bizonyos, hogy ő sem láthatta tisztán, milyen új nagy értékek fejlődtek ki a hazai irodalomban a 19-es gárda pusztulása vagy kényszerű távozása után. De azzal jogtalanul vádolták, hogy egyáltalán nem vett róluk tudomást. Szabó György is téved, mikor azt állítja, hogy a Barta Sándor—Hidas—Matheika-féle platformtervezetre Réz Andorral együtt szerkesztett válaszában csak az emigráció irodalmát veszi figyelembe. Nem veszi észre, hogy az a három kategória, amelybe többé-kevésbé a tervezet jellemzésével egyezően sorolja az egykorú irodalom egyes jelenségeit, Komját szándéka szerint nem meríti ki az egész hazai irodalmat, hanem kifejezetten csak a nem kommunista irodalmat, s ha az itthoni forradalmi proletárirodalom jellemzésébe nem mennek is bele, már előbb és ismételten hibáztatják, hogy a platformtervezet „emigrációs platform”, hogy a magyarországi újabb proletárirodalommal Gergely Sándor személyét kivéve nem foglalkozik. Éppen Komjáték fogalmazásából került a tervezetnek mint „emigrációs platformnak” elítélése a vitát egyelőre lezáró Matheika-féle nyilatkozatba is. (A következő évben folytatódik a vita, s ekkor már József Attilát a platformtervezet aláírói is „a proletárirodalommal rokonszenvezők” közt említik!)

Hogy a hazai proletárirodalom újabb jelenségeire utalva gondolt-e Komját József Attilára is, és hogy mi volt a véleménye a rá vonatkozó végzetes megállapításról, azt persze nem tudjuk. Ne feledjük, hogy a platformtervezet megjelenésekor József Attila forradalmi költészetének legérettebb alkotásai még nem lehettek kezükben. Ha úgy hiszem, hogy Komját, pályája utolsó éveiben, ismerte őket, a *Külvárosi éjben* s főleg a *Korunkban* megjelent versekre gondolok elsősorban. Az ő utolsó versei közül is több a *Korunkban* jelent meg először.

Másrésről az is alig képzelhető, hogy József Attila ne figyelt volna fel Komját egyik-másik versére. Mikor József Attila Bécsben van, Komját már, mikor Bécsbe eljut, még nincsen ott. De a bécsi magyar kommunisták köré-

ben Komját ottani munkásságának emlékeivel, az Egység c. folyóirat törekvéseivel meg kellett ismerkednie, az Új Március már élt az ő bécsi tartózkodása idején, itthon meg minden bizonnyal több-kevesebb rendszerességgel megfordultak kezén a Sarló és Kalapács és a Korunk példányai. Rölapokon is akkor terjedtek Komját versei, amikor József Attila legintenzívebben benne élt a pártmunkában.

Hadd említsek még néhány példát, feltűnő nyelvi egyezéseket, amelyek külön-külön véletlen találkozásnak, két fejlődési vonal szükségszerű találkozásának vagy a mozgalom közös nyelvhasználatának is tulajdoníthatók volnának, együtt és a már kiemelt tartalmi és hangulati párhuzamokkal mégis erősítik a közvetlen kapcsolat valószínűségét. Mindketten — Komját előbb (*Bolsevikiek* 1919), József Attila utóbb (*Munkások* 1931) — *elpusztíthatatlannak* mondja a proletariátust, vagy a kommunistákat, mindketten — József Attila előbb, Komját utóbb (1936) — az előbbi a város, az utóbbi a falu *pereméről* beszél (az előbbi a Korunk-ban *Óda* címmel megjelent versében, az utóbbi a *Gyerekkorban*). Komjátnál a *Vörös nyomda* (1927) végső szavai:

Gépfegyverosztag ez. Az osztályharcnak frontján.
A betű-golyókat szedő-katonák keze igazítja.
Életre-halálra.

Mintha erre felelne József Attila groteszk epigramja: *Írásjel*. (1930.)

Még nem gépfegyver-züm-züm e betű...

*

A Kommunista Internacionálé körében végzett publicisztikai munkája rendkívüli mértékben kiszélesítette Komját politikai-világnézeti perspektíváját. A német, osztrák, a kínai, az olasz, a francia, a spanyol munkásmozgalom fordulatai mind szinte szembe előtt játszódtak le, egyaránt témáivá és forrásaivá lettek költészetének is. De a magyar élet képei is élesebben és gazdagabban rajzolódtak ki, idéződtek fel késői költészetében, mint korábban bármikor. Évtizedes emlékek és új jelentések anyaga szövődik össze benne, s a magyar felszabadulás útját együtt gondolja végig az egész világ munkásmozgalmának fordulataival. A világ népeinek harca a fasizmus ellen, a szocializmus országának védelme minden tervezett vagy lehetséges támadás ellen éppúgy foglalkoztatja, mint hazája, népe sorsa. A magyar Tanácsköztársaság énekese egyben az internacionalizmus legnagyobb és legtudatosabb magyar megszólaltatója.

Kritika érte azért is, hogy a forradalmi írók harkovi nemzetközi konferenciáján 1930-ban nem elsősorban irodalmi kérdésekről, hanem az imperialista háborús veszélyről és az írókra az ez ellen való védekezésben váró szerepről beszélt. Ez a bírálat annál kevésbé jogos, mert Komját a nemzetközi iroda által felkért korreferens volt Johannes R. Bechernek a háború kérdé-

séről szóló referátumához. Ez a kérdés kevéssel azelőtt lett újra a nemzetközi munkásmozgalom központi kérdésévé. S a konferencia az egész világ haladó íróit mozgósította a kérdésben való állásfoglalásra. Komjátnak *Megfordítjuk a fegyvert* című verse ennek a háborúellenes, szovjet-barát mozgalomnak jellemző terméke.

A francia népfrontmozgalom ideiglenes győzelmét éppúgy versben üdvözli (*Egyként, egyként*), mint ahogy már előbb egyetlen szonett keretében egy párizsi este képébe foglalta a francia kommunisták egy gyűlését, amelyen M. Cachin beszél a háború ellen. Mussolini abesszíniai győzelmére gyilkos szatírával felel.

Győző?

Kettőt se pillant talán az idő —
s a palotahegyet,
aminek csúcsán trónolsz, mint az isten,
szétverik dühödt rendtevő kezek!

Komját munkásságának nemzetközi jelentősége jut kifejezésre abban, hogy a Dimitrov hősi küzdelméről írt cikkeinek egyikét a múlt évben bolgár nyelven is közölték a BKP Történeti Intézete „A lipcei pör és a faszizmus elleni harc nemzetközi szolidaritása” című kiadványában. A kötet egyik szerkesztője, aki Komját neve hallatára rögtön elem hozta a nálunk még ismeretlen kötetet, külön hangsúlyozta, mennyire feltűntek neki Komját cikkei stílusukkal, sajátos pátozussal. Az 1923 óta a magyarországihoz hasonló ellenforradalmi terror alatt szenvedő bolgár nép szenvedéseit is már 1926-ban megemlítette Komját a *Vörös nyomda* egy versszakában, a kínai és a magyar nép harcaival és szenvedéseivel együtt:

Kantonban száz derék sóhajt utolsót.
Magyar rögnön véres tejet szív a zsellérporonty szája.
A bolgár börtönökben tízezrek fogcsikorgatása.

A kínai forradalom és polgárháború hőstettei és áldozatai egy sor versében szóbakerülnek, egészében róluk szól *A „sárga csöcselék” fölállt.*

*

De a politikai témákon túl az utolsó évek verseiben meglep és lenyűgöz a humanista életábrázolás sokoldalúsága, a természet és az emberi viszonyok szépségeinek, örömeinek bemutatása, megszólaltatása. A 20-as években a tömegek kegyetlen szenvedéseivel szemben mintha valósággal árulásnak érezte volna az élet szépségének ábrázolását, örömeinek kifejezését — ez sem egyedül őrá jellemző, hanem a kor sok kiváló szocialista költőjére —, pályája végén teljesen össze tudja egyeztetni a proletárok és falusi szegények

szenvédéseinek és vágyainak megszólaltatását az emberi élet egészének bemutatásával.

A forradalom óta most írt csak megint szerelmes verset is. Hadd idézzek belőle néhány sort, miután József Attilával párhuzamban már jellemeztem:

Oldott tagjaid vize ringat.
 Fürtjeid szomorúfűz-lombja
 védő, hűsítő árnyékba takar.
 Álomként úszik el a part:
 erdők, ragadozók s az iromba
 vad kőszálak mese-ködbe mosódnak.
 S arcod most úgy hajol fölém,
 mint pendelyes koromba
 jó dajka-arca anyámnak.

Szeretóm vagy. S anyám.
 S egyszerű dolgos, mindennapos társam.
 Vállalod gyenge válladdal a sorsunk.
 S nem rísz, nem szűkölsz, nem alázkodol,
 de lépkedsz egy-ütemre az asszony-sokasággal:
 ki szövőgépbe öli erejét,
 vagy markot szed a bitang grófi tarlón,
 vagy tűbe ölti a szemevilágát,
 vagy csákányoz mélyen a föld alatt.
 S nem rí, nem szűköl, nem alázkodik,
 de már emberül állja a sarat,
 ütést ha kap, keményen visszacsap
 s fiait megtanítja gyűlölni és szeretni:
 gyűlölni nagy, olthatlan gyűlölettel
 a véren hízott, telhetetlen tábort,
 s szeretni nagy, holtig hú szerelemmel
 a magafajta népet!

És ezután, a munkásasszonyok helytállását festő sorok szinte körmondat-szerű áradása után egyetlen egyszerűségében gyöngéd sor zárja be a verset, amely ugyanakkor még jobban összefogja a szeretett asszonyt a munkás-asszonyok egész seregével:

Hozzájuk s hozzád bókol ez az ének.

Az utolsó évek legszebb versei közé tartozik a *Fiatalok* és kivált az *Öregek* is.

Feküsznek mint a kő.
 Hidak alatt,
 menhelyek vackán,
 Vagy gubbasztanak ház előtt a padkán,
 s meghorzonek, ha rájuk tűz a nap.

— kezdődik az utóbbi a város és a falu kivénült proletárjainak tömör, súlyos és mégis költői, mégis érzelmes képével, akik számára nincs hátra más, mint a nyomtalan eltűnés, a diestelen halálba sorvadás. De a sötét képből a kommunizmus boldog látomásának felidézésébe megy át annak éreztetésére, mit vesztettek azok, akiknek gyávaságán és gyöngeségén is múlt, hogy még nem teljesült be, amit a proletárforradalom első harcosai akartak, s amit a magyar Tanácsköztársaság hősi kora ígért. Az elvesztett, de mindnyájuk erőfeszítésével megvalósítható ábránd felidézésében a képes-beszéd és a zeneiség oly soká megvetett eszközeit is bravúrosan használja:

Mézes valóság,
 mely édesül rögbe, fába, fűbe,
 futó felhőbe, kerge vízgyűrűbe,
 — — — — —
 oly megadón, oly rokon-boldogan,
 hogy kinja nincs,
 csak könnyharmatos ujjongása van.

De az ilyen hangulatos általánosságokon túl az új élet lehetőségeinek konkrét részletei töltik ki a ragyogó álmképet. A kommunizmus gyermekeinek felnövekedése, az ifjonti vágyak sora: a természetbúvár, a repülő, az erdő vándora mind betöltheti hivatását és vágyait, a munkás, az orvos, a természet átalakítója, sivatagok termékennyé varázslója, az atomhasadást az emberiség javára használó kutató, az író, a régiség-búvár, Micsurin követője mind elvonul előttünk, mert mindez lehet a proletárok és zsellérek ivadékából. A szerelem, a családi élet, de még az öregség és az elmúlás is más lesz az új világban, s az ezért való harchól még az öregek is kivehetik részüket.

Komját utolsó írásai jórészt a szocializmus és a nemzetközi reakció erőinek a második világháborúig legnagyobb összecsapásával, a spanyol háborúval kapcsolatosak. Legtöbbek által ismert verse, *A nemzetközi brigád indulója* egy nappal megdőbhentő, váratlan halála előtt jelent meg a párizsi Szabad Szóban. A maga nemében kivételes értékű kórusról sokáig kevesen tudták, hogy Komját alkotása. Akik tudták, azok is többnyire azt hiszik, hogy pusztán magyar nyelvű szöveg-alátét már előbb megvolt dallamhoz. A valóság az, hogy a nemzetközi munkásmozgalomban közismert ének teljesen Komját alkotása, az Arma Pál-féle kompozíció a Komjátban a szó-

veggel együtt született dallamnak adott, hogy úgy mondjam, szakszerű zenei formát.

Komjátnak ezt megelőző, ezen kívül minden bizonnyal utolsó versét, az *Öröm* címűt magam is csak az Összegyűjtött művekből ismertem meg. Azelőtt csak a *Korunk* 1936 decemberi száma közölte, (Komját halála után az 1937 februárban újra közölték) s a *Megindul a föld* című kötetből is kimaradt, talán azért, mert mikor Komját e kötet összeállításával foglalkozott, a vers még nem volt meg, s a *Korunk* közlése elkerülhette a kötet végső formáját kialakító Bölöni György figyelmét.

A forradalmi humanizmus e ritka szépségű lírai remekében a proletkult bezárkózásából végkép felszabadult forradalmár költő gyönyörködik az élet gazdag valóságában, s ad hangot ugyanesak forradalmárhoz méltó halál-megvetéssel halálsejtelmének. Korai költészetének kozmikus szemlélete, az ember és a természet összetartozásának átélése materialista értelmezéssel tér vissza benne, s ezt a nagy egybeolvadást teszi teljessé az *én* halálba merülésének felidézésével.

A Rundschau-ban, a Kommunista Internacionálé Komját szerkesztette bázeli lapjában megjelent nekrológ szerint éppen akkoriban „egy nagy költői művet készült alkotni, amelyben a földiség és az égre törés, a holnap és a ma fonódott volna egybe. Kardalokat akart a költeménybe iktatni, az antik tragédiák módjára, úgyhogy nemesak a tulajdonképpen cselekvő személyek, a harcok, hanem az osztályok és a népek is szóhoz jutottak volna.”

Az életnek mindössze 45 év lobogása után végkép kialudt szikrájával megsemmisült a grandiózus terv. A *Megindul a föld* megjelenése alkalmából írta egykori főnöke, az Inprekorr és a Rundschau főszerkesztője, Alpári Gyula: „Biztosak lehetünk benne, hogy a magyar irodalom hivatalos őrei az új magyar költészet eme rendkívüli adományát nem fogják kellőképpen méltatni. Annál fontosabb, hogy ezt a dolgozók megtegyék... Nagy kincs számunkra e költői hagyaték. Csak élni tudjunk vele!”

Az előadásom elején említett okokból e kincs teljes értékelése s a magyar nép nevelésében való felhasználása két évtizedig váratott még magára. Meggyőződésem, hogy még mindig van, és nemzete körén túl is van mondani-valója ennek a költészetnek.

Művelődéspolitikánk irányelvei a demokratikus és szocialista hagyományaink ápolása terén elkövetett hibák elemzésében a legsúlyosabb mulasztásnak azt minősítik „hogy sem 1953 előtt, sem azután nem fordítottunk kellő figyelmet a munkásosztály kulturális hagyományaira, a Tanácsköztársaság örökségére, a két világháború között kifejlődött proletárkultúrára.” Az irányelvek szellemében hadd fejezzem be kettős javaslattal előadásomat. Úgy hiszem, tudományos és köznevelési-népművelési szempontból egyaránt

fontos, hogy elkészítsük Ady utáni forradalmi költészetünk, demokratikus és szocialista költészetünk antológiáját. A forradalmi jelzõt nem tematikailag értem, a gyűjtemény forradalmár, demokratikus és szocialista költõink legjobb alkotásait foglalná magába, — az elsõ világháborútól a felszabadulásig — mindazt, ami ma is hatni tud belõlük. Tudom, hogy még korántsem ismerjük ezt az anyagot teljesen, de a feladat kitűzése meggyorsíthatná és a lényegesre irányíthatná az anyag feltárásának munkáját is, és az antológia elkészítése során vitathatatlannabbul kialakulna költõink értékrendje is. Javaslatom második része: kezdeményezzük egy olyan többnyelvű antológia nemzetközi összefogással való elkészítését, amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól a második világháború befejezéséig, esetleg napjainkig foglalná magába a világ forradalmi költészetének legjavát. A terv részleteiben persze még megvitatásra vár. Meggyõzõdésem, hogy egy ily antológiában méltó hely jutna a magyar költészetnek is, és ilyen összefüggésben válnék vitathatatlanná olyan költõink világirodalmi rangja is, mint — többek közt — József Attila és Komját Aladár.

LAKÓ GYÖRGY

ÚJABBKORI VÁLTOZÁSOK AZ ÉSZAKI-MANYSI NYELVBEN

*A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály felolvasó ülésén, 1959. szeptember 28-án
elhangozott előadás*

1. Minthogy a szovjetuniói kis finnugor népek többségének nyelvéről csak a múlt század óta van több-kevesebb írásos feljegyzésünk, a finnugor nyelvészeknek alig-alig volt alkalmuk arra, hogy az egyes nyelvekben végbe ment változások korát pontosabban meghatározzák. Például hangváltozásokról lévén szó, általában meg kellett elégedniük relatív kronológiájuk megállapításával. Ha egyes esetekben valamely hangváltozás korát időhöz lehetett kötni, a kutatás eredménye általában csak annak a megállapítását foglalja magában, hogy ez vagy az a hangváltozás milyen időhatárig fejeződött be. Arra a kérdésre, hogy egy-egy hangváltozás mikor kezdődött és milyen időhatárok között ment végbe, csak ritka esetben tudunk választ adni. Nyelvemlékek hiányában még kevésbé tudjuk megállapítani azt, hogy milyen mértékben mentek végbe változások meghatározott időn belül egy-egy nyelv egész rendszerében. Amit a finnugor nyelvekben végbe ment változások koráról mondani tudunk, az legtöbbször e nyelvek szókincsét illeti.

Noha tehát például azon kérdés megvilágításához, hogy a hangváltozások milyen gyorsan mennek végbe, a finnugor nyelvészek csak kismértékben tudnak hozzájárulni (most is és a továbbiakban is a nyelvemlékek híján szűkölködő kis finnugor népek nyelvéről beszélünk), kivételes esetekben a finnugor nyelvek körében is megállapítható volt egy-egy hangváltozás lefolyásának időtartama aránylag pontosan. Például lívföldi útleírásában SETÄLÄ (NyK. XXI/1889: 256—7) azt írja, hogy az ő lívföldi tartózkodásával egyidejűleg olyan hangváltozás van folyamatban a lív nyelvben, amely a lív nyelvből el fogja tüntetni az *ü* és az *ö* hangokat. 1888 körül ezek a hangok az idősebb nemzedék nyelvében még tisztán ejtődtek, habár már sokkal kevésbé voltak labializáltak, mint a megfelelő veláris magánhangzók. „A középkorúak az *ü* és *ö* helyett sajátságos, rendkívül gyengén labializált vokálisokat ejtenek, melyek a szokatlan fülre nézve csupán *i*- vagy *e*-nek hangzanak. A fiatalabbaknál pedig ezek helyett már tiszta *i* és *e* hangokat hallani” (i. h.). KETTUNENNAK és POSTINAK az 1920-as, illetőleg az 1930-as években tett észrevételei azt mutatják, hogy SETÄLÄNAK a lív *ü* és *ö* hang eltűnésére vonat-

kozó jóslata az ideig már majdnem teljesen valóra vált (vö. POSTI: SUS. Toim. LXXXIV, 13, 15, 25—7, 134—5). Ez — úgy, ahogyan SETÄLÄ felfogta e jelenséget — azt jelentené, hogy a lív nyelvben egy emberöltő alatt fejeződött be az $\ddot{u} > i$, $\ddot{o} > e$ hangváltozás. Az utóbb említett kutatók azonban lehetségesnek tartják, hogy itt nem igazi hangváltozásról, hanem a lett nyelv fonetikájának hatására bekövetkezett hanghelyettesítésről van szó (a lett nyelvben nincs $\ddot{u}$ és $\ddot{o}$ hang), vö. POSTI, i. h.

Viszonylag pontosan ismerjük egy déli chanti hangváltozás korát is. PAASONEN (FUF. II, 98—101) kimutatta, hogy a finnugor alapnyelv l hangjának spirantikus folytatói az irtisi chanti nyelvjárásban kb. egy évszázad alatt változtak t -vé (vö. még SETÄLÄ: FUF. II, 273; SZINNYEI: NyK. XLIV, 467). STEINITZ (OstjVok. 27—8) a keleti osztjában mutatott rá néhány olyan magánhangzót változásra, amelynek kb. 1900 és 1930 között kellett végbemennie. Megállapította, hogy a Karjalaintól e nyelvjárásban észlelt φ — ϱ és ϕ — ϕ hangok az 1930-as években már nem voltak meg, hanem — minden valószínűség szerint — a közben eltelt kb. 4 évtized folyamán o -vá, ill. $\ddot{o}$ -vé változtak. Még csak egy példát említek a finnugor nyelvekben végbement, meghatározott időtartamú hangváltozások közül: nemrég (NyK. LV, 46, 48) FOKOS DÁVID igazolta, hogy az egyes komi nyelvjárásokra jellemző $l > v$ változás a XVI. században még nem, a XVIII. században már nem, tehát csakis a XVII. században mehetett végbe.

Miután bevezetőben láttuk azt, hogy néhány hangváltozás mennyi idő alatt ment végbe egyes finnugor nyelvekben, a továbbiakban rátérek előadásom voltaképpeni tárgyára, s azt vizsgálom: milyen változások mentek végbe az északi-manyisi nyelvjárásban az elmúlt száz év alatt. Mielőtt azonban a lényeg tárgyalásához fogok, előre kell bocsátanom két rövid magyarázatot: egyfelől arra nézve, hogy mit értek „északi-manyisi” nyelvjárásón, másfelől arra vonatkozólag, hogy milyen kori változásokat tekintek „újabbkori” változásoknak. Az „északi-manyisi” elnevezésről csak annyit: MUNKÁCSI BERNÁT nemcsak az általam vizsgálandó szoszvai és szigvai nyelvjárást nevezte északinak, hanem a felső-lozvait is. Minthogy a szoszvai nyelvjárástól a múlt században kevésé eltérő felső-lozvai nyelvjárásról a század eleje óta tudtommal nincsenek újabb értesüléseink, én a következőkben az „északi-manyisi” elnevezést a szoszvai-szigvai nyelvjárásra korlátozva használom. „Újabbkori” változásokon pedig nagyjából a legutóbbi száz év folyamán végbement változásokat értem, — azért éppen ezeket, mert a manyisi nyelv tudományos kutatása kb. száz évvel ezelőtt kezdődött meg, s így csak kb. száz év óta rendelkezünk olyan mennyiségű és minőségű anyaggal, amellyel a mai északi-manyisi nyelvallapot egybevetethető. De nagyobb része azon anyagnak, amely a mai nyelvallappal való összehasonlításra kínálkozik, még száz éves sincs. Hogy tisztán álljon előttünk: alább következő fejtegetéseimben mikor milyen mennyiségű, milyen minőségű és milyen kori anyagra támasz-

kodom, a következőkben rövid tájékoztatást adok az északi-manyisi nyelvjárás kutatásának történetéről.

2. Az északi-manyisi nyelvjárás tudományos kutatásának idejét AHLQVIST-nak 1858—59-ben és 1870-ben tett tanulmányútjaitól számíthatjuk. Noha az ő feljegyzései a mai igényeket már nem elégítik ki, mind lexikális anyaga, mind pedig a hagyatékából közölt paradigmák sok érdekes összehasonlításra adnak lehetőséget a manyisi nyelv kutatóinak. Az északi-manyisi helyi nyelvjárások közül Ahlqvist a szoszvait tanulmányozta. Ahlqvist nyomába MUNKÁCSI BERNÁT lépett. 1888—89-ben tett tanulmányútján idejének nagyobb részét épp az északi-manyisi nyelvjárások kutatásának szentelte. A nagy kiterjedésű északi-manyisi nyelvterületen főleg a Szigva vagy Ljapin folyó vidékén végezte kutatásait. Nem számítva felső-lozvai gyűjtését, északi-manyisi szövegeinek többsége a Szigva vidékéről való. A legnagyobb része azoknak a népköltészet termékeknek, amelyeket RĚGULY jegyzett fel az északi-manyisik körében, ugyanezen vidékről származik (vö. MUNKÁCSI: Budapesti Szemle 1889: 403). A manyisi nyelv nagyérdemű finn kutatója, KANNISTO ARTÚR, bő nyole hónapot fordított az északi-manyisi nyelvjárás, pontosabban a szoszvai dialektus tanulmányozására 1905—06-ban. Minthogy az ő feljegyzései fonetikai pontosság tekintetében felülműlják a korábbi kutatók feljegyzéseit, Kannisto gyűjtése különösképp alkalmas arra, hogy az északi-manyisiban végbement újabbkori változások megállapításához összehasonlítási alapul szolgáljon. Ez ideig ő volt az utolsó nyugat-európai kutató, aki manyisi földön járt. Mindamellett a manyisi nyelv közvetlen kutatása Kannisto tanulmányútjával nem fejeződött be. WOLFGANG STEINITZ 1937-ben Leningrádban az Északi Népek Intézetében a Szoszva folyó vidékéről származó, azaz északi-manyisi nyelvjárást beszélő nyelvmesterek segítségével vizsgálta a manyisi nyelvet, s ezen nem-helyszíni kutatásainak is igen jelentős eredményei lettek. Éppoly fontos az, hogy a legutóbbi néhány évtizedben a szovjet kutatók folytatták a finn és a magyar nyelvészektől megkezdett munkát, s egyrészt helyszíni kutatásokat is végeztek (JEMELJANOV, CSERNYECOV, BALANGYIN), másrészt Leningrádban ott tanuló manyisi diákok nyelvét tanulmányozták. Az orosz anyanyelvű tudósokhoz csatlakozott egy-két manyisi származású kutató is, mint pl. a leningrádi Nyelvtudományi Intézet tudományos munkatársa, E. I. ROMBANGYEJEVA, továbbá egy főiskolai tanárnő, M. P. VAHRUSEVA. A szovjet kutatók manyisi nyelvi tanulmányainak eredményeiként olyan művek jelentek meg, mint CSERNYECOV kis manyisi—orosz szótára és rövid manyisi nyelvtana (1936, ill. 1937), E. I. ROMBANGYEJEVA 352 lapos orosz—manyisi irodalmi nyelvi szótára (Русско-мансийский словарь, Leningrád. 1954), továbbá A. N. BALANGYIN és M. P. VAHRUSEVA főiskolai manyisi tankönyve (1957), valamint ugyanezen szerzők manyisi—orosz szótára¹ (1958). Mindezek a szovjet munkák a manyisi irodalmi nyelvet

¹ Alább e szótárt „BV.”-vel rövidítem.

mutatják be; minthogy azonban a manysi irodalmi nyelvnek az északi-manysi nyelvjárás az alapja, így természetesen — ha nem is minden részletkérdésben, de általánosságban — a mai északi-manysi népnyelv megismeréséhez is fontos forrásul szolgálnak. Ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy az irodalmi nyelvi hangjelölés nem tükrözteti teljes fonetikai hűséggel a népnyelvi kiejtést, valamint az egyes északi-manysi helyi nyelvjárások egymástól való eltéréseit. Az irodalmi nyelv alaktana sem lehet mentes bizonyos mesterséges általánosításoktól. A manysi irodalmi nyelvi szókészlet sem lehet azonos a művelődési központoktól esetleg távolabb élő, idősebb manysiknak a szókincsével. Hogy a mai manysi irodalmi nyelvben mi felel meg pontosan egyik vagy másik északi-manysi helyi dialektus nyelvi tényeinek, s mi a nyelvhasználat szabályozásának eredménye, illetőleg a manysi irodalmi nyelv alkotóinak és alakítóinak a műve, ezt a kérdést egyes esetekben igen nehéz, sőt lehetetlen nekünk eldöntenünk. Némely esetben azonban módomban áll az irodalmi nyelv és az egyik északi-manysi helyi nyelvjárás bizonyos tényeinek eltéréseire rámutatnom, figyelembe véve azokat a feljegyzéseimet, amelyeket 1952-ben E. I. Rombangyejeva segítségével Leningrádban készítettem. Rombangyejeva az északi-manysi helyi nyelvjárások közül a Szigva menti nyelvjárást beszéli, az én gyűjtésem tehát a s z i g v a i nyelvjárást képviseli.

3. Mielőtt tovább mennénk, fel kell vetnünk azt a kérdést: alkalmas-e az általam feljegyzett s z i g v a i nyelvjárási anyag arra, hogy az említett régibb kutatók anyagával egybevegyem, s hogy a különbségekből nyelvi változásokra következtessenek. Hiszen arra is lehetne gondolni, hogy a szigvai nyelvjárás már Ahlqvist, Munkácsi és Kannisto tanulmányútja idején különbözött a másik ismert északi-manysi nyelvjárástól, ti. a szoszvaitól, s ez esetben azok a különbségek, amelyek egyfelől az én feljegyzéseim, másfelől egyes régibb kutatók feljegyzései között megállapíthatók, régi helyi nyelvjárási különbségeket, nem pedig újabkori változásokat tükröznének. Előre kell bocsátanom, hogy ez a lehetőség néhány esetben valóban fennforog. Hiszen Ahlqvist tudtunkkal sohasem jutott el a Szigva vidékére, az ő feljegyzései tehát nem a szigvai, hanem a szoszvai nyelvjárást képviselik (vö. MUNKÁCSI: Budapesti Szemle 1889: 403, jegyzet). A Szigva vidékén Kannisto is csak statisztikai adatokat gyűjtött (vö. SUS. Aik. XX/V: 3—5), s az ő északi-manysi anyaga is a szoszvai, nem pedig a szigvai nyelvjáráshból való. Ehhez még figyelembe kell vennünk, hogy Munkácsi bizonyos különbségeket észlelt és tüntetett fel a szoszvai és a szigvai nyelvjárás között (vö. VNYj. 19, 20, 22, 32; VNGy. I, 273, 275), tehát nem pusztán valószínű feltevés, hanem tény az, hogy a szigvai és a szoszvai nyelvjárás között bizonyos különbségek már számos évtizede fennállanak. Ennek ellenére bizonyos, hogy Munkácsi és Kannisto tanulmányútja idején a szigvai és a szoszvai nyelvjárás között nem voltak lényeges különbségek. Munkácsi észrevételei ugyanis csak néhány szóra vonatkoznak, Kannisto pedig tudtommal sehol sem utal

arra, hogy a korabeli szigvai nyelvjárás eltért volna a szoszvaitól. Ha a két nyelvjárás között lettek volna lényeges eltérések, Kannisto nem hallgatott volna róluk, hiszen neki is volt alkalma hallani szigvai beszédet is, csak külön gyűjtő munkát nem végzett a Szigva menti településeken.

Mindezek alapján az én szigvai feljegyzéseim és a régi kutatók szigvai, ill. szoszvai feljegyzései között megállapítható különbségeket általában újabbkori nyelvjárasi változásoknak fogom fel. Amennyiben egyes eltérések magyarázataként régi nyelvjárasi különbség is szóba jöhet, ezt a körülményt külön jelezni fogom. Annak a kérdésnek az eldöntésében, hogy régi helyi nyelvjárasi különbségről, avagy újabb időben végbement nyelvi változásról van-e szó, néhány esetben segítségünkre van a szovjet kutatók műveiből megismerhető manysi irodalmi nyelv, amely az északi-manysi helyi nyelvjárások közül a szoszvai dialektuson alapszik.

FONETIKAI ÉS HANGTANI ÉSZREVÉTELEK

4. Az északi-manysi nyelvjárásban — orosz jövevényszavak révén — meghonosodóban van több új, a nyelvjárás hangállományában korábban ismeretlen mássalhangzó, mégpedig: *b*, *d*, *g*, *š*, *z*, *ž*, *Φ*, valamint az orosz *у*, *щ* és *ч* betűkkel jelölt hangok. Mindezek a mássalhangzók ugyanúgy ejtendők, mint az orosz nyelvben, de a manysi ábécé *щ*-je BALANGYIN Мансийско-русский словарь 10) szerint nemesak az orosz nyelv megfelelő mássalhangzóját jelöli, hanem egy hozzá közel álló, elül képzett, spirantikussá, zöngétlen és „puha” (bizonyára jésített) mássalhangzót is.

Több körülmény arra mutat, hogy a jelzett hangoknak az északi-manysi nyelvben való meghonosodása csak a legutóbbi néhány évtized folyamán indult meg. A Munkácsi Vogul Népköltési Gyűjteményének szavait tartalmazó SZILASI-, ill. TRÓCSÁNYI-féle vogul szójegyzékekben még egyetlen *b*-, *d*-, *g*-, *š*-, *z*-, *ž*- avagy *Φ* kezdetű szót sem találunk, viszont CSERNYECOV 1937-ben megjelent manysi—orosz szójegyzéke már tetemes számú ilyen szót tartalmaz.

5. Annak az igazolására, hogy a *b*, *d* és *g* zöngés zárhangok meghonosodóban vannak az északi-manysi nyelvjárásban, arra hivatkozhatunk, hogy az újabbkori *b*-, *d*-, *g*-kezdetű orosz jövevényszavak általában változatlanul megőrizték szókezdő mássalhangzójukat, viszont ugyanezen nyelvjárás régi orosz jövevényszavaiban a szókezdő *b*-, *d*-, *g*-hangot a megfelelő zöngétlen zárhangokkal pótolták. Ide tartozó új jövevényszavakként ilyeneket találunk a szigvai nyelvjárásban, mint *bibliotēka* 'könyvtár', *bū.kβar* 'ábécé', (BV.) *dekáбрь* 'december', *delegám* 'küldött', *gazéma* 'újság', *generál* 'tábornok', a régi orosz jövevényszavak viszont *p*-, *t*-, *k*-kezdetűek, mint pl. *pulāt* 'acél' < or. *булат*; *pulkä* 'cipő' < or. *булка*; *tumaj* 'vélemény' < or. *дума, думать*; (BV.) *tavaï* 'adaвай' < or. *давай* 'gyerünk!', (BV.) *кира* 'гиря' < *гиря* 'súly'; *kāš* 'gatyá, szeméremkötő' < or. *зачу*.

Nyilvánvaló, hogy az említett hangok meghonosodása nem egyik napról a másikra történik meg. Bizonyára volt olyan átmeneti korszak, amikor a lakosság egy része még helyettesítette a szóban forgó orosz hangokat a megfelelő északi-manysi hangokkal, a lakosság másik része pedig már áttért az átadó nyelvi új hangok ejtésére. Az előbbiek közé tartozott az idősebb nemzedék, amely oroszokkal és oroszul tudó értelmiségiekkel csak kevés kapcsolatban állott, az utóbbiak közé pedig a fiatalabb nemzedék, amely állandó kapcsolatban volt oroszokkal, sőt talán el is hagyta lakóhelyét hosszabb-rövidebb időre, hogy pl. szülőföldjétől távol eső munkahelyen dolgozzék, avagy hogy megtanuljon oroszul és elsajátítsa az orosz műveltséget. Hogy a manysi lakosság ezen két rétege között az orosz zöngés zárhangok tükröztetése tekintetében különbség volt, sőt bizonyos mértékig még ma is van, bizonyítja az a körülmény, hogy a *b-*, *d-*, *g*-kezdetű orosz jövevényszók mellett az oroszul nem tudó idősebb nemzedék nyelvében ma is találhatók ilyen alakváltozatok, mint *пруката* (~ *бригада*) 'csapat', *кратыс* (~ *градус*) 'fok, fokozat,' l. Balangyin—Vahruseva, Мансийский язык 26.

Amiként a manysi nyelvben, ugyanúgy honosodtak meg a zöngés zárhangok a kis balti-finn nyelvekben is ugyancsak az orosz nyelv hatására (vö. OJANSUU, KAÄH. 1—4; KETTUNEN, LVHA. 1—3 és VaKÄH. 18—20; POSTI: GrLL. 140—51). De az utóbbiak már tovább jutottak a fejlődésben. A karjala-aunusi, a vepsze, a vót és a lív nyelvben ugyanis a szókezdő zöngés zárhangok már belső keletkezésű, pl. hangutánzó és hangfestő szavakban is előfordulnak, sőt még arra is több példa van, hogy *p-*, *t-*, *k*-kezdetű orosz szavakat *b-*, *d-*, ill. *g*-vel ejtenek, pl. aun. *goqru* 'barnaszőrű (ló)' < or. *каруй*, karj. *dabakka* 'dohány' < or. *табак*; *bulkka* 'puskagolyó' < or. *пулька*, vót *dovarišša* < or. *товаруш*. Ennek a nyelvérzék bizonyos tekintetben való megzavarodása lehet a magyarázata. Miután e kis népek — legalábbis részben — megtanulták ejteni az orosz zöngés zárhangokat, nyelvükben — nemzedékenként, egyénekenként, esetleg nyelvjárásonként váltakozva — eredetileg *b-*, *d-*, *g*-kezdetű orosz jövevényszavak egymás mellett éltek mind zöngés, mind pedig zöngétlen zárhanggal kezdődő változatban. Ennek a kettősségnek olyan zavar lett a következménye, hogy néha még a *p-*, *t-*, *k*-kezdetű orosz szavak zöngétlen mássalhangzóval ejtett alakja mellé is megalkották a zöngés mássalhangzóval hangzó változatot.

A finnugor alapnyelvben az én véleményem szerint nem voltak szókezdő zöngés zárhangok. Hogy ezek ma a kis balti-finn nyelvekben gyakoribbak, mint az északi-manysi nyelvjárásban, az azzal magyarázandó, hogy a kis balti-finn népek sokkal előbb és jóval nagyobb mértékben jutottak orosz hatás alá, mint az északi-manysik.

6. Hogy nemcsak a zöngés zárhangok, hanem más, már említett orosz hangok is csak az utóbbi időben honosodtak meg az északi-manysiban, kitűnik abból, hogy a régibb jövevényszavakban ezeket az egyéb orosz han-

gokat is más hangokkal pótolták. Így az orosz *ф*-et *p*-vel helyettesítették, pl. (ROMB.) *панар* 'lámpa' < or. *фонарь*; (BAL.) *палак* 'zászló' < or. *флаг*. Ma már az *ф* megmarad olyan új jövevényszavakban, mint pl. (BV.) *фабрика* 'gyár', *февраль* 'február' stb.

Az orosz nyelvi *ш*, *з* és *ж* hangokat régen *s*-szel helyettesítették, pl. *си́нс* 'sánc' < or. *шанец*, *сāl* 'sáلكendő' < or. *шалъ*; *сālet* 'arany' < or. *золото*; *симсек* 'Ohrring' (Ahlqv., NordOstj. 133) < or. *жемчуг*; *сāl* 'sajnálát' < or. *жаль* (vö. Kálmán: NyK. LVII, 118—20). Újabb jövevényszavakban az említett orosz hangok változatlanul megvannak, pl. Szi. *škòla* 'iskola', (BV.) *шар* 'golyó, gömb', *шина* 'abroncs', *журнал* 'újság', *завод* 'üzem', *завтрак* 'reggeli'.

Az orosz *ч*, *ц* és *щ* hangokat is helyettesítették régen, mégpedig valamilyen dentális spiranssal (*s*, *ś* vagy *š*), pl. Szo. *солкòβи* 'rupla' < or. *целковый*, Szo. (KANN., Vok. 29) *šāi* 'Tee' < or. *чай*; Szo. *pūmas* 'vidám' < or. *помощ* (bővebben KÁLMÁN, i. h. 120—1). Ma már — úgy látszik — az iskolázott északi-manysik tudják ejteni a fenti hangokat. Erre mutatnak az olyan új jövevényszavak, mint pl. *цирк* 'cirkusz', *цифра* 'szám(jegy)', *чемодан* 'bőrönd', *чернила* 'tinta', *щётка* 'kefe', *щу* 'scsi, káposztaleves' (l. BALANGYIN, i. m. 162).

7. Ismeretes, hogy a finnugor alapnyelv szavai csak egy mássalhangzón (vagy affrikátán) kezdődtek (vö. pl. SZINNYEI, FgrSprw.² 20), s hogy ez az állapot — a másodlagos fejlődés folytán előállott kevés számú kivételt nem számítva — bizonyos mértékig jellemző sajátásként a mai finnugor nyelvekben is fennáll. Ez volt a helyzet egészen a legutóbbi időkig a manysi nyelvben, illetőleg ennek északi nyelvjárásában is — úgyannyira, hogy a jövevényszavak két vagy több mássalhangzóból álló szókezdő mássalhangzó-csoportját ilyen vagy amolyan módon felbontották (l. CERNYECOV, Мансийский (вогульский) язык, 171; KÁLMÁN: NyK. LV, 262—5; BALANGYIN—VAHRUSEVA, Мансийский язык 26), vö. pl. ms. *rema* 'idő' < or. *время*. A mai manysi nyelvben azonban — s így az északi nyelvjárásban is — már gyakran találunk szókezdeten két, sőt néhány esetben három mássalhangzót is — idegen hatásra, pl. olyan orosz jövevényszavakban, mint a Szi. *plòšvd* 'tér', *škòla* 'iskola'; (BV.) *флаг* 'zászló', *власть* 'hatalom', *план* 'terv'. Az ilyenszerű szavaknak az északi-manysi szóképzésbe való átvétele folytán a manysi nyelvnek az az ősi finnugor sajátága, amelyet említettem, bizonyos mértékben elhomályosult. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szóban forgó új, oroszos szó szerkezeti sajátosság terjedésével egy időben az oroszul nem tudó északi-manysik nyelvében még tartja magát a finnugor sajátosság megőrzésére irányuló konzervatív tendencia. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy a népnyelvben egyes, két vagy több mássalhangzón kezdődő orosz jövevényszavaknak van olyan változatuk is, amelyben a mássalhangzó-torlódás megszüntetése — ilyen vagy amolyan módon — éppúgy megtörtént.

mint a régi jövevényszavakban. Pnyenek: *власть* ~ *лаць*, *флаг* ~ *палак*, *план* ~ *палан*, *школа* ~ *искола*, *справка* 'bizonyítvány' ~ *исправка* stb. l. BALANGYIN—VAHRUSEVA, i. m. 26.

Bizonyos szókezdő mássalhangzó csoportok, pl. *kl*, *kr*, *tl* stb., ma már a kis balti-finn nyelvekben is elég közönségesek, sőt a suomi-finn nyelv nyugati nyelvjárásaiban is előfordulnak, mégpedig e nyelvek többségében nem is csupán jövevényszavakban, hanem hangutánzó-hangfestő szavakban is. Meghonosodásuk természetesen itt is idegen (orosz, ill. svéd) hatással magyarázandó, vö. OJANSUU. KAÄH. 4—5; KETTUNEN, LVHA. 4—5; EKÄH. 22—3.

8. Annak ellenére, hogy a manysi nyelvjárások sokáig — az északi-manysi pedig egészen a legutóbbi időkig — szó elején általában csak *e g y* mássalhangzót ismertek, egy mássalhangzó csoport, ti. a *kw-* (= *kβ-*) több manysi nyelvjárásban — köztük az északi-manysiban is — sok szó elején előfordult; pl. *kwāli* 'kötél', *kwāli* 'fölkél', *kwol* 'ház, sátor, szoba', *kwon* 'ki, künn; félre', *kwons* 'köröm', *kwoss* 'amint, habár' stb. Ezekben a szókezdő *kw-* a manysi nyelv külön életében veláris magánhangzó előtt egyidejű koartikuláció következtében korábbi *k*-ből keletkezett. Ez a szókezdő *kw-* MUNKÁCSI tanulmányútja idején legalábbis a tőle vizsgált északi-manysi nyelvjárásokban még megvolt, viszont KANNISTO manysi földi tartózkodásakor, 17—18 évvel később, a szoszvai nyelvjárásban *o* előtt egyszerű *k-* állt a helyén, pl. (KANN., Vok. 29) *kōl*, (Vd. I, 253) *kōn*, (uo. 215) *kōs*. CSERNYECOV (Мансийский язык 171) is megemlíti, hogy „a mai szoszvai nyelvjárásban” (azaz 1937-ben) a szókezdő *k-*t *o* előtt nem labializálják. E körülmény magyarázatául már STEINITZ (ÖEST. 1937: 265, jegyzet) feltette, hogy az északi-manysiban a Munkácsi és Kannisto tanulmányútja közti időben *kβo-* > *ko-* változás ment végbe. Hogy valóban ez történt, megerősítik az én szigvai feljegyzéseim, amelyekben ugyancsak pusztán *k-* jelentkezik. Hogy a Munkácsitól jelölt szókezdő *kw-* nem csupán szigvai sajátosság volt, hanem az egész északi-manysi nyelvterületen el volt terjedve, bizonyítja az a körülmény, hogy pl. *a* előtt a *kβ-* mind a szoszvai, mind pedig a szigvai nyelvjárásban ma is megvan, vö. pl. Szo. (FUF. XIV, 35) *kβāl-* 'aufstehen; landen', Szi. *kβālun, kβe* ua.

9. MUNKÁCSI — többnyire szóvégi helyzetben — *χ* és *k* után sok szóban egy bilabiális spirans hangot jelölt, pl. *pākw* 'cirbolyatoboz', *rakw* 'eső'. KANNISTO (FUF. VIII, Anz. 198) erre azt a megjegyzést tette, hogy az efféle szavakban nincs labiális spirans, hanem a *χ*, illetőleg a *k* ejtése egyidejű labiális koartikulációval történik. Én a szigvai nyelvjárásban az ilyen esetekben zöngétlen bilabiális spiranst (*φ*) hallottam és jegyeztem, pl. *pākφ*, *rakφ*. Nyilvánvalóan a labiális koartikuláció azzal a következménnyel járt, hogy a kérdéses helyzetben valóban kifejlődött egy labiális hang. Erre utalnak az irodalmi nyelv alakjai is, amelyek **végén** *ε*-t írnak, pl. *akε* 'egy',

akε 'nagynéni', *nakε* 'cibolyatoboz', *pakε* 'eső' (l. még BALANGYIN—VAHRUSEVA, Мансийский язык 47).

10. A vokalizmus sem maradt meg egészen változatlanul. A szigvai nyelvjárásból ugyanis egész sereg olyan szót jegyeztem fel, amelyekben *ə*, illetőleg *è* diftongus jelentkezik a Munkácsitól (és Kannistótól) jelölt monoftongus helyett, pl. *βòə* 'szél' (~ É. *vət*), *χòə* 'hat (6)' (~ Szo. *χət*, l. FUF. VIII, Anz. 200), *χòə*tal 'nap (Tag; Sonne)' (~ É. *χətél*; Szo. *χətal*, l. KANN., Vok. 89), *mòə* 'más(ik)' (~ É. *möt*, Szo. *mət*, l. Vok. 191), *ə*qluη*kβε* 'lenni' (~ É. *ǫli* 'van', Szo. *ələym* 'vagyok', Vok. 166), *ə*ps 'szintén, is' (~ É. *ǫs*, Szo. *əz*, l. KANN., Vd. I, 62), *tòə*tap 'postaláda' (~ É. *tǫtép*); *nèə*pak 'könyv' (~ Szo. *nəpǫg*, Vok. 44; STEINITZ *nəpāk*, *nəpək*, l. ŐESA. XXX, 270), *nèə*l^m 'nyelv (Zunge, Sprache)' (~ Szo. *nəl^m*, l. Vok. 57), *tèə*pkan 'konyhakert' (vö. АНЛQV. *təp-kän*, МУНК. P. *təp-kän*, АЛ. *təp-kən*, l. NyK. XXII, 60). Minthogy efféle diftongusos alakok sem Munkácsinál, sem az irodalmi nyelvben nincsenek, nyilvánvalóan a szigvai nyelvjárásban folyamatban levő hangváltozásról van szó. Hogy ez a hangváltozás még nem fejeződött be, kiviláglik egyfelől abból, hogy szigvai nyelvmesterem használt néha monoftongusos alakváltozatokat is, pl. *mət*, *ə*luη*kβε*, *əs*, másfelől abból, hogy egyes szavaknak, amelyeknek a fentiek szerint diftongusos alakját várnánk, csak monoftongusos alakját hallottam tőle, pl. *βəβə*luη*kβε* 'kérni', *βə*r 'erdő'; *χə*luη*kβε* 'halni', *ǫə*muη*kβε* 'jární', *úə*r 'hegy', *təβə*ltəluη*kβε* 'teljesíteni'. Persze az is lehetséges, hogy nyelvmesterem a monoftongusos alakokat csak az irodalmi nyelv hatására használta. Hogy a jelzett diftongizálódásnak mi lehet az oka, nem tudom megmondani. Ismeretes, hogy diftongizálódás széles körben történt a délibb manysi nyelvjárásokban, ennek azonban semmi köze sem lehet a szigvai nyelvjárásban ma végbemenő diftongizálódáshoz.

11. Némi változás a hangsúlyviszonyok terén is megállapítható. Tudjuk, az északi-manysiban a főhangsúly általában az első szótagon van. Az első szótag hangsúlya olyan erős, hogy még olyan új orosz jövevényszavakban is, mint amilyenek *kārandas* 'ceruza', *tərad* 'füzet', *būkβat* 'ábécéskönyv' a szigvai nyelvjárásban az átadó nyelvi alakoktól eltérően (vö. or. *карандаш*, *тетрадь*, *букварь*) a hangsúly az első szótagon van. Az 1958-ban megjelent BALANGYIN—VAHRUSEVA-féle manysi irodalmi nyelvi szótár azonban már sok olyan új orosz jövevényszót is közöl, amelyek megtartották orosz nyelvi hangsúlyukat. Ez a körülmény az ősi hangsúlyviszonyokkal szemben bizonyos liberalizmusra mutat. De ezen esetekben nem tudjuk eldönteni, hogy a kérdéses szavak csak az erősebb orosz hatás alatt álló manysik szókészletébe tartoznak-e bele, avagy a szorosabb értelemben vett népnyelv is ismeri őket. Éppen ezért az eredeti északi-manysi hangsúlyviszonyok lényeges megváltozásáról még korai lenne beszélni.

ÉSZREVÉTELEK AZ ALAKTAN TERÜLETÉRŐL

12. Az alaktan területéről sokkal kevesebb változásról számolhatok be, mint a hangtan területéről. Ez természetes is, hiszen közismert tény, hogy az alaktani kategóriák nehezebben hódolnak meg az idegen nyelvi ráhatás előtt, s hogy spontán változásuk is lassúbb. Ehhez figyelembe veendő az is, hogy alaktani megfigyelésekre kis mennyisége miatt az én szigvai anyagom kevésbé nyújt lehetőséget, s ugyanakkor a szorosabb értelemben vett népnyelvi állapot tisztázásához az irodalmi nyelvre csak nagy óvatossággal támaszkodhatunk. Az irodalmi nyelv alaktana ui. az a terület, ahol valamennyi kis szovjetuniói finnugor nyelv nyelvtanában az irodalmi nyelvek megalapítói és továbbfejlesztői bőségesen hajtottak végre kiegyenlítéseket és mesterséges szabályozásokat. Ezért lehetséges, hogy a manysi irodalmi nyelv alaktana sem egyezik meg pontosan egyik északi-manysi nyelvjárás nyelvállapotával sem, hanem itt is némely ponton külső beavatkozás hatásával kell számolnunk. Feltehető, hogy az irodalmi nyelvi norma megállapítása hol az egyik, hol a másik helyi nyelvjárás alapján történt — aszerint, hogy melyik helyi nyelvjárás nyelvállapotának irodalmi nyelvivé tétele látszott célszerűbbnek. Ezek előrebocsátása után előbb az északi-manysi névragozásban, majd pedig az igeragozásban beállt változásokra térek rá.

13. Ismeretes, hogy az északi-manysiban a névszók nemcsak egyes és többes számban, hanem kettős számban is ragozódnak. Az északi-manysi nyelvjárásban a főnevek kettős számi ragozása ma is megvan. Nem változott az esetalakok száma sem. Az esetek száma mind a szigvai nyelvjárásban, mind pedig az irodalmi nyelvben hat, azaz ugyanannyi, amennyi Munkácsi tanulmányútja idején a szigvai nyelvjárásban volt (vö. MUNKÁCSI, VNyj. 7—10). Változás azonban — legalábbis Ahlqvist paradigmáihoz viszonyítva — mégiscsak történt: amíg az instrumentalis ragja a kettős számban — éppúgy, mint az egyes és a többes számban is — Ahlqvist idejében a szoszvai nyelvjárásban *-l* volt, addig a mai szigvai nyelvjárásban és az irodalmi nyelvben a kettős szám instrumentalisának ragja *-təl (-t̄l)*, pl. *škòlay'təl* ('iskola'), *pākβiūt̄l* ('cirbolyatoboz'). Honnan kerülhetett ez az esetrag a kettős számba? MUNKÁCSI (VNyj. 9—10) azt írja, hogy „a birtokosragos alakokon bővebb *-təl* rag fejezi ki az instrumentalis viszonyt...”. Úgy látszik tehát, hogy az abszolút ragozás kettős számú instrumentalisa a birtokos személyragos instrumentalisok hatására cserélte fel az instrumentalis eredeti *-l* ragját a mai *-təl* raggal. Minthogy a kérdéses alak ragja Ahlqvist idejében a szoszvai nyelvjárásban még *l* volt, lehetséges, hogy ez esetben az irodalmi nyelv számára nem a szoszvai, hanem a szigvai nyelvjárás szolgált alapul. Elképzelhető azonban az is, hogy a *-təl* rag Ahlqvist tanulmányútja óta már a szoszvai nyelvjárásban is kiszorította a régiebb *-l* ragot. Minthogy a szoszvai nyelvjárásról feljegyzéseim nincsenek, ezt a kérdést nem tudom eldönteni.

14. Ismeretes, hogy a manyisi birtokos személyragozásnak rendkívül sok alakja van, minthogy a birtokos és a birtok egyes- és többes-számúságán kívül a birtokos és a birtok kettős-számúsága is kifejezésre jut minden személyben. Eszerint az északi-manyisi birtokos személyragozásban 27 alaknak kellene lennie. Ilyen teljes alakrendszert azonban seholsem találunk, mert néhány birtokos személyragos alak már Ahlqvist és Munkácsi tanulmányútja idején is egyalakú volt, pl. (AHLQV.) *xāpan* 1) 'deine Boote', 2) 'eurer beiden mehrere Boote', 3) 'eure Boote', *xāpin* 1) 'dein Boot', 2) 'eurer beiden Boot', 3) 'euer Boot', (MUNK.) *kwoläyēn* 1) 'kettőtök háza', 2) 'kettőjük két háza', *kwolänēn* 1) 'kettőtök házai', 2) 'kettőjük házai'.

Úgy látszik, hogy a birtokos személyragos alakrendszer egyszerűsödése, azaz bizonyos funkcióknak két vagy három alakról egy alakra való átvitele a mai északi-manyisi nyelvjárásban tovább folytatódik. Amíg a Munkácsitól vizsgált északi-manyisi nyelvjárásban a főnevek második személyű birtokos személyragos alakjai (*kwolēn* 'házad', *kwolēn* 'kettőtök háza', *kwolän* 'házatok') különbözők voltak aszerint, hogy egy, két avagy több birtokos birtokáról volt-e szó, addig a szigvai nyelvjárásban és az irodalmi nyelvben mind ezen viszonylatok kifejezésére ma már csupán egyetlen alak szolgál: Szi. *ko'lan* (~ *ko'līn* ~ *ko'ln*) 'házad stb.', ir. *ханын* 1) 'твоя лодка', 2) 'ваша (вас двоих) лодка', 3) 'ваша лодка'. Ugyancsak különbözők voltak még Munkácsi tanulmányútja idején a két birtokot, valamint a több birtokot kifejező második személyű személyragos alakok: *kwoläyēn* 'két házad', *kwoläyēn* 'kettőtök két háza', *kwoläyän* 'két házatok'; *kwolänēn* 'házaid', *kwolänēn* 'kettőtök házai', *kwolän* 'házaitok'. A szigvai nyelvjárásban az említett funkciókat ma már mindkét esetben csupán egy-egy alak látja el: *ko'layän* (v. *ko'layēn*) 'két házad stb.', ill. *ko'lan* 'házaid stb.' (ha két birtokosnak több birtokáról van szó, a *ko'lan* alak mellett *ko'lanēn* 'kettőtök házai' is előfordul). Ugyanez a helyzet az irodalmi nyelvben is: (ROMV.) *ханагыи* 1) 'твой две лодки', 2) 'ваши (вас двоих) две лодки', 3) 'ваши две лодки'; *ханап(ын)* 1) 'твой лодки', 2) 'ваши (вас двоих) лодки', 3) 'ваши лодки'. Amint látjuk, több funkciónak egy alakra való átvitele akkor történt, amikor a birtokos (egyes, kettős, ill. többes szám) második személyű volt. Ugyanezt tapasztalhatjuk egyes ehanti nyelvjárásokban is, pl. Serk. (STEIN.) *sōχän* 1) 'kettőtök bőre', 2) 'bőrötök', O. (ΠΑΡΑΥ) *χādän* 'kettőtök háza', 2) 'házatok'. A kettős számú és a többes számú alakok egybeesése lélektanilag azzal magyarázható, hogy mind a két esetben egynél többről van szó.

15. Számos változást állapíthatunk meg a személynévmások ragozásában is egyfelől a mai szigvai nyelvjárás és az irodalmi nyelv, másfelől a Munkácsitól és Kannistótól feljegyzett alakok között. A személynévmások paradigmájában megjelent egy új esetalak: az instrumentali-comitativus, az elativus régi szoszvai *-l* ragja helyén pedig az elsőnek említett nyelvformákban ma teljesebb *-nal* ragot látunk. Az efféle változások a főnévrago-

zás hatásának tulajdonítandók, de egyes körülmények arra mutatnak, hogy ez a hatás nem jutott egyidejűleg érvényre az egész északi-manyi nyelvterületen, hanem a szoszvai és a szigvai nyelvjárás területén különböző mértékben érvényesült. Ezekről a változásokról bővebben nem szólok, mert már ismertetem őket egyik, nyomtatásban megjelent dolgozatomban (NyK. LVI, 89—95).

16. Az igeragozásban — éppúgy, mint a birtokos személyragozásban — a legfigyelemreméltóbb újabbkori jelenség a kettős szám használatának összehbszorulása, pontosabban szólva a második személy egyes számú, kettős számú és többes számú alakjai közötti hangalaki különbség megszűnése. Ezen különbség megszűnése úgy történt, hogy az említett alakok közül az egyik átvette a másik kettőnek a funkcióját is.

A második személy egyes, kettős és többes számú alakjai közötti különbség több esetben elmosódott már az Ahlqvisttól tanulmányozott szoszvai nyelvjárásban, viszont a legtöbb esetben még egészen világos volt a Munkácsitól vizsgált, nyilvánvalóan sok tekintetben konzervatívabb szigvai nyelvjárásban. Amint az egyes kutatóknak különféle helyi nyelvjárásokból gyűjtött nyelvi anyagából kiderül, a különbség nem egyidejűleg tűnt el valamennyi idő- és módalakból. Azt a kérdést, hogy a különbség melyik nyelvjárásból milyen mértékben tűnt el, minden helyi nyelvjárásban külön-külön kellene vizsgálni. Itt meg kell elégednünk csupán néhány észrevétellel.

Valamennyi régebbi kutató feljegyzései megegyeznek egymással abban a tekintetben, hogy legalábbis a jelen időben az egyes számú második személyű alakok különböznek a kettős, ill. többes számú alakoktól, pl. (AHLQV.) *minēgin* 'du gehst': *minijin* 'ihr geht' ktsz., tbsz.), (MUNK.) *mine'in*; *minijin* ua., (KANN.) *mineyn* 'du gehst' (Vd. I, 119): *iōχtiŋin* 'ihr kommt' (Vd. I, 111), *ōliŋin* 'ihr seid' (Vd. I, 223). A mai szigvai nyelvjárásban, valamint az irodalmi nyelvben már nincs különbség a második személyű alakok között, pl. Szi. *lo'βintēyn* 'olvasol; olvastok (ktsz. és tbsz.)', ir. *варегын* 'ты делаешь; вы (двое) делаете; вы делаете'. Jóval bonyolultabb a helyzet a praeteritumban. Ahlqvist feljegyzései szerint második személyű alakként mind a három számban egyazon alak volt használatban: *minasjn* 'du gingst; ihr ginget (ktsz., tbsz.)', a Munkácsitól vizsgált nyelvjárásban viszont a kérdéses alak mind a három számban különböző volt: *minäsēn* 'mentél', *minēsēn* 'mentetek (ketten)', *minēsän* 'mentetek'. Kannisto szoszvai feljegyzéseiből ugyanaz a helyzet bontakozik ki, mint Ahlqvist gyűjtéséből: *minäs^hsn* 'du bist gegangen' (Vd. I, 224), *a'lasän* 'ihr habt bekommen' (ktsz.) (Vd. II, 110), *χässän* 'verstanden habt' (tbsz.) (Vd. I, 203) (az *-n* személyragot megelőző redukált magánhangzónak nincs jelentésmegkülönböztető szerepe, vö. *χants^hn* 'du hast gefunden' Vd. I, 221; *lŷ^hss^hn* 'du weintest' Vd. I, 225). A mai szigvai nyelvjárásban meg az irodalmi nyelvben csupán egyetlen alak használatos mind a három számban, pl. Szi. *āl^hsn* (~ *ālsän*) 'voltál; voltatok (ktsz. és tbsz.)', ir. *варсын* 'ты делал; вы (двое) делали; вы делали'.

A kettős számnak ez az igeragozás terén megfigyelhető hanyatlása is megmutatkozik a szomszédos, illetőleg közeli chanti nyelvjárásokban is mégpedig itt is elsősorban a második személy alakjai körében. A Pápaytól vizsgált obdorszki nyelvjárásban a három számban három különböző alak volt használatos: *manlən* 'mégy', *manlatən* 'ti mentek (ketten)', *manlädj* 'ti mentek', *man'sən* 'mentél', *man'stən* 'mentetek (ketten)', *mansädj* 'mentetek'. A serkályi nyelvjárásban a kettős szám és a többes szám alakja már egybeesett: *mätən* 'adsz': *mättən* 'adtok' (ktsz. és tbsz.); *mäsən* 'adtál': *mästən* 'adtatok (ktsz. és tbsz.)'.

Hogy magyarázzuk azt a körülményt, hogy az egyes, a kettős és a többes szám alakjai közötti különbség elsőnek épp a második személy alakjai körében enyészett el? Ennek talán lélektani okai lehetnek. Az első személy különféle számalakjai közötti különbség megőrzése fontos lehetett például azért, mert az első személy kettős és többes számú alakjai nem 'két én', illetőleg 'több én', hanem 'én + te', illetőleg 'én + ti' cselekvését fejezik ki. A harmadik személy különféle számalakjai közötti különbségtétel szintén lényeges lehetett azért, mert azok a személyek, akikre a harmadik személyű kettős és többes számú alakok utalnak, általában nincsenek jelen a beszélő megnyilatkozásakor, azaz számuk nem világlik ki a beszélő megnyilatkozásakor fennálló helyzetből. Ezzel szemben azok a személyek, akiket a beszélő a második személy különféle számalakjaival illetett, bizonyára jelen voltak a beszélő megnyilatkozásakor, azaz számuk nyilvánvaló volt anélkül is, hogy róluk szólva a beszélő különféle számalakokat használt volna. Hogy a beszélő hány második személyű megszólítottához intézte szavait, az kivilágolt a beszédhelyzetből. A manysiban a kérdéses alakok összeesését megkönnyíthette az a körülmény is, hogy közöttük a hangalaki különbség aránylag kicsi volt. Végül megjegyzendő, hogy a kettős szám hanyatlása, illetőleg kiveszése sok más nyelvben is megfigyelhető. Kiveszett a kettős szám pl. a szláv nyelvekből, s csupán kevés számú nyomát találjuk más mai indoeurópai nyelvben, valamint a sémi nyelvekben is. Korlátozódott a kettős szám használata a déli chantiban, továbbá egyes déli lapp nyelvjárásokban és az orosz-lappban is, l. HALÁSZ: NyK. XXXI, 276; PATKANOV—FUCHS, Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte 50—1; RAVILA: FUF. XXIII, 43; FOKOS: NyK. XLIX, 314; E. ITKONEN: Vir. 1955: 174; TRAUTMANN—VINOKUR, Die russische Sprache 8.

17. Befejezésül valamelyes összefoglalást kívánván nyújtani az északi-manysi nyelv újabbkori fejlődéséről, rendkívüli újdonságot nem tudok mondani. Ami az északi-manysi nyelvjárás fejlődéséről általában mondható, az nem különbözik lényegesen attól, amit más kutatók más nyelvek fejlődéséről megállapítottak. Nyilvánvaló, hogy az északi-manysi nyelvben is állandóan megvolt és megvan a változás tendenciája; új tendenciák keletkeznek, amelyek hareban állnak a régebben meglévő, esetleg éppen finnugor kori tendenciákkal. Az új tendencia teret nyer az egyik helyi nyelvjárás-

ban, avagy csak a közösség egyik csoportjában s talán csupán egyes szavakban (pl. új hangok hatolnak be a hangállományba, új szó szerkezeti sajátosság kezd kialakulni, diftongizálódás indul meg), a másik helyi nyelvjárásban, avagy csak a nyelvi közösség egy másik csoportjában, illetőleg csupán egyes szavakban viszont még hat a régi tendencia, győzedelmesen veszi fel a harcot a fellépő új tendenciákkal, illetőleg változatlan az ősi hangállapot (pl. a behatolni készülő új hangokat még a hangállomány régi hangjaival helyettesítik, az idegen szerkezetű szó hangalakját a hagyományozott szó-készlet szerkezeti sajátosságainak megfelelően átalakítják, megvannak az ősi monoftongusos alakok). Harcban áll egymással a fiatalabb nemzedék nyelve az idősebb nemzedék nyelvével, a konzervatívabb helyi nyelvjárás az új iránt fogékonyabb helyi nyelvjárással, a spontán fejlődő népnyelv a szabályozott irodalmi nyelvvel, és így tovább. Nyelvi rendszerek, illetőleg részletrendszerek hatnak egymásra: meglévő részletrendszerek meglazulnak, rész támad rajtuk, mások viszont kibővülnek és terjeszkednek más részletrendszerek rovására (pl. a főnevek abszolút ragozásában az instrumentalis-comitativus alakításában uralkodott egyöntetűség megszűnik, a birtokos személyragozásban használatos esetrag viszont tovább terjeszkedik és behatol az abszolút ragozásba is). Ellentétes áramlatok küzdenek egymással a nyelvben. Az alakrendszer itt-ott szegényedik, elhanyagolhatóknak érzett funkciók kifejezésére használt alakok kivesznek a használatból (pl. bizonyos kettős számú alakok), másutt viszont az alakrendszer gazdagodik, s új mondatbeli viszonyítások kifejezésére új alakok keletkeznek (pl. a személynévmások paradigmája új esetalakokkal gazdagodott). Egyes régi funkciókat továbbra is kifejez a nyelv, de a funkció világosabb kifejezésére új, testesebb formánst használ fel (a személyes névmások elativus-ablativusának új ragja). Ha tudni akarjuk: milyen a mai és milyen lesz a holnapi élő manysi nyelv, nem elégedhetünk meg a régi, múlt századi vagy századeleji gyűjtésekkel, s nem elégedhetünk meg az irodalmi nyelv termékeivel sem: új anyagra kellene szert tennünk, — friss anyagra, amely hűen tükrözi nem is csupán egy helyi nyelvjárás, nem is csupán egy nemzedék nyelvét, hanem minél több nyelvjárásét és a különféle generációkét egyaránt. Ezt az igényünket — legalábbis részben — a nyomtatásban már megjelent beszámolóból következtetve KÁLMÁN BÉLA rövidesen közzeendő manysi nyelvanyaga fogja kielégíteni.

*

Természetes, hogy az északi-manysi nyelvjárásnak nem csupán hangállományában és szó szerkezeti sajátágaiban meg hangsúlyozási viszonyai-
ban mentek végbe, illetőleg vannak folyamatban változások, hanem mondat-
tanában, különösképpen pedig szókinésében is. Ezen változások tárgyalása
azonban nem lehet mai előadásom tárgya, mert fejtegetésük nem is egy,
hanem több további előadást kívánna meg.

BÓKA LÁSZLÓ

IGNOTUS ÉS A MAGYAR KRITIKA

*A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály felolvasó ülésén, 1959. december 21-én
elhangzott előadás*

Kilencven esztendeje, 1869-ben született és tíz esztendeje, 1949-ben halt meg. Hagyatékát épp olyan hűtlen gondatlansággal kezeljük, mint a magyar kritika többi nagyjait, Osvát Ernőét, Schöpflin Aladárét, vagy Ambrus Zoltánét, Király Györgyét. A kettős évforduló alkalma, egy fel nem mért életmű iránti kegyeletes tartozás, a modern magyar irodalom története iránti köteles érdeklődésünk és a mai magyar kritika helyzete egyaránt kötelezővé teszi, hogy hozzákezdjünk Ignotus életművének feldolgozásához.

Ignotus hosszú életpályája során tanítványa, mestere és ellenfele volt a kor legjelentősebb kritikai irányzatainak, alig van jelentős hőse századunk irodalmának, akire fel ne figyelt volna, akiért ne harcolt volna, alig van olyan döntő irodalmi vita, melybe bele ne vetette volna magát. Egy-egy irodalmi korszak ideológiai problematikáját legélesebben a kritikai irodalom tükrözi: a XX. századi magyar irodalom helyes értékelése alig képzelhető el egyik legnagyobb hatású kritikusanak értékelése nélkül.

Ignotus kritikai munkásságának értékelése azért is sürgető feladat, mert van valami visszasság a felszabadulás előtti és a felszabadulás utáni Ignotus-értékelésben.

JULIUS VON FARKAS hirhedt, „Az asszimiláció kora a magyar irodalomban. 1867—1914” című munkájában (Budapest, [1939] Magyar Történelmi Társulat. 304 l.) a fajelmélet fasiszta bázisáról utasítja el Ignotust, aki szerinte „vezérségével »kompromittálta« az új magyar irodalom halálos igazságait” (88. l.), aki azok közé tartozik, akik igen sokat ártottak a magyar nyelvnek (147. l.), aki nem értette meg az új irodalom belső lényegét (254. l.). Mi sem jellemzi jobban Farkas álláspontját, mint az, ahogy Ignotus Adyért és a Nyugatért vívott harcát jellemzi: „Rákosi-Kremser és Ignotus-Veigelsberg magyaráztatják egymásnak, mi az igazi nemzeti irodalom, és még nagy szerencsénk, hogy a költők nem tették le undorodva a tollat, hanem — nagyrészt oda se figyelve — daloltak tovább, amint géniuszuktól megszállottan dalolniuk adatott” (250. l.). PINTÉR JENŐ irodalomtörténetének nyolcadik kötetében (A magyar irodalom története a XX. század első har-

madában. Budapest, 1941. Franklin. I. II. 1420. l.) az álobjektív elismerésen hamarosan úrrá lesz fajgyűlölete. „Tehetségének két súlyosan sebezhető pontja: kritikátlan zsidóimádása és kusza mondatszövése” (274. l.) — írja. Bőven idézi Ignotust, sanda értetlenséggel Ady ellen fordítva Ignotus elismerő szavait. VÁRKONYI NÁNDOR „Az újabb magyar irodalom. 1880—1940” című munkájában (Budapest, 1942. Szukits. 580. l.), jóllehet olykor vissza-vissza-cseng művében valami hajdani, a Nyugat-mozgalom felé hajbókoló nézeteiből, Julius von Farkas-i korszerűséggel traktál Ignotusról. Megállapítja, hogy „semmi valódi teremtő erő nem lakozik benne... nem is költő alapjában véve...” (177. l.). Szerinte „Hatvány Lajos, Fenyő Miksa, Ignotus a polgári-zsidó radikalizmus megtestesítői voltak” (178. l.), de annak is rosszak, amint ezt, Németh Lászlót idézve, megállapítja: „Mit mutat épp az Ignotusék rohama? Hiába volt az óriási számbeli fölény: a zsidó irodalom lemaradt”. (179. l.). FÉJA GÉZA pedig már úgy írta meg „Nagy vállalkozások kora. A magyar irodalom története 1867-től napjainkig” című munkáját (Budapest, 1943. Magyar Élet. 428. l.), hogy abban Ignotust meg sem említi.

Így fogyott el Ignotus körül a levegő a hitleri járszalagra került magyar kulturális életben. Az azonban már alig érthető és menthető, hogy felszabadulás utáni szakirodalmunkban is oly mostohán bánik emlékével az a néhány irodalomtörténész és kritikus, aki egyáltalán megemlíti nevét. Mintha RÉVAI JÓZSEF alapvető Ady-tanulmányának néhány fanyalgó szava Ignotusról predominálta volna Ignotus értékelését. HORVÁTH MÁRTON „József Attila költészete” című tanulmányában (Lobogónk Petőfi. Budapest, 1950. Szikra. 34—35. l.) azzal magyarázza Ignotus elragadtatását József Attila iránt, hogy József Attila „Tiszta szívvel” című versében ahhoz a lázadáshoz jutott, mely a „kispolgári lázadók” fejlődésének legmagasabb szintje volt, „ahhoz a kispolgári lázadáshoz, nihilizmushoz... és eljut az anarchia látszólagos szabadságáig”. Sajnos, hiába keresem Ignotus szövegében a kispolgári lázadásnak, a nihilizmusnak, az anarchikus magatartásnak feldicsérését. A „Vers és verselés” című cikkben a formabontó verselés és a zárt formájú, zenei hatású verselés sorsának alakulásáról ír s ezt állapítja meg: „Előre lehet látni és várni, hogy ezek után az ellentétek át is fognak csapni egymásba, — hogy a vers most egy darabig megfürdik a verstelenségben, hogy később üdén, frissen, és sokat tanultan térjen vissza megint csak a verselt vershez. Mint ahogy... a képirás a kubizmuson s expresszionizmuson át tért vissza a realizmus-hoz, sőt az akadémiahoz, s az atonális zene máris kezd kacérkodni a régimódi zárt melódiával” (Nyugat, 1926. szeptember 16. 469. l.). Ezután tér rá József Attilára s írja, hogy „Ennek szeretem, lelkemben dédelgetem, simogatom, dűnnyögöm és mormolgotom egy versét... Gyönyörű szép — s ez a vers nem lett, nem lehetett volna meg, ha előtte nincs népdal és expresszió, verses vers és szóval mondó vers. Íme, a verses vers visszatértét nem is kell kivárni, mert mire megjósoltam, már el is következett” (uo.). Ha van a szavaknak

értelme, akkor nyilvánvaló, hogy Ignotus annak örül, hogy verstani, versfejlődési elméletét József Attila versének formája igazolja, nem pedig a vers ideológiájának. Notandum: én a Tiszta szívvel-t nem is tartom nihilista, anarchista módon lázadó versnek. De ettől függetlenül, majd minden József Attila-tanulmány elismétli Horváth Márton tételét Ignotusról s az általános gimnáziumok IV. osztálya számára kiadott magyar irodalomtörténeti tankönyv 1959-ben megjelent nyolcadik kiadása említést sem tesz az Adyért harcoló, a József Attilát elsőik közt népszerűsítő Ignotusról, a Nyugat egyik alapítójáról, Ady- és József Attila-versek ihletőjéről.

Ezen a méltánytalan helyzeten nem sokat változtat KOMLÓS ALADÁR „A magyar költészet Petőfitől Adyig” című munkája (Budapest, 1959. Gondolat. 524. l.) sem, jöllehet Komlós a tárgyilagos értékelés igényével foglalkozik Ignotus jelentőségével. Könyvének szerkezetében nem lelnek helyet az irodalmi jelenségek. Ilyen kategóriái vannak: Írórsors és romantika, A gondolat és a hangulat költői, Az erotika költői, A nagyváros költői, — ez utóbbiba sorolja Ignotust és a „szocialista költőket”, kik között egy kategóriába kerül Csizmadia Sándor és Komjáthy Jenő! Ignotus ideológiai álláspontját viszont így határozza meg: „1867 után, mint tudjuk, addig esenevész osztályok izmosodtak meg a magyar társadalomban s idegen eredetű tömegek olvadtak a magyarságba. Az uralkodó politika ennek ellenére azt követelte, hogy az irodalom a törzsökös magyarság földbirtokos rétegének felfogásához és ízléséhez alkalmazkodjék. A századvég irodalmát, melyben már megszólalt az egyre erősebb városi polgárság és proletariátus és a magyar és zsidó elit egymást átjáró szelleme, gúzsba kötötte ez a követelés. Szabadságharera volt szükség ellene, és Ignotus e szabadságharc legjobb katonája volt... Ignotust a liberalizmus feltétlen hívévé individualista meggyőződése tette” (401. l.). Ebben az át nem gondolt koncepcióban s ebben a fogalomkörben nem alakulhat ki Ignotus munkásságának helyes értékelése, nem kerülhet sor gazdag személyisége valóságghú ábrázolására. — Azoknak a cikkeknek pedig, melyek Ignotus hazatérése és halála körül megjelentek, jellegüknél fogva sem lehetett perdöntő szerepük Ignotus értékelésében. Legtöbbit még mindig a szubjektív kortársi emlékezések mondanak róla, ha nem is valóságos értékéről, de arról a hatásról, melyet korára tett.

Mindezt azért tartottam szükségesnek leszögezni, hogy érzékeltessem munkám nehézségét s mentegessem kísérletem előre látható fogyatékoságait. Megdöbbentő élményem az, hogy a közelmúlt alakjairól épp oly nehezen szerezhethünk objektív ismereteket, mint messzi századok ködbevesző hőseiről: az adatok kvantitatív különbségét áthidalja a közöny és elfogultság minden korban intenzív jelenléte.

A felszabadulás előtti jobboldali értékelés irritáltsága persze nem azt teszi feladatunkká, hogy mindenáron rehabilitáljuk Ignotust: a mesterségesen felszított fajgyűlölet dühe vak düh volt, s csak felszítóit minősíti, nem

azokat, akikre irányult. A mi feladatunk az, hogy letöröljük értelmetlen rúnáikat s megkíséreljünk olyan szavakat róni Ignotus emléktáblájára, melyek valóságos értékeit, valóságos hibáinak példáját örökítik meg.

Teljes pályaképet egyelőre nem lehet rajzolni róla, életrajzának fehér foltjait csak most kezdtük el térképezni. De életútjának első, sok mindent meghatározó élményeiről van azért némi fogalmunk.

Ignotus 1869 november 2-án született Pesten. Nyiladozó értelme először mégsem a fővárosi élet élményeit rengezi, gyermekkorát, kisdíák korát nem Pesten tölti. Kiskőrösön, Petőfi szülőfalujában kezdi tanulmányait, hol a jellegzetes alföldi tájban azoknak a nógrádi, hontmegyei, nyitrai, túróci telepéseknek utódai élnek, kiket a XVIII. század második évtizedében telepítettek ide. Innen kerül Kecskemétre, Katona József városába, ahol Jókai Mór diákoskodott s hol a várost körítő puszták (Szentlőrinc, Szentkirály, Kerekegyháza, Ágasegyház) valaha virágzó, népes községek voltak s a török-dúlás épp úgy elnéptelenítette őket, mint Kiskőröst. Él ugyan itt a hajdani nagyuraknak — Hunyadiaknak, Káthayaknak, Peróknak, Patócsyaknak — emléke, de a város császári birtok volt, privilégiumai s az istenek láthatatlan messzeségében élő koronás gazda távolléte következtében nem a jobbágyi hagyomány rögződött meg benne, hanem valamiféle mesteremberi, polgári demokráciáé. Homokpuszták és zsiros, fekete földek, szántók és szőlők, rétek és erdők találkozoja Kecskemét, aminthogy a katolicizmusnak, kálvinizmusnak és a zsidó egyháznak is egyként erős bástyája. Már a múlt század húszas éveiben is tekintélyes számú magyar nevű zsidó él Kecskeméten, ami arra mutat, hogy érzelmi maguktartása, társadalmi befogadásuk itt megelőzi közjogi helyzetük rendezését. Kecskemétről — átmeneti pesti tartózkodás után — egy másik, nagy hagyományú, de más jellegű polgárvárosba kerül, a Sáros megyei Eperjesre. Még látja a várost övező kőfalak, várárkok nyomait, a Szent Miklós templom csúcsíveit. Eperjes megyeszékhely és görög katolikus püspökség székhelye, de erős evangélikus bázis is. A szász polgárság számon tartja a királyi privilégiumokat, melyek Nagy Lajos óta olyan erősek, mint talán csak a budai polgároké. Eleven történeti tudatként él itt, hogy meglakta a várost Mátyás király, hogy Habsburgok és lengyel hercegek versengtek Eperjesért, hogy Bethlen, Thököly, Rákóczi városává lett, hogy Caraffa pusztította, de az is, hogy valaha Kassa helyett Eperjes volt a felső-magyarországi ipar és kereskedelem központja, hogy az eperjesi posztó, az eperjesi vászon, az eperjesi ser nemzetközi piacok árucikke volt s a sóvári bányászat kezükön virágzott fel. A Tarcza folyócska, melynek partján épült Eperjes, vadáradású hegyi folyó, az Ondava, a Topolya testvére s az őszi szél, a téli hófúvás az Eperjes—tokaji hegylánc romantikus, torlott kőzetű hegyei felől szakad a városra s rejti el a bújdosó piros-eszímák és a bepólyált lábú csempész-lovak nyomát. Az eperjesi zsidóság azzal büszkélkedik, hogy az Árpádok kora óta él e városban, de fájdalmas emlékezéssel

őrzik az orkutai vérvád vádlottainak kínváltását, egyikük kínhalálát, kiűzetésük emlékét. Mikor Ignotus Eperjesen diákoskodik, még ismeri Holländer Leó rabbit, aki 48-ban a komáromi vár főintendánsa volt honvéd-őrnagyi rangban és hallja a suttogó legendát Schiller-Szinessy Salamonról, Holländer elődjéről, aki 48-ban utásznak állt, aki a szőregi hídnál megakadályozta az osztrák sereg átkelését s aki legendás körülmények közt, sebesülten szökött meg az osztrák börtönből s mint a cambridge-i egyetemnek magántanára akkortájt dolgozott a világhírű cambridge-i héber kézirat-katalóguson. A nagy magyar alföld és az északi gyepű tájlelékei, az ízes ö-ző tájnyelv és a nemzetiségek keveredésének bábeli zavara, a magyar történelem és a magyar irodalom kegyhelyeinek mondavilága és a gheztől kiszabaduló, megmagyarosodó zsidóság naiv bizakodása az első emlékei.

Így, ilyen élményekkel kerül, mint koraérett, eszmélkedő, gondolkodó kamasz Pestre, 1883 őszén végképp. Ekkor nő ki a gyerekkori olvasmányokból s kezdi olvasni a „modern” élő írókat. 1883—84-ben jelenik meg Kiss József költeményeinek két egymást követő gyűjteményes kiadása, 1884-ben arat országos sikert a „Mese a varrógépről”. 1882—83-tól fordítják az országgyűlési karcolatok Mikszáth íróművészetére a közfigyelmet s ekkor nyúl vissza az országos érdeklődés a Tót atyafiakhoz és a Jó palócokhoz: Kiss József és Mikszáth Kálmán sikerének „tudomásul vétele volt első modern irodalmi benyomásom” — írja Önéletrajzában (Az Érdekes Újság Dekameronja. Szerk. Kabos Ede. Budapest, 1913. Légrády. I. 97. l.). Ma már világosan látjuk, hogy a nyolcvanas évek derekán nem orientálódhatott volna jobban az, akinek útja Adyhoz, Móricz Zsigmondhoz vezet.

Ekkor már, a kamasz-fiú emberi-eszmény-kereső ösztönével, megleli első mestereit is. Elsősorban apjában, s két tanárában.

Apja, akit Önéletrajzában „ragyogó és szigorú stilisztá”-nak nevez (ih. 98. l.), a századforduló egyik jellegzetes publicistája, akivel érdemes lenne a magyar sajtótörténet művelőinek foglalkozni. Veigelsberg Leó 1846. január 18-án született Nagy-Boldogasszonyban, iskoláit Kiskőrösön és Budán végezte, orvostanhallgató volt Bécsben, majd Kecskeméten lett a zsidó iskola tanítója. Egy vidéki felekezeti iskola tanítójának nem könnyű kitűnni, rá azért figyelnek fel, mert a prágai Politik című lapba széles áttekintésről tanúskodó, rendkívül tárgyilagos ismertető cikkeket ír a kiegyezés útjára lépett Magyarországról. Mikor Horn Ede hazatér az emigrációból s megindítja a Neuer Freier Lloydot, maga mellé veszi. Horn Edével való kapcsolata a kisszerű viszonyok közt élő és puritán vidéki tanító emberi és politikai fejlődésére nagy hatást tesz. Horn Ede, aki rabbiból lett Klapka táborigaznádok, aki megjárta az emigráció lipcei, brüsszeli és párizsi állomásait, aki a Journal des Débats munkatársa, a L'Avenir egyik alapítója lett s hazatérte után hamarosan kereskedelmi államtitkárhelyettesnek hívták meg, egy színvonalasabb, modernebb közgazdasági tájékozódásnak volt inaugurálója

hazánkban s az egyoldalú osztrák-német orientációból kitörve a tágabb horizontú szemléletet képviselte. Az ő keze alatt lett Veigelsberg Leó igazán jelentős publicistává. Horn lapjától a Neues Pester Journalhoz került, majd a Pester Lloydnak lett vezércikkírója, később főszerkesztője. Kettősponttal jelzett cikkei ma megrendítő olvasmányok: a dualizmus korának árnyaltabb megismerését szolgálják s a magyar polgárosodási törekvések belső ellentmondásai bontakoznak ki belőlük. Veigelsberg Leó útját belső szakmai siker és hivatalos elismerés koronázta, a Budapesti Újságírók Egyesületének alelnöke volt, a bécsi udvar a magyar kormány egyetértésével a III. osztályú Vaskorona-renddel tüntette ki, — ma sem egészen érthető, mi kergette sikerei tetőpontján, 1907. október 31-én az öngyilkos halálba. Ha a stílus puritanizmusát, a nemes szerénységet nem is, de a tágas világpolitikai horizontot, a pártpolitikai harcok felszíne alatt dülő valóságos gazdasági és társadalmi harcok ismeretére való törekvést tőle örökölte Ignotus. S apjának pályafutása, sikerei megerősítették a liberális politikához fűződő illúzióiban.

Tanárai közül kettő tett rá elhatározó hatást: Böhm Károly és Lehr Albert. (Egyébként érdemes felfigyelni arra, hogy első írói és emberi eszményei mennyire egy kor szülöttei, — Kiss József 1843-ban, Lehr Albert 1844-ben, apja és Böhm Károly 1846-ban, Mikszáth Kálmán 1849-ben születtek.)

Böhm Károly, a szegényes magyar filozófiai irodalom egyik legjelentősebb alakja, 1883-ban kezdi közzétenni egyetlen, csonkán maradt, mégis jelentős filozófiai rendszerét, „Az ember és világá”-t. Ez a mű, Böhm Károly egész munkássága, azt a sajátos folyamatot jelképezi, hogy az uralkodó pozitívizmus pozíciója hogyan rendül meg, milyen nehezen tudnak elszakadni tőle a századforduló gondolkodói, hogyan keresik egy új-kantianizmuson keresztül a kiutat, hogyan próbálnak kompromisszumot kötni Comte és Kant tanításainak egyesítésével s hogyan lesz ez a kompromisszum egy új filozófiai idealizmus alapjává. Hogy Böhm Károly filozófiája merre vezetett, azt követőin mérhetjük le, — elég, ha megemlítem a zsákutcába jutott Tankó Béla, a szellemtörténetet propagáló Bartók György, a progresszív pedagógia útján megtorpant Imre Sándor, a pozitívizmusból a vallásfilozófia útjára áttévedő Ravasz László és Pauler Ákos és a merész eszmei bátorság kritikus útjáról Imrédy Béla csodaszarvas mozgalmáig zuhanó Makkai Sándor nevét. A kisdíák Ignotus számára Böhm Károly a filozófia s főként a lélektan iránti érdeklődést jelentette — a filozofikus kulturális életünkben nem gyakori jelenség! — s valami sajátos vonzódást ahhoz a racionalizmushoz, mely Böhm Károly axiológiáját szembeállítja filozófiai rendszerének egészével.

Az irodalmi kritikus Ignotus legtöbbet Lehr Alberttől kapott. Lehr Albert sokáig egymaga képviselte irodalmunkban azt a módszert, mely a francia irodalomismeret általános módszere, a szövegelemzés, a szövegek nyelvi és stilisztikai elemzése. 1882-ben jelent meg Lehr Albert szövegelemző-

jegyzetekkel ellátott Toldi-kiadása, az Arany-filológia alapvető munkája. E nagyszerű munka módszerével tanította tanítványait is arra, hogy az irodalom-értés alapja a teljes nyelvi megértés, hogy a költői kifejezéseket történeti kialakulásukban, a költői hagyomány és a népköltészet összefüggésében lehet mélyrehatóan elemezni. Lehr Albertra azért néztek fel áhitattal tanítványai, mert tudták, hogy Arany-magyarázatait Arany János elismerése hitelesítette s bámulatba ejtette őket, ahogy egy-egy irodalmi szöveget elemezve, a Lehr-család tagjaira oly jellemző memóriával ontotta az irodalom-történeti, népköltészet analógiákat, a nyelvtörténet és a népnyelv adatait.

És Böhm Károly eszmei világa nem ismerte az antiszemitizmust, Lehr Albert tehetség-tisztelete a felekezeti iskola légkörében sem engedett a vallásifaji elfogultságnak. Támogatta Ignotus első költői szárnypróbálgatásait, aminthogy később ő csinált önképzőkori elnököt a Nyugat másik vezető egyéniségéből, Fenyő Miksából.

Joghallgató lett Budapesten, majd hamarosan sikeres költő és népszerű, rangos publicista, a haladó polgári újságírás és a haladó, irodalmunk megújulásáért küzdő irodalmi kritika számon tartott, növekvő tekintélyű harcosa. Megjárta a világot Konstantinápolytól New Yorkig, Belgrádtól Berlinig, Bécestől Párizsig, de két ember elhatározó barátságán — Pikler Gyulához és Ferenczi Sándorhoz fűződő kapcsolatán — kívül, csak olvasmányai nevelik. Alapélményei, a polgárosodó Magyarország, mely a megmagyarosodó zsidóságot kiszabadítani látszik a ghetből, a liberalizmus ideológiája egyfelől, a történelmi táj, a magyar nyelv és irodalom, igényes mesterek példája másfelől, úgy meghatározzák további fejlődését, hogy a nagy történelmi megrázkódtatásokra is ezek alapján reagál. Ha a gazdasági és társadalmi valóság rácafol eszményeire, nem a polgárságba vetett hitét, nem a liberalizmus eszményeihez fűződő meggyőződését veszti el, ha szembe találkozik a növekvő munkásmozgalom jogos követeléseivel, ha rádöbben a marxizmus tételeinek igazára, nem lép előre, nem keres magának új helyet a világban. A kiábrándító élményekre azzal felel, hogy nem tartja eléggé liberálisnak a polgárságot, az osztályharc kieleződésére pedig azzal, hogy liberálisan ki akarja tágítani a polgárosodás területét, be akarja fogadni a polgárságba a munkásosztályt, egyeztetni akarja a reformistává szelídített Marx tanításait a klasszikus liberalizmus tanításaival. Cinizmussal, morális eklekticizmussal vádolják, holott ő talán az utolsó naivul hűséges híve a liberalizmusnak, az utolsó jóhiszemű polgár: erényeinek forrása s munkás-ságának korlátozója következetes liberalizmusa.

Liberalizmusa teszi olyan fogékonyan befogadó szellemmé, mint gondolkodót és kritikust, a polgárosodás programja állítja csatasorba minden antifeudális, haladó mozgalom pártján, de liberalizmusa teszi harképtelenné mindvalahányszor, ha a haladó mozgalmak túllépik a békés polgári fejlődés korlátait. Hogy nem züllik le 1917 után úgy, mint a polgári osztály-

bázison álló írástudók legtöbbje, azt mélységes hazaszeretetének, józan racionalizmusának, emberi tisztességének köszönheti. Visszás, ellentmondásokkal terhelt írói és emberi figurája nemcsak annak példája, hogyan rontja, korlátozza a jelentős tehetségek fejlődését a hanyatló polgári világ reaktív ideológiája, de azt is, hogy az idejétmúlt ideológiáknak nem adhatja oda magát maradéktalan teljességgel az igazi tehetség, hogy embersége, hazaszeretete, értelme visszafogja a teljes szellemi elhanyagolástól.

A továbbiak megértése céljából hadd mondjak erre néhány példát.

Ignotus a teljes írói szabadság híve, aki azt vallja, hogy az író senki és semmi nem kényszerítheti alkotásra, nem irányíthatja, nem befolyásolhatja, nem ösztönözheti semmiféle cél érdekében. Ezt fejtegeti, tételbe foglalja egész kritikai munkássága során. Ám 1918 novemberében, az októberi forradalom győzelme után, de az elvesztett háborút követő, sokasodó baljós jelek válságtudatában, felkeresi Ady Endrét, kinek rettegve várják már végső elborulását, halálát. És ekkor Ignotus papírt ad Adynak, ceruzát kényszerít a kezébe. „Első versét nem tudom, nem emlékszem rá, nem figyeltem” — írja. — „De az utolsót én váltottam, szedtem, kényszerítettem ki belőle, a vallás rosszhiszeműségével. Tudtam, hogy vége, szorongattam a kezét, s éreztem, hogy már a keze is dadog. De bíztam dadogásában, — a Pythia is dadogott. Emlékeztem Vörösmarty utolsó, félbemaradt, a feloszlás szívárványától zománcos versére, az öreg magyar költőről, kinek fáradt vállairól vén gúnyája lekopott. Forradalom volt, az ő forradalma, az Adyé, s nemzeti szerencsétlenség, mely az ő prófétaságát igazolta. S csakugyan megírta a verset...” (Nyugat, XII, 4—5. sz. 223. l.).

Ne taposatok rajta nagyon,
Ne tiporjatok rajta nagyon,
Vér-vesztes, szegény szép szívünkön,
Ki, íme száguldani akar.

Baljóslatú, bús nép a magyar.
Forradalomban élt s ránk hozták
Gyógyítónak a Háborút, a Rémet
Sírjukban is megátkozott gazok.

Tompán zúgnak a kaszárnyáink,
Oh, mennyi vérrel emlékezők,
Oh, szörnyű gyászoló kripták,
Ravatal előttetek, ravatal.

Mi voltunk a földnek bolondja,
Elhasznált szegény magyarok,
És most jöjjetek, győztesek!
Üdvözet a győzőnek.

A liberális Ignotust még utólag is gyötri a lelkiösmeret, hogy „a vallás rosszhiszeműségével” beleavatkozott egy életműbe, mikor Adyból, aki ekkor már egy dedikációt sem tudott hibátlan leírni, kikínózta ezt a verset. De Ignotus, a hazafi, tudta, hogy most szólni kell, hogy Adynak kell szólni s megszületett a vallomás, mely mindörökre lehetetlenné tette, hogy Ady forradalmi meggyőződését, háború ellenességének igazi okát meghamisítsák, hogy beállítsák a Tisza István-síratók közé, hogy hazaszeretetét ellentétbe állítsák forradalmiságával.

A liberális Ignotus a polgári irodalmat tartja az irodalom csúcsának s ő, aki Mikszáth-tól indult el és Arany Jánostól, nemcsak Ady költő-forradalma mellé áll, de Marcel Proust hódolatáig is eljut. Ám amikor az irodalom letér a reális ábrázolás útjáról, amikor az értelem rendjét feladja az ösztönök félhomályos gomolya, a szabad asszociációk szeszélye kedvéért, a racionalista Ignotus vakká és süketté válik s majdnem értetlenné, de nem enged. Így vall erről: „jól esik, hogy sem a Joyce asszociatív bukfacezésének nem dőltem be, s menten észrevettem, hogy azért vallja műfajának a locsogást, mert nincs mondanivalója, sem nem bolondítottam s tolattam el magamat, egy percre sem, a Hendrik de Man szellemtudományos szógomolyai által a Ricardo s a Marx szociológiájának nyugodt és biztos matematikájától” (Az új könyvek könyve. Szerk. Kóhalmi Béla. Budapest, 1937. Gergely R. kiadása. 25. l.).

Ignotus liberális individualizmusát emberi tisztessége szabályozta. Kényes és gögös ember volt s érthető módon őt is sértette Ady hirhedt cikke, „A duk-duk-affér”. Ám ő az elsők közt volt, akik Adynak pallót vetettek, hogy a tévútról visszatérhessen. „Drága Bandim, — írja 1908 november 26-i levelében — hagyd már a fenébe ezt a duk-duk-affért s ebbe a hírlapi polémiákat is beleértem. Eleve furesáltam, hogy komoly és érdemes férfiak egy percre is magukra vehették, hogy őket akartad lerázni magadról s csak a tétel kedvéért mondom, hogy még ez az eset sem változtatna azon az irodalmi kötelességükön, melynek érzéséből a te költészeted polgárjogáért küzdöttek... Neked, s ezt a jövőre mondom, semmi kötelességed nincs azok iránt, akik ezt az irodalmi kötelességet érezték...” (Ady Endre válogatott levelei. Budapest, 1956. Szépirodalmi Könyvkiadó. 225. l.). Szélsőséges individualizmusát kötelességérzete korlátozta s az tette elviselhetővé, hogy a személyiség korlátlan jogait elsősorban nem a maga számára, hanem Ady Endre számára követelte.

Ignotus, ez az inkarnált liberális gondolkodó, egyik legmeggyőzőbb példája annak, hogy a huszadik században a liberalizmus tarthatatlan pozíció. Ezt ő maga is érzi és amikor 1936-ban meg akarja határozni világnézetét, azt *liberális materializmusnak* nevezi, s ebben a meghatározásban a materializmus a jelzett szó (Az új könyvek könyve. 26. l.).

Hogyan jutott erre az álláspontra?

Liberalizmusának alapvető tételeit három döntő olvasmány-élménye jellemzi. „Az első” — mint ő maga írja — „a Montesquieu »Lettres Persanes«-ja s »Esprit des Lois«-ja, mely a legutóbbi történetek világánál kivált kísértetiesen látta meg már *akkor* az uralmak keletkezését s az uraság természetét” (Az új könyvek könyve. 25—26. l.). A Perzsa levelekben inkább írói, kritikusi magatartásának kereshetjük forrását; a frivolság határát súroló ironia, mely éles társadalomkritikát, erkölcsi felháborodást csempész csevegő hangon az olvasó szívébe, nem idegen Ignotus stílusától. De sokkal mélyebben hat rá a Törvények szelleme, melyben olykor a felvilágosodás legmerészebb eszméi villannak föl egy olyan mindent megértő, hűvös és tétlen objektivitás hangján, mely már nem stílus-játék, hanem egy minden forradalmiságtól távol álló, szemlélődő nagyúr magatartása. A fennálló rendszer bírálata, forradalmi szándék nélkül, egy vádbeszéd, mely a végén nem ítéletet kér, hanem azt mondja ki, hogy „hát ilyen a világ!” — nem csoda, hogy Rousseau-ból plebejus indulatokat váltott ki. A másik David Ricardo, a politikai gazdaságtan nagy megalapozója, Marx egyik legnagyobb hatású inspirátora, aki a gazdasági élet tanulmányozása során eljut az osztály-ellentétek felismeréséig, de ezeket csak mérsékelhetőknak véli, mivel a kialakuló kapitalizmus osztály-ellentéteit, magát a kapitalizmust örök gazdasági törvények betelésének látja. Pontos helyzetkép, forradalmi konzekvenciák nélkül, — ugyanaz az állásfoglalás, mint Montesquieué. A harmadik John Stuart Mill, kinek „On liberty”-jéről azt írja Ignotus, hogy abból megtanulta: „a szabadság fegyelem, s körmének és fogának kell lenni” (uo.). De milyen szabadság fegyelmét kínálja Mill, aki a társadalmi egyensúlyt a kapitalizmus és a szocializmus kompromisszumában keresi! Mill elképzelései a szabadságról, a fasiszmus korában, csak jóhiszeműségben s módszerben különböznek attól, amit az imperializmus szánt a világnak, principális különbség nincs köztük. A kompromisszum a kapitalizmus védelmét jelenti. Montesquieu, Ricardo, ha maguk nem voltak is forradalmárok, elég eredeti szempontot adtak a forradalmi elméletek számára. Mill még csak nem is eredeti, hanem Ricardo-epigon. Ez a liberálizmus csak a feudalizmus ellen harci lobogó. Szenvtelenségével, kompromisszumra való hajlamával csak a kapitalizmus horizontjáig lát, vezet.

A marxizmus a maga tisztaságában és teljességében sohasem hatott Ignotusra — Marx és Ricardo benne mindig minőségi egységben él és a leninizmustól mindvégig idegen marad —, jóllehet nemcsak nem hagyták érintetlenül, de serkentőleg hatottak fejlődésére azok az elméletek, melyek a marxizmustól elválaszthatatlanok, ha nem is marxisták. A felvilágosodás eszmevilágából kiinduló gondolkodásmódja természetesen vezeti el a materializmushoz. Különösen két mű hatott rá ösztönzően. Az egyik Friedrich Albert Lange „Geschichte des Materialismus”-a (1866). Langet megszoktuk annak az éles kritikának reflektorában látni, melyet „Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft” című munkájáért Engelstől és

Marxtól kapott 1865-ben, illetve 1870-ben s műveire azzal a bizalmatlansággal gondolunk, mely meg is illeti a koronként feléledő neokantiánus mozgalmak gondolkodóit. Ám a materializmus történetéről írott munkája, jóllehet idealista kritikával, de mégis csak eladdig ismeretlen teljességgel ismereti a materialista gondolkodás történetét s felveti a tudomány egységének gondolatát, mely — akarva-akaratlanul — a dualista szemlélet elleni határos támadás (uo.). Ignotust ez a mű éppenúgy a materializmus jelentőségének felismerése felé vezette, mint Julius Lippert nagy műve, „Christenthum, Volksglaube und Volksbrauch. Geschichtliche Entwicklung ihres Vorstellungsinhaltes” (1882), mely nemesak azzal hatott rá, hogy a vallásos hiedelmeket történeti fejlődésükben tárgyalja s így kiszabadítja a természetfeletti kinyilatkoztatás világából, de bizonyára azzal is, hogy Lippert szerint szemiták, árják, mongolok, négerék vallási hiedelmei korántsem állnak egymástól olyan távol, mint ahogy azok gondolták, akik egy bizonyos szemita és árja antagonizmusban gondolkodtak. Messze van ma már tőlünk Lippert „lélek-kultusz” elmélete, de bizonyos, hogy munkája nagy hatással volt a tudományos gondolkodás felszabadítóira és Ignotus élete döntő olvasmányai közé sorolja (Könyvek könyve. Budapest, 1918. Lantos. 158. l.).

Hogy nem vált történelmi materialistává, azt eléggé bizonyítja az az elhatározó hatás, melyet Sigmund Freud tanításai tettek rá s melynek elmélyítésében olyan nagy szerep jutott egyik barátjának, Ferenczi Sándornak, Freud legtúlzóbb magyar tanítványának, de hogy az egyoldalú, úgynevezett „szellemtudományos” gondolkodástól eltérítették mesterei, azt nyilvánvalóvá teszi az a szenvedélyes érdeklődés, mellyel Einstein és Planck tanításait kísérte és az a hatás, mellyel Eduard Spengler tanításait olvasta. „Olyan olvasmány-élményem, mint a háború előtt volt *Freud*, később *Einstein*, vagyis amely után másképp láttam volna a világot, mint előtte, 1918 óta nem akadt” — írja Az új könyvek könyvében (1936) —. „...a legtöbb könyv, mi körül tavaly lelkendeztek, idénre csakugyan tavalyi hó lett, nekem nem kellett sajnálnom, hogy kevés ráérő órát erre fecsekeltem volna, s ehelyett olvashattam, amik nem csálnak s értéktelenednek: adatokat, adatokat, adatokat. Egy kivételt azonban kell tennem: s ez *Spengler* volt. Nem ugyan akképp, mint az *igaziak*, vagyis, hogy amit tanít, az további életemre vérembe ment volna át... Hanem mint — számomra egyetlen ismert — példája annak, miképp lehet egy roppant gondolati munkának s rendszernek talán egy mondatát vagy tételét sem osztani, de majd mindegyiktől venni valami hatást, tovább indulást s új gondolkodásra való serkentést” (Az új könyvek könyve. 24. l.).

Így néz ki Ignotus „liberális materializmusa”, ezek az ideológiai alapjai. Materializmusnak bizony nem materializmus, liberalizmusnak pedig megrendült, bomló liberalizmus már, de bomlásában benne esírázik s keres utat valami egészséges mag is.

Ady Endre, az Új versek megjelenése előtt, kritikát írt Ignótus Olvasás közben című kötetéről. Ebben egyhelyütt így ír: „Fiatalok s már nem éppen fiatalok, magyarok és újak, gyakran siránkozunk egymás között: — De hát voltaképpen kinek írunk? Akinek éppen akkor helyén van a lelke, meghatótan s komolyan adja meg a választ: — Hát egyelőre Ignótusnak. Nagy közönség ő s érdemes neki írni. És remegünk a Vasálarctól, az elvonult, fiatal Névtelentől. És ha írunk, szeméit érezzük az írásunk fölött. Vajon tetszik-e neki ez a mi nagy hódolásunk? Alighanem lenéz bennünket érte. De megérti, mert megérteni senki sem tud úgy ma a magyar katakombák félnék világában, mint ő. És az ő megállapításaiból, a Névtelen megállapításaiból, sok neves magyar fog még valaha élélni” (Vallomások és tanulmányok. Magyar és külföldi irodalom. Budapest, 1944. Athenaeum. 156—157. l.).

Ady itt valami nagyon lényegesre tapint rá: „mert megérteni senki sem tud úgy... mint ő”. Abból, amit Ignótus liberalizmusáról mondottunk, ez a kritikus magatartás következik. A Montesquieu-tanítvány Ignótus ezzel a megértéssel, az erre való készséggel kapott rendkívüli szerepet Ady és a Nyugat-mozgalom tagjainak felléptekor. Ennek a megértő készségnek nagyobb jelentősége volt akkor, mint akár azoknak a harcolóknak, melyeket Adyék ellenzőivel vívott. Állításom paradoxnak látszik, a valóság mégis ez.

Mikor Ady és társai fellépnek, Magyarországon a hivatalosnak nevezhető világnézet a liberalizmus. Tisza István gróf pártját szabadelvű pártnak nevezték, azaz liberális pártnak. Maga Tisza István nem győzte hangoztatni a maga szabadgondolkodó mivoltát. „Szabadgondolkodás! Elérhetetlennek látszó sóvárgása volt ez hosszú évezredekén át a nyers erőre támaszkodó tekintély által lenyűgözött emberi léleknek. Utána sóvárgott minden magasabb röptű emberi elme és az emberiség legjobbjai érte szenvedtek, érte véreztek el. Ez a küzdelem ma már a történelemé” — írja Tisza István gróf (Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja. 1911. Budapest, 1911. Világosság Nyomda. 23. l.), és ehhez hasonló fellengző nyilatkozata nem egy van. Ám a liberális toleranciának nyoma sincs ebben a korban. Soha az új eszmék, új stílusok felléptét olyan fokú meg-nem-értés, sőt üldözés nem várta-fogadta, mint ebben a korban. Ismeretes, hogy Tisza gróf még azt sem tűrte el, hogy Horváth János Adyék költői stílusa és Vörösmarty költői stílusa között párhuzamot vonjon, személyesen lépett fel Horváth cikke ellen s durva értetlenséggel írja Adyról, kinek költészetét „állítólagos”-nak nevezi és társairól: „Az ő irodalmuk a pöffeszkedő parvenü üres feltűnéshajhászása, amely joggal számít a félművelt tömeg ízléstelenségére” (Magyar Figyelő. 1912. III, 405—6. l.). A liberális jelszavak és a gyakorlat között iszonyú mélységű szakadék tátongott s azt az önkényt, mellyel a magát liberálisnak hirdető uralkodó rendszer minden új eszmének nekitámadt, a megtámadott ártatlanság hazug pózában próbálta elfogadhatóvá tenni.

Tisza gróf például így panaszkodik azokra, akiket elnyom, akikbe belefojtja a szót, akikre lövet, ha kell: „A mi napjainkban a gondolkodás szabadságát nem a hatalmon lévő tekintély zsarnoksága tiporja el. . . . A mai nemzedék gondolatszabadságát egészen más veszély fenyegeti. A hipermodern jelszavakkal táplálkozó félműveltség terrorizmusa ez, amelynek vásári lármája betölti a modern kultúra egész épületét. . . . s a félműveltség egész türelmetlenségével és elbizakodottsággal hurrog le minden ellenvéleményt” — így csikarja ki a véres csütörtök szörnyeteg hőse a részvétet s még szellemeskedik is: „Nekünk a gondolkodás szabadságát a »szabadgondolkodók« ellen kell megvédenünk” (ih.).

Mikor idáig züllött a liberalizmus zászlaja alatt hadakozó, elfogult terror, akkor Ignotus megértő toleranciája, önzetlen harca az új idők új dalosaiért még akkor is ösztönző, bátorító volt, ha ennek a megértésnek voltak korlátai, ha ez a tolerancia az ellenségnek is kijárt. Sokszor szemére vetették Ignotusnak hirhedt megjegyzését, melyet Ady „A fekete zongora” című versére tett: „Akasszanak fel, ha értem”. Tekintsünk el attól, hogy Ignotus ehhez azt fűzte hozzá, hogy: „De akasszanak fel, ha hat-hét irodalomban, melyet nyelvtudással megközelíthetni: sok vers akad ilyen egész értelmű, ilyen mellet és elmét betöltően teljes kiesengésű” (Kísérletek. Budapest, 1910. Nyugat. 208. l.). Ignotus valóban nem értette a különös symbolikájú verset, aminthogy akkor Ady egész költészetét sem igen értette, hiszen Edgar Poe-ra emlékeztette őt Ady (uo. 210. l.). De hirhedtté vált cikkét Ady ellenzői ellen, Ady védelmében írta s ez annál nagyobb jelentőségű, hogy nem Ady nagyságának felmérése állította Ady mellé, hanem csupán az, hogy megérezte e tőle oly sokban idegen költészetben a tehetség szavát, a költészet jelenlétét („Hogy kis költő-e vagy nagy, az a szabója dolga, aki varr rá. Igaz költő és minden szava költészet, s ez a gyönyörű benne” — írja cikke végén . . .).

Mindezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a liberalizmus elfogadható álláspont volt, vagy lehetett a XX. században, hanem azt, hogy Ignotust az emelte ki kora liberálisai közül, hogy ő komolyan vette liberális elveit, szavai őszinte meggyőződésből fakadtak, tetteivel egybehangzottak. Ez a morálisan helyes, eszme és tett egységén alapuló magatartás tette lehetővé, hogy olykor túllásson a liberalizmus horizontján, hogy a harc hevében ne csak védenői szabadságát védje, hanem igazukét is, hogy fel tudja ismerni a felvilágosodás termékeny s a felvilágosodást túlélő eszméit olykor a szocializmusban is. Akiknek a liberalizmus csak frázis volt, mint a Tisza István grófoknak, azok abba a neveléses helyzetbe kerültek, hogy hangoztatott elveik valódi képviselőivel is szembekerültek. Akik komolyan vették a liberalizmust, azok ott is kitartottak emellett, ahol a liberalizmus eszmevilágának egészét már túllépték. Nem sokan voltak ilyenek s nem véletlen, hogy emberileg is összetartoztak, mint például éppen maga Ignotus és barátja, Pikler Gyula.

Sajnos, e kísérlet keretei nem engedik meg, hogy Pikler Gyula működésével behatóan foglalkozzam, bár csábító lenne kimutatni, hogyan jut el Pikler a jogtudomány és a lélektan területén ugyanolyan álláspontra, mint Ignotus az irodalomtudományban, milyen megejtő az a párhuzam, mely a hivatalos álláspont elveit képviselő Pikler és Ignotus tanításait érő hivatalos támadások során mutatkozik, hogyan keverednek mindketten materialista hírbe stb. csupán azért, mert a maguk álláspontját komolyan vették s mert szembe fordultak az önmagát túlélt feudalizmussal s a vallásos világképpel. Mind ezt megelheti az érdeklődő SZABÓ IMRE akadémikus „A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon” (Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó. 534. l.) című munkájának szép Pikler-portréjában, melynek nem egy megállapítása — mutatis mutandis — alkalmazható Ignotusra is, különösen, ami moralitásukat, hatásukat illeti.

Végképp visszatérve Ignotus liberális irodalomfölfogásának kérdéséhez, ahhoz a megértő készséghez, melyet én szívesen nevezek liberális toleranciának, érdemes megvizsgálnunk a felvetett Ady—Ignotus-kérdést még tüzetesebben. Ignotus 1913-ban írt Önéletrajzában írói és emberi útját így vázolja: „1892-ben lettem politikai újságíró s azóta vagyok a Magyar Hírlap cikkírója. Közben s ezzel párhuzamosan irodalmi bajlódásban telt el, magam előtt szinte észrevétlen, eddigi életem; 1891-től fogva vagy tizenöt évig írtam Kiss József lapjába, *A Hétbe*, krónikát, kritikát és ritkán novellát és verset, majd segítettem megalapítani, de csak két hónapos életre, a *Szerda* című hetilapot, míg aztán, hat év előtt, *Osvát*-tal és *Fenyő*-vel és ki hamar hozzánk csatlakozván, részvétellel és támogatással lehetővé tette munkánkat, *Hatvany* Lajossal a *Nyugatot*. Itt sikerült valóra váltanunk régi álmunkat: azt a mai érdeklődésű revue-félét, aminő minálunk mindaddig hiányzott. Ez minden, ami írói életemben történt velem, de ha erről beszámolok, meg kell emlékezniem azokról, kiknek személyes jósága és hatása nevelő és döntő volt gondolkodásomra: apámról, ki ragyogó és szigorú stilizta volt, tanáraim közül Lehr Albertről s a filozófus Böhm Károlyról, az irodalomban Kiss Józsefről és Ambrus Zoltánról, barátaim közül Pikler Gyuláról s Ferenczi Sándorról” (i. h.). Mikor e sorokat írja, negyvennégy esztendő, a Nyugat főszerkesztője, olvasta s részben melegen méltatta az Új versek, a Vér és arany, Az Illés szekerén, a Szeretném, ha szeretnének, A Minden-titkok versei, A menekülő Élet és A magunk szerelme című Ady-köteteket. Ady neve nem fordul elő Önéletrajzában a döntő hatások között. 1918-ban, döntő olvasmányairól vallva sem említi Ady nevét, egyetlen szépíróat említ, Zolát (Könyvek könyve. 158. l.) 1937-ben, összefoglaló vallomásában olvasmány-élményeiről, megint csak nem írja le Ady nevét, visszatérő, régi olvasmányai között sem (Az új könyvek könyve. 25—26. l.). Véletlen ez? Annyira nem, hogy amikor Osvát halála után leveszik a Nyugat címlapjáról Ignotus nevét s ez ellen egy zeneakadémiai esten „A Nyugat útja” című előadásával tiltakozik (A Nyu-

gat útja. Ignotus a Nyugat közönségéhez. Budapest, 1930. Lőrincz Ernő. 20. l.), ebben a megrendítő tiltakozásban és hitvallásban a szubjektív hevület, a személyes emlékezés Gyulai Pálnak, Kiss Józsefnek, Lehr Albertnek jut, — Adynak csak hódolat, objektív elismerés, becsületes hűség. A maga szerepét a felfedezésben (i. h. 6—7. l.) az új költészetért folytatott harcban (i. h. 9. l.) és a Nyugat liberalizmusának biztosításában látta. Idézem: „... a Nyugat, mint a művészetben, a politikában sem kötötte magát jelszókhoz vagy divathoz, politikáról nem is igen írt bele más, mint Deák s az idősebb Andrássy régi íródeákja, Halász Imre, s írtam néha én, kinek nem volt nézetem vagy óhajtam, melyet származásában vissza ne lehetett volna vezetni hol Deák Ferencig s Eötvös Józsefíg, hol Mocsáry Lajosig és Sennyey Pálíg, hol Grünvald (sic!) Béláig és Vadnay Andorig” (i. h. 14. l.) ... „hogy, mint kivált Dóczy Jenő egy engemet kétszeresen érdeklő, mert irodalomtörténeti szerepemet s jelentőségemet méltató tanulmányban apróra kimutatta, e tanításból az aesthetikai liberalizmus a magyar akademizmusnak s kifaludyságnak legtündöklőbb jelenségeitől, legteremtőbbet végbevitt útbaigazítótól származik, Kazinczy Ferencőtől, Arany Jánostól s Gyulai Páltól, s mikor én a Nyugatot elválaszthatatlan hozzáfórasztottam e credóhoz, akkor ... csak azt folytattam, amit ők megkezdték” (15. l.). Félreérthetetlen Ignotus álláspontja: „Mit tesz a költészet értékében” — kérdi — „s ezzel nemzeti jelentőségében, hogy jobboldali vagy baloldali-e, reakcionárius-e vagy nihilista? Kinek jutott volna eszébe az Ady Endre »tömjénezői« közül Kisfaludy Sándort kevesebbre tartani, csak mert konzervatív volt s Csizmadia Sándort költőnek, csak mert szocialista volt?” (i. h. 13. l.)

Ez a liberalizmus inkarnációja, ez bizonyítja azt, hogy Ignotusnak Adyért vívott harca nem Ady teljes megértéséből, hanem toleranciájából következett. Hiába látta okos szeme a politikus Adyt, sőt hiába védte meg Adyt politikájának kései meghamisítói ellen („Azt is meg lehet állapítani” — írja (i. h. 13. l.) — „hogy Ady Endre már akkor hevesen küzdő radikális volt, mikor még senkit nem ismert későbbi felfedezői s kiverekedői közül s ezek sem tudtak őröla, s hogy ilyen maradt elméjének utolsó derengéséig ...”), nem nagyon érdekelte a politikus Ady s ezzel azt állítjuk, hogy Ady. Csak Ady tehetsége.

1912. március hó 19-én indított vitát a Társadalomtudományi Társaság „Irodalom és társadalom” címen. A vitát Ignotus vezette be s kimondta: „Amint a filozófia nem maradhatott *ancilla theologiae*, a litteratura nem lehet *ancilla politicae*. A politika hasznát veheti, veszi is, annak, hogy van költészet. De nem dirigálhatja, s hiába is tenné, a költészetet a maga hasznára ... A politika lehet szocialista — az irodalom mindig a manchesterség tartománya marad. *Laissez passer, laissez faire*. A politikának lehet, kell is, mindenhez tartania a jogát s a beleszólását. De az irodalommal úgy van, mint Nagybritannia van Kanadával. Kanada teljesen autonóm, annyira autonóm,

hogy Nagybritanniának tulajdonképp semmi köze hozzá és semmi befolyása a dolgaira. De mentül függetlenebb Kanada, annál nagyobb gazdagsággal és erővel neveli Nagybritanniának erejét, s mentül kevésbé kényszeríthetik rá, annál serényebben állít a maga jószántából, páncélos hajókat az anyaország védelmére” (Huszadik Század, XXV, 671—72. l.). A tétel úgy igaz, mint Nagybritannia és Kanada viszonya. Megkísérelték ezt az álláspontját egy történelmi pillanat szükségszerűségével magyarázni. KOMLÓS ALADÁR azt írja: „Ignotus — széles műveltségén és pompás dialektikáján kívül — annak a szerencsés történelmi véletlennek köszönhető irodalmi vezérségét, hogy felfogása és az egykorú magyar művelődés szükséglete összeesett. Vezérsége addig tartott, míg a magyar irodalomnak szabadságharcosra volt szüksége” (i. h. 401. l.).

Mikor Ignotus az irodalmat a manchesterianizmus tartományának nyilvánította, 1912 tavasza volt, két hónappal a május 23-iki nagy forradalmi megmozdulás előtt tartotta vitaindító előadását. Vajon a történelemnek, az egykorú magyar művelődésnek is a laissez faire-elve volt akkor a szükséglete s nem Ady költészete, mely engedett a munkásmozgalom sodrának, mely ebben a történelmi időszakban szinte naponta megteremte a napi eseményekre reagáló mozgalmi költeményeket? Vajon nem az lett volna inkább a szükséglet, hogy ne csak Ady s néhány költő magános, esetleges szava szóljon, hanem az irodalom egysége? Vajon ki volt ebben a korszakban a szabadságharcos, Ignotus, vagy Ady? Ki volt a vezér, Ignotus, vagy Ady?

Mindez nem egyetlen pillanatra jellemző. Mert 1930 januárjában tartott s többször idézett előadásában — mintha célzatosan válogatnám az időpontokat —, ismét egy jelentős történelmi esemény küszöbén, Ignotus ezt mondja: „... úgynevezett igazságok nincsenek a művészetekben, mert minden igaz művésznek örökké igaza van s egymást kizáró igazságok egyformán megállnak bennük... nincs diktandó-művészet s a művésszel nem lehet nótát elhúztatni, csak meghajolni lehet előtte, s nemzeti művészet csak akkor alakul, ha ez áhitat mint egyformán nemzeti jót értekel mindent, ami a nemzeten belül léleklző bármely egyéniséget, fajtát, réteget, foglalkozást, hagyományt és igyekvést művészetbe önt (hogy tehát, hogy mai példával mondjam, költő és költemény lehet fajvédő, de kritika és nemzeti irodalompolitika nem); hogy mivel művészetiekben nincsen törvénykódex, mit hivatalból lehetne parancsba írni és tekintély sincsen, mert minden művész egyformán tekintély bennük, s mivel a művésznek s az ő művészetének értékéről nem dönthet szavazat, még művésztársaké sem, emiatt a hivatalos művészeti testületeknek ma már logfeljebb mint szakszervezeteknek lehet rendeltetésük...” (A Nyugat útja. 14—15. l.). Ismét tegyem fel a kérdést, hogy Ignotusnak van-e igaza ebben a lélektani-történelmi percben, vagy József Attilának, aki nemcsak legszebb pártos verseit írja ebben az időben, hanem gyakorlatra váltja egyik párizsi levelének gondolatait? (A levélben többek közt

ez olvasható: „Hogy az imperializmus semmiféle szabadsághoz nem vezet, azt bizonyítani nem is kell. A bolsevizmus pedig egészen másfajta szabadságot ígér, mint amit eddig ismertünk. De különben is oly beteg az egész emberiség, hogy ha ez mást nem is hozna, minthogy tervszerű termeléssel és munkabeosztással fizikailag, tehát testileg feljavítja néhány generáción át az emberiséget, akkor is megéri, hogy az imperializmus által lehetetlenné és elvont fogalomná tett szabadság utáni siránkozás helyett aktív részt vegyünk a szabadság tulajdonképpeni elvonói ellen való küzdelemben. Pillanatról-pillanatra világosabb, hogy ide, vagy oda csatlakozni kell, mert még a szabadságért, sőt különösen a szabadságért folyó harcot is csak rendezetten lehet megvívni, mert ha nincsenek a szabadság elnyomására szolgáló szervek, akkor tulajdonképpen szabadság van. Még az öreg Mózes megmondta, hogy „törvény ellen törvénnyel harcolj”, szervezet ellen, sőt ha győzni akarunk biztosan, akkor szervezetlenek ellen is szervezettekkel kell küzdeni. Ez természetesen a szabadságért kiáltó uraktól önfeláldozást, önkéntes áldozatot kíván, azonban, ha oly hülyék, hogy nem látják be ennek a szükségességét, nyomtalanul elsöpri őket a történelem” (József Jolán: József Attila. Budapest, 1940. Cserépfalvi. 285—86. l.). S nagyon kancsal érvelés lenne arra hivatkozni, hogy Ignotus 1912-ben is, 1930-ban is az Ady Endrék, a József Attilák forradalmi költészete mellett, a konzervatív, reakciós szervezetek ellen, az ő szabadságukért emelte fel szavát s ez teszi elfogadhatóvá liberális elveit. Mert 1912-ben ezt írta s mondta el a politika által irányított költészet ellen tett óvásai után: „Ez a figyelmeztetés egyformán szól úgy a konzervatív, mint a radikális politikának...” (uo. 671. l.) s már idéztem, hogy 1930-ban azt vallotta: „költő és költemény lehet fajvédő”.

Mindez nem is vád Ignotus ellen, hanem annak bizonyossága, hogy Ignotustól Ady költészetének egésze idegen volt, hogy a szocialista költészet igazi jelentősége kívül esett perspektíváján, hogy megértése inkább tolerancia volt. Másrészt dicséri Ignotust, hogy ilyen merev liberális elfogultsággal szívében, olyan sokszor jutott közel egy saját felfogásától idegen irodalmi mozgalomhoz s olyan önzetlenül harcolt érte.

Szerepe nem az, mint Bjelinszkié, vagy Csernisevszkié volt az orosz irodalomban, közelebb áll Gyulai Páléhoz, aki úgy vívja ki Petőfi rangját, hogy a forradalmár Petőfit lényegében elutasítja, morálisan pedig — mutatis mutandis — Vörösmartyéhoz hasonló, aki úgy öleli magához Petőfit, ahogy kevés előd a sarkára hágó utódot: generációs távolságon, izlésbeli különbségen, világnézeti szakadékon átnyúlva s olykor engedve a merőben új vonzásának.

Túlságosan leszűkítőnk Ignotus és a magyar irodalom forradalmi vonalának belső ellentétét, ha csupán liberalizmusának elvi konzekvenciáira szorítkoznánk s nem néznők meg néhány gyakorlati gesztusát konkrét történelmi helyzetekben.

1915-ben vált ismertté Johann Friedrich Naumann „Mitteleuropa”-konceptiója, egy olyan — az első világháborúban kibontakozó német imperializmus szellemét tükröző — terv, mely a Német Birodalom hegemoniája alá vonná, közös vámterületként, Kelet-Európát, benne Magyarországot. A terv, mely a hitleri német élettérnek előképe, nagy vitát váltott ki hazánkban. Naumann tervét a Társadalomtudományi Társaság is megvitatta, a tervet ellenző Kunfi Zsigmond bevezető referátuma alapján, Szabó Ervin elnöklése alatt, Jászi Oszkár, Szende Pál, Ágoston Péter s mások részvételével. Jászi felszólalásában érzik az a belső küzdelem, mely a szorító történelmi helyzet és a maga régebbi közép-európai konceptiója között van, Kunfi a magyar demokrácia ügyét félti a németek hegemon helyzetétől s a faji és osztályfölénnyel szemben a nemzetek egyenjogúságának elvével, a belső társadalmi megújulás, a belső fogyasztás fokozásának szükségességével érvel. Ignotus felszólalása szinte feltétel nélkül csatlakozik a Naumann-tervhez. Ignotus abból indul ki, hogy az imperializmust elfogadja adottságnak. „A vita már eleve hamis, ha arról vitatkozunk, legyünk-e függetlenek, vagy sem” — írja. „Ez nem áll mirajtunk, ilyesmi ma már nem áll senkin rajta magán. Mialatt a publicisztika komoly képpel vitatkozik, van-e szükség a nagy világbirodalmakra s nem jobbak-e az önálló kisebb államok: a valóságban már nincsenek kisebb államok, a valóságban már csak nagybirodalmak, vagy mondjuk, főbirodalmak vannak s mind a kisebb és önállónak tetsző ország benne van már valamelyik kombinációban... Mitteleurópa megvan 1879, sőt 1866 óta, csak a magyar kurucok s az osztrák labancok nem tudják. Nem arról van szó, hogy meglegyen-e, hanem arról, hogy tudatosan benne éljünk-e s úgy helyezkedjünk el benne, ahogy nekünk legjobb” (Huszadik Század. 1916. XXXIII, 476. l.). A német hegemonia mellé az állítja, hogy szerinte önállóságunkat, kulturális szintünk megmaradását egyedül a német komplexusban való elhelyezkedésünk biztosíthatja: „A német szorosság lehetségessé tenné — éppúgy, mint ahogy az osztrák szövetség meghagyta — Magyarország magyar jellegének megmaradását, de egyúttal olyan erőt adna államiságunknak s magyarságunknak s olyan kilátástalanságban marasztalná a magyarországi irredentákat, hogy e biztosság közepette végre újra irányozhatnók nemzetiségi politikánkat s igazságos és méltányos ilyen politikával meggyógyíthatnók állami és nemzeti életünk rákbetegségét, a nemzetiségét. Az oroszral való szorosság, még ha az orosz nem is akarná, rövidesen vinne egyfelől a mai magyar állam megbomlására, minden nemzetiségnek a magyartól való elszakítására s a szomszédokhoz való hozzácsatolására... Azt már kipróbáltuk az osztrák szövetségben, hogy a német szomszédság nem kényszeríti a magyart kétnyelvűségre, s ha rákényszerítene: a német nyelv tudása nem jelentené magyarságának megszűnését. ... De hogy ha az a második, amit a magyarnak még tudnia kell, az orosz, vagy a tót, vagy a szerb, vagy a román volna: hogy az óhatatlanul a magyarnak eloroszosodását, eltótosó-

dását, elrácosodását s eloláhosodását jelenti, arról is már kiáltó tapasztalataink vannak. A német szorosság magasabb rendű kultúrába foglal bennünket s ha jár vagy járna kárral vagy veszedelemmel, járna mindenesetre haszonnal is. Bármely egyéb földrajzilag lehetséges szerkezet csak kulturális leromlást jelentene s még e leromláson belül is a magyarnak, a magyar népnek megrövidülését, leszorulását, kisajátítását, ha ugyan nem — amire volt példa a Balkánon a balkáni háborúk után — a magyarnak kényelem és uniformizálás kedvéért való egyenes kiirtását . . .” (i. h. 477. l.). Ez a Deák Ferenc aggodalma, az idősebb Andrassy Gyula koncepciója, a Tisza István politikája, mely végső konzekvenciájában az 1914-es világháborúban való szerencsétlen szerepünkre vezetett. Ignotus véleményét erről, Tisza Istvántól a tengely-politikusokig bárki elmondhatta volna: „Ha volt valaha politika, mely okos volt, vagyis tudta akarni az irányt, melyet a földrajz amúgy is megszab, úgy a mi e világháborúbeli szoros német barátságunk volt. S az okosság csak folytatódik, ha a háború után a barátság még szorosabb lesz . . . a történelem a nagyüzemek felé visz s a mi kis üzemünknek a némettel együtt való nagy üzemben futja számadása, — anélkül, vagy az ellen, vagy egyebütt nem” (i. h. 480. l.). Végső konzekvenciáiban egyenest a Szekfü Gyula „A magyar állam életrajza” és Prohászka Lajos „A vándor és a bujdosó”-ja fatalizmusánál köt ki, amikor ezt írja: „Legyünk vele tisztában, hogy Közép-Európa úgy a Német birodalomnak, mint nekünk nem válogatásunk, hanem sorsunk” (i. h. 482. l.).

Nines okunk arra, hogy Ignotus jóhiszeműségét, őszinte hazaszeretetét kétségbe vonjuk. De hogy kancsal koncepciója nem az Adyé, sőt hogy az Adyéval szöges ellentétben áll, azt nem kell bizonyítani.

Talán a legtragikusabb a zsidókérdésben elfoglalt álláspontja. Azért nevezem tragikusnak, mert ebben jut legmesszebb a radikalizmus útján. Mint annyi eleven problémát e korban, ezt is a Társadalomtudományi Társaság vetette fel. A Huszadik Század körkérdéssel fordult kulturális életünk prominens személyiségeihez s ezekben arról kellett nyilatkozniuk, hogy van-e zsidókérdés, mi az oka, ha van s mi lehetne megoldása. Ignotus azok sorában nyilatkozott, akik szerint van zsidókérdés. Okát így határozza meg: „Nálunk a zsidó ugyanakkor vonult be a közéletbe, mikor az új foglalkozások és az új termelési ágak, s mikor mind az új szabadságok s változások kezdettek a nemesi kapukon dörömbölni, melyeket az új keretek kívánnak meg . . . Nem kell sokat magyarázni: néhány évtized alatt kialakult a helyzet, hogy míg egyebütt, például Angliában, a kereskedő, az iparos, a pénzes, az intellektuális, általában a polgári rend s az iparosmunkásság fajban és felekezetben egy a nemzetekkel: nálunk nem köti hozzá ez a láthatatlan köldökzsinór. S ezzel itt a páratlan és keserves helyzet, hogy az az ellentét, mely a nemesi s a paraszti ideológiát a polgárral, az intellektuálissal s a munkásival egyebütt is élesen szembeállítja, nálunk még a fajbeli s az idegen,

a keresztény s a zsidó ellentétévé élesedik. Az új foglalkozásokon, amelyek új tartalmat adnak, az új gondolatokon, amelyek új helyet követelnek, mindazon újságra s változásra való törekvésen, amely az úri birtokállományt szorítja és fenyegeti: nálunk e fenyegetett rendek szemében még az idegen, még a zsidóbélyeg is rajta sötétlik” (Huszadik Század. 1917. XXXVI, 93—94. l.). A szemernyi igazság körül mennyi félreértés! A nemesi és a paraszti „rend” egy kalap alá fogása, a parasztság és a munkásság szembeállítása, az ipari munkásság idegenségéről terjesztett úri hazugság kritikátlan átvétele. És mindehhez járul az a tragikus készség, mellyel elfogadja a faji megkülönböztetés elvét s nem veszi észre, hogy a faji ellentét nem magától, ösztönösen élesedik, hanem mesterségesen élesítik, hogy a zsidóbélyeg nem isteni stigma, hanem azt megfontoltan sütik rá a haladás minden képviselőjére. Nem csoda, hogy felfogásában ismét felbukkan a vak fatalitás eszméje, ezúttal mint a történelmi magyarság életérzése. Idézem: „A magyar — már mint a történelmi magyar — azt érzi, hogy kívül-belül el van adva, el van árulva, nagylelkűségében kijátszva, gondatlanságában meglopva. S a kérdés, amivel felhördülve fordul a kaján sorshoz: igazában ez nálunk a zsidókérdés. Sőt ezzel *lett* nálunk zsidókérdés... Az első antiszemitizmust, az 1880 körül valót, az lobbantotta ki, mikor az új s nem mindig kifogástalan szerzésű zsidó vagyon kezdett utánanézni a könnyelműsége miatt tönkremenő s néha nembánomsága miatt vagyonából ki is forgatott dzsentriföldbirtokának. A mostani, az új antiszemitizmust pedig az gyújtja fel, hogy újítások lángjában ég az egész világ, ez égésben máglyára kerül sok minden, ami Magyarországon sem életképes már, ha talán itt kétszeresen nemes a fájdalom, amely fájlalja — s az újításhoz minálunk sok természetes, helyzeti és osztálybeli ügye van a zsidóságnak” (i. h. 94—95. l.). Az olvasóban az a keserves, de alighanem elkerülhetetlen kérdés merül fel Ignotus nyilatkozata olvastán, vajon nem kellene-e megvizsgálni egyszer, mennyit köszönhet Szekfü Gyula „Három nemzedék”-e Ignotus gondolatainak egynémely kérdésben... hogy tovább ne menjek. Erről a bázisról természetesen nem láthatja meg a zsidókérdés felszámolásának egyetlen módját, a társadalmi forradalmat, mely mind a feudális maradványokat, mind a kapitalista rendszert elsöpri, hanem valamiféle osztály-kompromisszumot képez, az uralkodó-osztály önkéntes lemondását előjogairól. Ezt írja — 1917-ben! —: „Aznap fog eloszolni [ti. a zsidókérdés], amely *nap* saját élete érdekében a magyarság, amely nap mindazon osztály, melyben a magyarság a társadalmon belül vagy a társadalom felett külön áll, éppúgy megalkuszik az új időkkel, mint megalkuszik a nyugati nemzetek s mint ahogy maga a magyar nemesség is, történelme során, mindig idejében megalkudott volt...” (i. h. 95. l.). Nem forradalomra gondol, expressis verbis „társadalmi összeolvadás”-ról beszél s ez lényegesen csökkenti nyilatkozatának pozitív részét. Csökkenti annak értékét, de nem semmisíti meg, mert a zsidóságnak adott tanácsa helytálló:

„Aki zsidó, el akarja oszlatni a zsidókérdést, annak nem, mint az óvatosak és a zsidóság beérkezettjei tanítják, bölcsen tartózkodnia kell az úgynevezett végtelenségtől, hanem még elszántabban s áldozatkészebben kell dolgoznia radikális változásokért. Meglehet az a megnyugvása, hogy igen hazafias és életbevágóan magyar dolgot cselekszik vele” (i. h. 95—96. l.).

Ez a felfogás utat tévesztet vele 1919 után. Az 1929—1930-as világválság küszöbén, a fasizmus előretörésének és győzelmének előszelében, a húszas évek második felében végképp állást foglal a kommunizmussal szemben, az amerikanizmus mellett s európai példának az osztrák megoldást fogadja el. Egy cikkében, mely a magyar származású Fülöp-Miller René antibolsevista propagandairatával, a „Geist und Gesicht des Bolschewismus”-sal foglalkozik, kiderül, hogy a szovjet fejlődést Martov, Bernstein, Kautsky horizontja szerint szemléli, szerinte a „bolsevizmus tömegőrület”, a Szovjetunióban „annyira vannak a Marx kollektivizmusától s materializmusától, mint a nápolyi katolicizmus vagy a nagy-károlyi kereszténység a Názáreti Jézus tanításaitól”, kimondja, hogy a „nyugati ember számára rémítő jelenség a bolsevizmus”. Ismertetését így fejezi be: „A Fülöp-Miller könyve oly barbárul mechanizált mélységeket tár föl, miknek széléről a Spenglertől lenézett civilizált ember boldogan ugrik vissza a nyugati mechanizálású civilizációba” (Nyugat. XIX, 553—554. l.). „A bécsvárosi szocializmus” című cikkében, miután leszögezi, hogy sem a Szovjetunióban, sem Ausztriában nincs szocializmus, de — idézem — „Bécs városa éppen azt közelíti meg már ma, amit fentebb a polgári tulajdonrend ideálja gyanánt láttunk felesillogni: a meghagyott, békében hagyott, sőt megsegített magánkapitalizmusnak a köz számára való leförlözését s ugyane köznek ugyanezen magánkapitalizmusba történő részvevő betörését” (Nyugat, XX, 150. l.). A korlátozott kapitalizmus rendszerét tartja helyesnek („jó ez így, ahogy van” uo. 152. l.) s ennek a jelképét a bécsi népfürdők létesítésében ünnepli: „A bécsi közfürdők nemcsak tények, hanem szimbólumok is, — szimbólumai egy felvilágosodott politikának, mellyel a munkásság a polgári világrendet nem borítja fel, de megtisztogatja” (i. h. 153. l.). A szocializmus megvalósításának világméretű munkája és a kapitalista és revizionista Bécs néhány népfürdője kerül mérlegre és a bécsi népfürdő kerül ki győztesen az összehasonlításból. A mérleget Amerika billenti Bécs javára.

„Az európaiak még mindig nem adtak számot maguknak, hogy mik azok, amiket Amerika termelt s az emberiség számára ezek mit jelentenek. Elképedünk a rideg üzletiségen, mely a tulajdonképpeni amerikai lélek s nem akarjuk észrevenni, hogy ennek rendjén kialakult Amerikában egy újfajta praktikus szocializmus, mely nagyobbbat ért el minél többeknek minél emberibb helyzetbe való emelése dolgában, mint a mi elméletből induló szocializmusunk” — írja „Amerika s a kultúra” című cikkében (Nyugat. XX, 19. l.)... Az amerikai néger-kérdésről, az amerikai zsidókérdésről, az

amerikai elsőhajóval jöttek és bevándorlók kérdéséről egy szava sincs, holott nehéz elhinni, hogy tudomása sem volna róla. „Bizonyára sok még a barbárság Amerikában, és se nem lágy, se nem emelkedett világ” — írja, maximális kritikaként, de nyomban ezzel folytatja: „De kezdve alkotmányán, mely eleven intézmény gyanánt tudja működtetni a kormányzó és igazgató népakaratot, s a polgárháborúban, mit a rabszolgaság eltörlésétől nem sajnált, a kasztszerűség eltörlésével, az egyházak közömbösítésével, a fajok nemzetté való vegyítésével, a női s a gyermeki rabság megtörséssel vagy hét-nyolc olyan forradalmat vitt végbe s terjesztett tovább, ami mindegyik felér akár a renaissance-szal, akár a nagy francia forradalommal” (uo.). Amerika legnagyobb eredményének a technikai fejlődést látja, ebben sejti a világ egységének zálogát, Spengler kultúrák s népek pusztulásáról való elméletének megdőlését. „Mire ez ma megtörténhetnék” — írja —, „rég összeházasodott az egész világ, több új néppé vagy egy közös emberiséggé — mint ahogy már ma is Kína kezd hozzátartozni úgy Európához, mint Amerikához, s nem tud megmaradni a maga „civilizáció”-jában ezek „kultúrá”-jához képest. Éppígy nem fogja tudni fenntartani tudni a maga különységét az orosz világ sem, s mire az az új kultúra kifejlődhetne, mit Spengler vár tőle, már rég együtt neveli majd ezt a kultúrát az egész többi világgal. Ha Spengler a jövő „civilizációs” formát a „város”-ban látja, akkor tán még személyes életében fogja megérni a csodát, hogy az egész világ egy város lesz s ennek civilizációjából fog kifejlődni a kultúra. A világkultúra — az első, mióta a világ világ. S köszönhető lesz annak az Amerikának, mely útnak lendítette üzletiséggel s technikával, intellektualitás és művésziesség nélkül” (i. h. 20. l.). Spengler csak azt érte meg, hogy elmélete iszonyú fintorrá torzulva vigyorgott vissza rá, Ignótus még nagyon sokat megért s elemélkedhetett azon, hogy még a technikai fejlődésbe vetett hite sem úgy realizálódott, mint ahogy elgondolta s az *urbs mundi* álmából, ami valószerű, az nem Amerikában valósul meg. Minket mindebből az kell hogy érdekeljen, hogy abban a történelmi helyzetben, melyben cikkét megírta, nem a kibontakozás útjára mutatott, nem Ady és nem József Attila útját járta, vakon ment el mellette.

Sem világnézete, sem konkrét történelmi helyzetekben való állásfoglalása nem állta meg a helyét. Hogyan lehetséges, hogy kritikai irodalmunk ma sem mondhat le életművéről?

„Az irodalom kezd túlságosan irodalmi lenni”. — írta egy cikkében. — „Nemesak azzal, hogy szeréntül sok a könyvről írt könyv s a regényekre gondoló regényalak, hanem mert ezek az alakok, az újabb költők kedves hősei s lelkükből lelkezett emberei, túlságosan a lelkükből, többnyire maguk is írók vagy legalábbis *Schöngeistok* és *literary gentlemanek*... mióta a világ az intellektuálisoknak áll, az intellektuálisok kezdenek igen-igen türelmetlenek lenni: kezdenek emberszámba nem venni mást, mint intellektuális

embert s lassankint megírni érdemesnek sem ítélnék másfajtat” (Olvasás közben. Budapest, 1906. Franklin. 125—126. l.). Ignotus kritikusi magatartásában, szerkesztői gyakorlatában az az egyik maradandó és maig érvényes vonás, ami ebből a riasztó felismerésből következett. A könyvből merített ihlet, a fikcióra épülő fikció, az irodalom valóságtól elidegenedett intellektuális sterilitása pályakezdésétől kezdve idegen volt és idegen maradt tőle. Nemcsak tőle, de mindazoktól, akik tanultak Ignotustól. Nem kétséges, hogy a fentebb idézett *irodalmi irodalom* frappáns megfogalmazása íratta Adyval Kosztolányi Dezső első kötetével kapcsolatban: „ő irodalmi író”. (Ady 1906. január 25-én írt Ignotus „Olvasás közben”-jéről s 1907. június 1-én írta meg nevezetes kritikáját Kosztolányi „Négy fal között”-jéről.) Nem kétséges az sem, hogy a Nyugat belső vitáiban, melyek Hatvany Lajos Osvát Ernő ellentétében esattantak ki, Hatvany, Ignotus és Ady egy állásponton voltak az élethez és az élet harcainhoz való ragaszkodásukkal, a Nyugat esztetikus, irodalmi szárnyával szemben. Ennek a harenak Ignotus volt az eszmeadója, — következőes harcosa Hatvany maradt, következőes megvalósítója, Ady. Ma, két emberöltő távolából, világosan látjuk, hogy az irodalmi irodalom, a valóság ihletésétől elszakadt irodalom, az essayizálódott regény, az intellektualizálódott stílus egyik szállásaináljává vált az antirealizmusnak. Ignotus életpályájának egyik legsajátosabb fordulata volt az, hogy ez az elve éppen akkor valósult meg, amikor Osvát halála után eltávolították a Nyugat éléről s keserű elégtétele lehetett, hogy, megvalósítója, Mórícz Zsigmond is elvázott ezzel a tendenciával.

Van Ignotusnak egy irodalmon kívüli elmélkedés kapcsán megszületett, de rá, a kritikusra mégis rendkívül jellemző mondata. Azt írta egyszer: „Félek, hogy becsuknak, annyira el tudom képzelni a sikkasztó lélekállapotát.” (Olvasás közben. 22. l.). Azért érdemes erről beszélni, mert alkalmas a kérdés arra, hogy néhány félreértést tisztázzunk. A szocialista-realista kritika nem fogadhatja el kritikai elvnek sem az impresszionizmust, sem az úgynevezett immanens kritikát. De vajon nem kéne-e mégis gondolkodóba esnünk azon, hogy az impresszionista kritika szubjektivizmusa ellen helyesen harcolunk-e akkor, ha a mű hatásától eleve elzárkózunk, egyenesen felvértezzük magunkat ellene? Vajon a művek immanens kritikája ellen úgy kell-e harcolni, hogy teljesen számításon kívül hagyjuk azt, hogy az író szándéka mi volt?

A kritikus éppen olyan olvasó, mint bárki irodalomkedvelő, ha jó kritikus: átengedi magát a mű hatásának, annak az impresszióknak, melyet a mű elfogulatlan olvasása kelt benne. Aki eleve maga elé szegezett szempontok szerint olvas, az csak sematikus kritikus lehet: olvasni csak impresszionista módon lehet. A kritika egyik legfontosabb eleme a hatáselemzés, hiszen a kritikus nem valamely kartotékrendszer számára kritizál, hanem a jó művek hatását akarja fokozni, a rossz művek hatását akarja megsemmisíteni, illetve az írónak akar segíteni azzal, hogy elmondja: miért hat helye-

sen, vagy helytelenül műve. Hiába bélyegzem meg egy mű eszmei mondani-valóját, koncepcióját, ábrázolási módját, stílusát, ha a mű hat az olvasókra s nem tudom leleplezni hatásának titkát. De hogyan várhatnók ezt egy olyan kritikustól, aki ezt az elemzést csak másodkézből vett értesüléseken tudja elvégezni, mert önmagát eleve immunizálta a mű hatásától! A kritikus számára, aki megítél egy művet, nem lehet közömbös az író szándéka, ezt pedig csak akkor érheti el, ha a műről immanens ismeretei is vannak. A jogi ítélet számára nem lehet közömbös a tettes szándéka, jó- vagy rosszhiszeműsége, miért lehetne közömbös éppen az esztétikai ítélet számára! A kritikus feladata éppen az, hogy a derék szándékú szerzőnek megmondja, hogy szándéka miért nem sikerült, ezt pedig a szándék ismerete nélkül nem mondhatná meg meggyőzően. Az impresszionista és az immanens kritikától ott válik el a marxista kritikus, hogy a hatáselemzést, az írói szándék bírálatát objektív igazságok alapján végzi, objektív értékű módszerrel, hogy a végső szót nem szubjektív impressziója mondja ki, hogy az író szándékát nem fetisizálja, hanem a szándékot a megvalósulással és a hatással szembeesítve, a társadalmi haladás szempontjából megbírálja. És még valami: a jó kritika — pártos kritika. A nagy kritikus rendszerint egy-egy haladó társadalmi mozgalom sodrában született irodalom propagálója, aki teljes emberségével áll egy irányzat mellé, aki helyes szándékokat fölápol, eszmecsírák számára melegágyat csinál, első sikereket világgá kiált, új költők számára tömegeket toboroz. Adyék első sikereiket annak köszönhették, hogy élményforró beszámolók szóltak műveikről, hogy „szent szándékuk”-at meglöbegtették az olvasók előtt. Új útra tért felszabadulás utáni irodalmunk első lépéseire gondolok s úgy mondom: Ignotusnak nem az volt a hibája, hogy impresszionista olvasó volt, hogy bele tudta érzni magát egy író képzelet- és kedélyvilágába, hanem az, hogy ezen túl nem tudott lépni. De a teljességgel soha meg nem értett Adyért kevesen tettek olyan sokat, mint ő azzal, hogy olvasó-ámulatáról, szenvedélyes lelkesedéséről be tudott számolni, hogy hitet tett Ady szándékainak — tőle magától sokszor idegen — megbeesülő tisztaságáról.

Ebből az következik, hogy Ignotus kritikusi magatartásából elsősorban élet és irodalom kapcsolatáról vallott felfogása, másodsorban a művek megközelítése terén végzett gyakorlata a példamutató. Kritikai életművének objektív eredménye tehát nem valamely megnyugtató értékrendszer, hanem a probléma-felvetés és a megjelenítés módszere.

1892-ben, Ignotus kritikusi pályájának elején, megjelent Bródy Sándornak egy elbeszélés-kötete, a „Regénytárgyak”. A kötetről Ignotus írt kritikát Kiss József lapjába, „A Hét”-be. A Hét előző számában megjelent Ramón de Campoamor akkor neves spanyol költőnek egy verse, melyben egy fiatal nő haláláról mondja el véleményét a pap, az orvos, a lány apja, anyja, egy gyerek, egy aggastyán, egy ifjú s végül a költő (A Hét. 1892. 678. l.). Ehhez fűzi kritikáját Ignotus: „Magától értetődik, hogy a poéta

mondja a legtalálóbbat és a legokosabbat. Ebben látom épen a poéta hivatását... Az a poéta hivatása, hogy hallja a füvek növését, a szívek dobogását, tudjon mindent, amit más nem tud és megadja kulesát mindennek, aminek más nem leli nyitját. Mindenhez értsen, mindenkit megértsen." Tekintsünk el attól, hogy ez a mindent-tudás, mindent-megértés egyben az Ignotus-i kritikai tolerancia, s csupán módszerére ügyelve, hatásában figyeljük meg. Egy elbeszélés-kötet ismertetése kezdődik egy spanyol lírai vershez fűződő kommentárhoz: az olvasó meghökken s nem érti, hogy kerül egy Bródy-novelláskötet ismertetésének élére a líráról való elmélkedés. Ezután így folytatja: „Ihol, kapja kalapját Bródy Sándor, végigmegyen az utcán, mondván...” és idézőjelben folytatódik egy elmélkedés, melyet Bródy Sándor szájába ad Ignotus. Az elmélkedés végigfut a kötet novelláin, sorra veszi a novella-hősöket s elmondja, hogy Bródy hogyan látja sorsukat. Ez a fiktív Bródy-elmélkedés így végződik: „De mit tudtok ti ehhez, mit a poéta-emberhez, aki ha kibeszélte magát az Otthonban — tán cinikus is volt, tán trágár is — asszony káromló ajakával gügyögve csókolgatja az orgonavirágát: Bájos, üde, illatos kis leányom, lilaszemű szelíd harmatos virágom, édes szép szűz virágom, kedvesem!”. Ezután következik Bródy Sándor jellemzése, mely egyben két elbeszélő stílus összehasonlítása is: „A magyar irodalom keveset látott olyan lírikust, mint Bródy Sándor... Még a formája, csengő-bongó, ide-oda hajló, csillogó és melancholikus prózája is a lírából szakadt az elbeszélésbe; és lírai az a szeretetreméltó szubjektivitás, mellyel ezer feltolakodó alakon túl kikeresi magának azt az ezeregyediket, aki az ő ízlésének legjobban megfelel. És akármilyen jó megfigyelő, akármint adta meg neki a gondviselés és a törekvő munka a jellemző képesség minden raffinementjeit: elbeszélései, regényei, alakjai mind arra valók, hogy közvetítői legyenek annak a sok melegségnek, szájalomnak, jóságnak és enyhe keserűségnek, mely az ő poéta-szívét csordultig megtölti. És míg az epikus elbeszélő, mondjuk példának Herceg Ferencet, minden megjegyzés nélkül, összeszorított ajakkal és ítéletet nem mondó szemmel löki elébed a cselekményt, Bródy meg nem állhatja, hogy elbeszélését célzatosra ki ne hegyezze és a hogyibe egy kis ítéletet oda ne biggyesszen, ha többet nem, legalább is ennyit: Ajhaj, így jár, aki mindig bort iszik!” Ez az összehasonlítás folyik még egy hosszú bekezdésen át s nem hágy kétséget afelől, hogy irodalmi ízlésének, meggyőződésének a Bródy-típusú elbeszélő kedvesebb. De nemesak azt nem mondja meg, hogy miért, hanem az értékelést elhárítja magától, mondván: „egyik van olyan legény, mint a másik, és a konstruktív geometria nem különb és nem csekélyebb mesterség, mint a valószínűségi számítás.” Állásfoglalás helyett átadja magát a magafajtájú, kicsit körmönfont lelkesedésnek: „Szeretném még kidicsérni Bródyt, ezt a szeretetreméltó, hízelkedő és karmoló macskatermészetű embert, de ennek már talán egy kis klikk-szaga volna, inkább nem teszem. Úgyis azon kevés autoraink közül való, akiket olvasni

szoktunk. Aki nem ismeri: ebből az új könyvéből épp úgy meg fogja szeretni, mint mi már régtől fogva szeretjük” (i. h. 705—706. l.). Ez Ignotus módszere. Egy könyv olvastán egy nemrég olvasott spanyol vers emléke asszociálódik a könyv keltette impresszióhoz, egy immanens kaland az író lelkivilágából, a kirobbanó tétel — hogy Bródy viszonya a világhoz lírai-dinamikus — megsejtetése annak, hogy a szenttelen, objektivizmust mímelő naturalizmusnál többre becsüli a szenvedélyesen állástfoglaló, célzatos naturalizmust, a végső állásfoglalás elmosása, ehelyett forró vallomás: ez az én íróm és a magamfajtáké, aki mellé odaálltam egy életre. Nem kétséges, hogy az egykorú olvasónál azt sikerült elérnie, hogy sürgősen elolvassa Bródy könyvét, hogy hangulatilag előkészítette Bródy befogadását és gyengítette Herczeg akkori tekintélyét. S mindez mesteri, mű-lazasággal, látszólagos gondolat-szökdéssel történik, csevegő modorban s az olvasó legalább annyira megismeri ebből a lírai kritikából Ignotust, mint Bródyt. De szilárd ismeretekre nem tesz szert ez az olvasó, nem kap szempontokat további értékítéletekhez, legfeljebb feldereng benne a kétféle elbeszélő stílus problémája. S e szenvedélyes vallomásból nem az állásfoglalás szenvedélye marad benne, hanem a toleranciáié: nekem ugyan Bródy az íróm, de úgy is lehet írni, ahogy Herczeg ír, olvassa, akinek az tetszik.

Ebben az a pokoli, hogy e látszólagos esetlegesség, ez a benyomásról-benyomásra csapongó, lepkelebegésű impresszionizmus, ez a játékos képzelgés az író szándékairól, ez a kacérkodás az állásfoglalással, sőt az irányzatossággal, szilárd meggyőződést takar. 1910-ben kiadja Bródy „Hófehérke” című darabjának egy kései előadásáról írott kritikáját. Elég belelapozni ebbe a kritikába és kiderül, hogy ugyanazok a gondolatok, sőt ugyanazok a szavak kelnek életre benne. „Annak a költőnek, aki ezt a képet megálmodta...” — kezdi egyik bekezdését, „a Bródy-fajtájú vadmacska-művészek”-ről beszél s így summázza — immár egy drámáról szólva — a darab hatását: „Legfőbb hatása abban áll, hogy rávall, minduntalan rávall s a végén úgy vesszük észre, hogy abban áll az életműködése, hogy rávall a szerzőjére, és ... háttérre kerül szét az ő arcképe mögé” (Színházi dolgok. Budapest, 1910. Nyugat. 33—34. l.), azaz, hogy Bródy elsősorban lírikus, akinél mint az epikum, a drámaiság is csak ürügy a személyes vallomásra. És amikor Bródy halálhírére cikket ír a Nyugatba „Bródy Sándor. Levél egy elköltözött barátom után” címen, abban is ezek a gondolatok térnek vissza. Ezt írja többek közt: „velem még Zola sem tudta elhitetni, hogy ő naturalista elbeszélő, mindig éreztem benne a romantikus szimbolistát, ki azért ismeri a világot, mert határtalan belsejét rá tudja vetni a határtalan világra. Hát még te! Van-e egy szavad, ami szószerint szól? Egy embered, aki nem melódia? ... Milyen erős voltál, milyen gyerek voltál, milyen férfiember, milyen asszonyi lélek voltál, milyen költő, milyen kár érted!”. Még a macska-hasonlat, mely a Hófehérkéről írott bírálatban „vadmacská”-vá válva tért vissza, még az is

felvillan: „Minden fürdetlenségével párduci figurádnak s asszonyos irigykedéseidnek, maga voltál a szépség...”. Még az együvétartozás lírai vallomása is kieseng a cikk végén: „Barátod és híved a síron túl...” (Nyugat. 1924. 180a—180d. l.). Harminckét esztendőn keresztül, egy emberöltőn keresztül vallotta Bródyról mindig ugyanazt, de mindig annak a pretenziójával, mintha a pillanat ihletében, első benyomásai alapján, esetlegesen szólna s gondosan ügyelt arra, hogy kimunkált nézeteit sohase foglalja tételekbe, sohase fogalmazza meg úgy, mintha a vallomáson túl a meggyőzés is célja lenne.

Ebből a módszerből adódik, hogy életművének (szépirodalmi alkotásaitól eltekintve) legmaradandóbb részei azok az alkalmi írások, melyeket egy haláleset, évforduló szült s melyekben a főcél az emlékező, szubjektív megjelenítés, ahol az ünnepi alkalom kizárja az éles és egyértelmű bírálatot. Ahogy a fiatal Blahánét megeleveníti („Egész játéka, legszélesebb gazdagságában, legmagasabb emelkedésében, az ő édes testére szabott ártatlan hazug népszínműveken túl még a francia operettek nadrágszerepében is annak az egyetlen mozdulatnak volt áttétele, ahogy a lány leszegett fővel emeli szájaeskájához a köténye csücskét, s barna szeme úgy nevet ki kitüzesedett képéből” Nyugat. 1926. 193—194. l.), ahogy „Jászai Mari halálára” írott cikkében Jászai Elektra-alakítását jellemezte („És ez nem volt az élet ábrázolása és nem volt az élet eszményítése. Fölfokozott élet volt, az élet lényege volt...” Nyugat. 1926. 573. l.), ahogy Benedek Eleket búcsúztatva kiemeli őt a „nagy mesemondó” címkéje mögül s odaállítja Ambrus Zoltán mellé s megmutatja, hogyan törtek csapást a magyar provincializmus sűrűjében, nyugat-imádló epigonság nélkül egy európai színvonalú publicisztika számára (Nyugat. 1929. 254—255. l.) az ma is példamutató és elgondolkodtató. A Vajda János centenáriumára írt nem egészen öt oldalnyi cikke több Vajda-problémát takar fel, mint az azóta megjelent Vajda-monográfiák s néhány felvetett kérdésére maig sem sikerült megfelelnünk. „Meg kell gondolni, hogy egyidős volt Petőfivel és Jókaival, s ekkor mérhetni csak meg, mit jelent azzal, hogy úgy hat, mintha egy emberöltővel született volna utánuk” — írja s ezt a csodát csak megkerültük azzal, hogy Vajdát átosztályoztuk egy másik generációba, de titkát nem fejtettük fel. De amit Vajda verseinek intellektualizmusáról, a Vajda-vers Adyra mutató jellegéről („a mondat mint érték”) mond, ahhoz képest egyenesen visszaesés az a Vajda-interpretáció, mely Vajda publicisztikájába vész s műve titkát nem elsődleges művészi alkotásaiban keresi (Nyugat. 1927. 695—699. l.).

Ez a módszer tette számára hozzáférhetőbbé a világirodalom olyan jelenségeit, mint Jules Verne (Nyugat. 1928. 309—10. l.), vagy Hofmannstahl (Nyugat. 1929. 173—174. l.), akiknek értékelése nem volt probléma, csupán korrekcióra, kiegészítésre, tovább finomításra szorult a hagyományos értékrend. Az olyan vízvonalzó egyéniségekkel, mint Lessing például, már nem

bírt, ha ilyenekről szólt, az összegező értékelés majd mindig hibás, de egy-egy részlet-megfigyelése ezekről is akad. Ahogyan rátapint arra, hogy a francia-gyűlölő Lessing többek közt azért nem eléggé népszerű a német közízlés számára, mert okossága, érvelési módja, vita-stílusa túlságosan franciás a számukra (Nyugat. 1929. 149. l.), az nemcsak frappáns, hanem igaz is.

Ez a módszer tette olyan kitűnő vitatkozóvá. „Kísérletek” című tanulmány-kötete (Budapest, 1910. Nyugat. 382. l.) az új magyar irodalomért vívott harc egyik legfényesebb haditette marad, különösen első, „A perzekutor-esztetika ellen” irányzott része. De ha megvizsgáljuk ezeket a körmönfont okoskodást törvívó-villám-cikkázással váltó polemikus cikkeket, tanulmányokat, azt kell tapasztalnunk, hogy erősségük sohasem az állítás, hanem a tagadás, a cáfolat, a leleplezés. A perzekutor-esztéták hangoskodása megett meg tudja mutatni az ürességet, le tudja leplezni álokoskodásukat, lesipuskás módszereiket, de a döntő, a valóságos vita sohasem következik el: a perzekutor esztetikával szemben az új esztetika alapjai nem az ő vitacikkeiből sejlenek elő, azokat elsősorban Ady Endre, Hatvany Lajos, Schöppflin Aladár ugyancsak polémiák hevében született megállapításaiból gyűjtögetheti össze a kihűlt esatatereken tallózó utókor. Az esetek nagyobb számában nem az történt, hogy Ignotus állított valamit s állítása cáfolóival szállt szembe, hanem az, hogy mások állítását támadta meg. 1908-ban Bársony István egyenesen Ignotusnak szegezve tollát, megtámadta, mint az irodalmi modernnek vezetőjét s főként Ady költészetét róta Ignotus rovására. Ignotus fölényesen megvédi Adyt Bársony István naiv támadásával szemben. De mert itt ő a kihívott fél, elképesztő tojástáncot jár meggyőződése és toleranciája körül. Adyt „Petőfi Sándor óta legerősebb lírikusunk”-nak nevezi, de néhány sorral később ezt írja: „Te az Ady Endre költészetét nem szereted, s ehhez épp olyan jogod van, mint ahhoz volna, hogy szeresd; mi tessék, mi ne tessék, abban nem lehet parancsolni”. Úgy védi meg Adyt, hogy közben — toleránsan — engedményt ad minden másfajta költészetnek: „Tágítani nem kell a »modernek« elől, vagyis senki író nem köteles ma másképpen írni, mint tegnap írt...”, vagy: „Legyünk tisztában azzal, hogy művészetet dirigálni nem lehet” — ez a fő érve. Toleráns Ady támadójával szemben s nem kér tőle többet toleranciánál: „Mentül türelmesebbek vagyunk minden újság iránt, mentül méltányosabbak vagyunk minden művészet iránt, mentül alázatosabbak vagyunk mindenki iránt, akiben bármi formában, megsejtjük azt a sokat emlegetett isteni szikrát, és, kivált, mentül inkább feltesszük, hogy a fiatalságnak természettől fogva igaza van az öregséggel szemben: annál több akadályt háritottunk el a tehetségek jelentkezése előtt, s annál inkább megtettünk, emberi lehetőség szerint, mindent, hogy ha az eljövendő megváltóknak nem is tudunk három királyai lenni, de Heródeseik se legyünk” (i. h. 68—76. l.). Minden állítást egy ilyen megengedő,

óvatosan méltányos kijelentés követ. Ami azért tragikus, mert ő aztán igazán abban hitt, hogy Ady jelentkezése várt és szükséges fordulata volt irodalmunk történetének. De a liberális tolerancia nem engedte meg, hogy kizárólagos jogot követeljen Ady irodalmi forradalmának.

A példákat szaporázhatnám. De a konklúzió a sokasodó példák akkor sem változtathatnának, ha lépésről-lépésre követve munkásságát, megmutatnám: hányszor tudott reflektor-fényt vetni egy induló író-pályára, hány jelentős írónk köszönheti neki nemcsak az első elismerést, de az első lelkes olvasókat is, ha hozzáfűzném, hogy ebben példa ma is. Ezek ellenére sem mondhatnánk mást, hogy az efajta kritikai álláspont probléma-felvetésre, az olvasók animálására lehet alkalmas, hogy bizonyos korlátok között, messteri polémikussá tehet valakit, de nem másíthatja meg azt az igazságot, hogy a toleranciánál több a pártos szenvedély, hogy a cáfolatnál több az egyértelmű állítás, hogy a harcnak a harc utáni alkotás ad egyedül értelmet. Ez nem csak az ő életművének tanulsága; olyan kortársak életműve is példázza ezt, mint Alfred Kerr vagy Karl Kraus munkássága. Beestelen kortársaival szemben mindig készek vagyunk megvédeni, akik őszinte liberalizmusát egy őszintétlen liberalizmus jelszó-politikája megül támadták, a feledékeny utókort mindig hajlandók vagyunk megróni azért, hogy életműve apró kincseit elvesztegetik, hogy becsületes harcait sem becsülik meg.

De életműve egészét áttekintve, egy életművén túlmutató tanulság nyűgöz le. Ignotus a liberalizmus pozíciójából támadta — a liberalizmus klasszikus eszményeibe vetett őszinte hittel — a feudális maradványoktól sem mentes, elmaradott Magyarország uralkodó osztályának kulturális politikáját. Koncedáljuk: Tisza István liberalizmusánál az övé őszintébb volt, elismerjük: Tiszához, Rákosi Jenőhöz, Vargha Gyulához, Szaboleska Mihályhoz képest haladóbb gondolkodó volt. De vajon elég-e ez a viszonyítás? Én azt vallom, hogy nem. E korban nem a hamis liberalizmus és az őszinte liberalizmus harca volt a döntő harc, hanem a kapitalizmus és a szocializmus harca, akkor is, ha a kapitalizmuson belül szemben állt egymással az őszinte liberalizmus a jelszová züllött liberalizmussal, akkor is, ha a kapitalista konstrukción belül szemben állt a demokratikus polgári radikalizmus a liberálizmussal, akkor is, ha az őszinte liberalizmus, a demokratikus polgári radikalizmus közelebb állt a szocializmushoz, mint ellentétei. Én nem hiszek abban, hogy a villanyvilágítás korában elegendő cél a villamosítás előtt álló falvakban a petróleum lámpával való világítás időleges bevezetése: célként csak a villanyvilágítás bevezetését lehet, szabad, kell kitűzni. Mint egyes híradásokból tudjuk, van még emberévő törzse az emberi nemzetnek. Alig hiszem, hogy ezeket előbb római polgárrá, majd keresztényekké, majd renaissance polgárrá kell átnevelni ahhoz, hogy utolérjék az emberiséget. Ignotus életművéből tehát számunkra, a mai magyar kritika számára, pozitív tanulságként, példaként csak az lehet élő, amit a francia forradal-

mak eszmevilágából, a klasszikus liberalizmus tanításaiból a szocializmus elmélete is magába ölelt s negatív tanulságként az marad, hogy a maradiság ellen nem lehet a kevésbé maradi álláspontról hatásos harcot vívni. A mi türelmünk nem a liberális tolerancia türelme *minden* lehetséges állásponttal szemben, hanem szocialista meggyőződésünk szilárdságának türelme, mely biztonbízunk abban, hogy az egyedül lehetséges igazsághoz előbb, vagy utóbb, minden jóhiszemű útkereső eljut, a tények kényszerében. De ez sem tétlen türelem, hanem ösztönző, serkentő, segítő, elvi megalkuvást nem ismerő bíráló.

... Ignotus, aki elutasította az 1919-es proletárforradalmat, egy emberöltő után hazatért a szocializmust építő Magyarországra s itt halt meg közöttünk. Hogy mennyit értett meg világunk valóságából, azt első meghatott nyilatkozatai alapján nem lenne méltányos eldönteni. De azt tanúsíthatom, hogy derengett benne valami felismerés. Kardos Lászlóval fogadtuk őt a repülőtéren s együtt vittük őt utolsó pesti otthonába, a pihentető kórházba. S ahogy elfogtam tétova, zavart tekintetét, mikor ki-ki pillantott a robogó autó ablakán, azt mondtam neki: — Most a Bartók Béla úton megyünk, át fogunk haladni a Kosztolányi Dezső téren, a Móricz Zsigmond körtéren, ahol egyébként Karinthy Frigyes emléktáblája is látható s a szanatóriumba menet érinteni fogjuk a Bródy Sándor utcát s ha jobban leszél, elviszlek az Ady Endre utcába, a Babits Mihály- és a Tóth Árpád-sétányra, a József Attila utcába... Az átlátszóvá vált, parányi kéz ráhullt a kezemre s a holtáig elevenen villogó szem elharmatosodott a könnytől s könnyei prizmáján át láthatott egy villanásnyit abból, ami neki a legfontosabb volt, a magyar irodalom sorsából. „Szép, szép, nagyon szép” — suttogta s nem törölte le könnyeit, hagyta, hogy végigperegjenek arcán.

KÉSZÜLŐ HELYESÍRÁSI KÉZISZÓTÁRUNKRÓL

Tisztelt Bizottság!

Mint a bizottság tagjaiból alakult szerkesztő közösség tagjának, aki az 1954. évi kiadást kísérő tanulmánykötetben a szótári rész megszerkesztésének kérdésével foglalkoztam (I. Helyesírásunk időszerű kérdései 127—136), nekem jutott az a megtisztelő, de korántsem könnyű feladat, hogy e kibővített ülésen összefoglaljam a kéziszótár ügyének állását; irányítást és jóváhagyást kérve a bizottságtól, és segítséget a meghívottaktól.

Ülésünk előzményei nyilván ismeretesek, de talán nem árt emlékeztetőül röviden összefoglalnom a következőket: Mintegy három évvel ezelőtt az Akadémiai Kiadó illetékesei vették észre azt, hogy a helyesírási szabályzat 10. kiadása a maga megnövelt, mintegy húszezresre rúgó — tehát a felszabadulásunk előttiéknél legalább négyszerre nagyobb — szótári részével sem képes kellően kielégíteni a nyomdai és kiadói köröknek egyre nagyobb helyesírási pontosságra és egységre törekvő igényét és szükségletét; s ezért kívánatos lenne egy olyanféle tüzetesebb szótár elkészítése, amilyen a felszabadulásunk előtti évtizedekben BALASSÁÉ volt, s amilyen a negyvenes években NAGY JÓZSEF BÉLÁÉ lett volna, ha a háborús körülmények meg nem hiúsítják megjelenését. A Kiadónak egy ilyen jellegű kézikönyv elkészíttetésére tett javaslatát a helyesírási bizottság magáévá tette; de mint irányításra hivatott szerv, a kivitelezést természetesen nem vállalhatta magára, csak annyit, hogy tagjaiból szerkesztő közösséget javasol, s ennek munkáját minden erejével támogatja és ellenőrzi. Hosszabb előkészületek után az anyaggyűjtő munka el is kezdődött, majd ez év közepére lényegében befejeződött, s több belső megbeszélés és tervezet után ez év júliusának végén megszületett az első testesebb mutatvány, a tervezett kiadvány *a, á* betűvel kezdődő szavainak anyaga. Ezt mint anyagválogatási és szerkesztési mintát a szerkesztőség mintegy ötven egyénnek és közületnek küldte meg (kiadóknak, nyomdáknak, napilapoknak, állami szervezeteknek stb.), véleményt és bírálatot kérve valamennyiüktől. Bár a megkérdezetteknek csak mintegy harmada

¹ A közlemény némileg rövidített formája annak a referátumnak, mely a Helyesírási Bizottság 1959. szept. 15-i kibővített ülésén hangzott el, a kéziszótár kiküldött mutatványára beérkezett hozzászólások összefoglalásaként. — Függelékül közöljük a bizottság határozatait is a kéziszótár főbb szerkesztési elvei tárgyában.

küldött be választ,² már az így érkezett anyag is kellő útmutatást ad arra nézve: mely kérdések kívánnak még megfontolást, esetleg az eredetileg tervezett megoldáshoz viszonyítva módosítást; s remélhető, hogy a be nem érkezett válaszok mögött — legalább részben — egyetértő hallgatást kereshetünk.

A mai bizottsági értekezleten tehát nemcsak arról számolhatunk be, hogy mely vonatkozásban hogyan tervezzük a kéziszótár elkészítését; hanem arról is, hogy az általunk tervezett megoldásoknak az egyes részleteket tekintve mi a várható visszhangja, s ennek beérkezett megnyilvánulásai alapján mely pontokon látjuk elgondolásainkat megvitatatandónak, esetleg módosítandónak. — A beérkezett, gyakran igen alapos és részletes bírálatokba fektetett munkáért s az ebben megnyilvánuló segítő készségért a beküldőknek a szerkesztő közösség nevében e helyen is köszönetet mondok.

Tájékoztatásul még megemlítem: Kéziszótárunk megjelentetését 1961 végére tervezzük. Kijelölt szerkesztője Benkő Loránd, a bizottság elnöke. Tervezett terjedelme azonos a középszótár sorozat többi tagjáéval, kb. 50 ív. Szedése két hasábos, egy-egy hasábsora kb. 35 betűhelyes. Az egész kiadványban mintegy 75 000 szedett felsornyi adat foglalhat helyet.

Most áttérnék a fontosabb részletkérdésekre, beleépítve a referátumba a beküldött hozzászólások fontosabb megjegyzéseit, javaslatait, s ezekkel kapcsolatos állásfoglalásunkat is.

1. A KÉZISZÓTÁR CÍME, SZÁNDÉKA, JELLEGE

A szétküldött mutatóban kiadványunknak ezt a címet adtuk: Helyesírási kéziszótár (Az igényes írásbeliség segítségére). Az alcímet bírálóink közül ketten is fölöslegesnek tartották azzal az érveléssel, hogy a műnek nemcsak az igényes közönséget kell szolgálnia, hanem mindenkit; illetőleg, hogy az írásbeliségnek minden fokon és szinten igényesnek kell tartania magát. Pedig alcímünk több megbeszélés terméke, s amit mond, azt lényegében már jóváhagyta a helyesírási bizottság, sőt a munkálatnak akadémiai témává nyilvánításakor az Akadémia I. osztályának vezetősége is. Hadd válaszoljak röviden megfontolásainkat! Mint az 1954-ben megjelent 10. kiadás visszhangja is megmutatta: a helyesírás szabályozása tekintetében a nemzetnek különféle rétegei nagyon is eltérő igényűek. A szépirodalomnak minél több kötetlenségre, a nyomdaiparnak minél több megkötöttségre van igénye; az iskolai oktatásnak magassági szintenként más és más részletességű szabályozás a szükséglete, nem is beszélve most a széles közönség műveltségi rétegeinek olykor igen nagy eltéréseket mutató igényeiről, sem pedig a szakmai

² Név szerint: Barabás Miklós (MTI), Csűrös Zoltán, Elekfy László, Fehér József (Akadémiai Kiadó), Ferenczy Géza, Gallyas Ferenc (MTI), Hexendorf Edit, Implom József, Jávorka Sándor, Kovalovszky Miklós, Katona Loránd (Akadémiai Kiadó), Nagy J. Béla, Szemere Gyula, Szende Aladár, Vámosi Nándor; valamint az Egyetemi Nyomda, a Magyar Nemzet, a Nyomdász Szakszervezet.

körök szükségleteiről. Csak egy példát említve: hogy az idézetet lezáró idézőjelnek és a mondatot záró, közvetlenül az idézőjel szomszédságába eső pontnak mi legyen az egymáshoz viszonyított helyzete, annak szabályozása a nyomdaipar számára kenyérkérdés, a tanácsi gépirónőnek közömbös, az iskolának nyűg. Más oldalról meg nagy kérdés az, hogy 60—70 000 szóalagnak lehet-e egyáltalában minden tekintetben logikusan, következetesen, megnyugtatóan szabályozni az írásmódját; s abban az anyag növelésével egyre nagyobb számú esetben, amely természeténél fogva kétféleképpen is megoldható, vállalhatjuk-e a kötelező és egyértelmű döntést ahelyett, hogy csak a t a n á c s o t adnánk? Megint egy példával: a *borforgalmi adóhátralék* írható így, ha borforgalommal kapcsolatban keletkezett adóhátraléknak vesszük; de írható a mozgószabály alapján *borforgalmiadó-hátralék* alakban is, ha a borforgalmi adó körül jelentkező hátraléknak vesszük. Mi persze ilyenkor adhatunk tanácsot, s kellő megfontolás után adunk is; de lehet-e az mindenkire kötelező, amikor a másik megoldás éppoly logikus és jogos?

Félreértés ne essék: nem a helyesírás szabályozhatóságában kételkedünk, csak a kötelező érvény kiterjesztésének bizonyos korlátait ismerjük fel. Egy bizonyos számú eseten és problémakörön túl — a megfontolás és a tapasztalat egyaránt ezt mutatja — már inkább csak tanácsokat lehet adni, mintsem kategorikus döntéseket. Egyrésztől objektív okok miatt, amelyekből fentebb ízelítőt adtam; másrészt meg szubjektívok miatt: mert a *télialmaexport-hűtőkocsi*park írásmódját meg lehet ugyan határozni egyértelműen, de aligha lehet megkövetelni mondjuk egy falusi tanítótól azt, hogy minden ilyen alakulat írásmódját ismerje, mert a nem ismerés a helyesírás nem tudásának vádját vonja rá.

Tervezett kéziszótárunk tehát nem akar olyan szabvány érvényű, azaz törvény erejű akadémiai határozatgyűjtemény lenni, mint amilyen szabályzatunk mindenkori kiadása. Inkább csak t a n á c s g y ű j t e m é n y; s a benne foglalt, általunk megfontolt tanácsok megfogadását a j á n l j u k ugyan, de nem tételnénk rendeletileg kötelezővé. Ha tanácsaink jók, majd az élet, a közigény úgyszólván önként kötelezővé teszi magára. — Mindezt kellő formában közölnénk persze bevezetőjében, sőt — mint a szétküldött minta jelezte — feltüntetnénk címének ebben a részében: „az igényes írásbeliség segítségére”.

Kéziszótárunk kizárólag s z ó t á r akar lenni. Azt a felmerült javaslatot, hogy nyomassuk elé bevezetésül a helyesírás szabályzatnak teljes szövegét, aligha lenne tanácsos megfogadnunk: mint jeleztem, a szabályzat és a kéziszótár jellegében, érvényében, szándékában két külön dolog. A szabályzat abszolút érvénnyel kötelező; a szótár anyagából viszont csak az, amit a szabályzat szótári részéből veszünk át, s amit ezért valamilyen nyomda-technikai eszközzel talán meg is különböztethetnénk. — Ezért is, meg nehézsége miatt is le kell mondanunk arról a másik igényről, hogy az egyes

szavak és szóalakok után utalásokat adjunk az írásuk alapjául szolgáló szabályzati pontokra. Hogy példát mondjak: a *teniszbajnokság* szónál utalnunk kellene az idegen szavak magyaros írásáról rendelkező pontra, a külön- és egybeírás fejezetének megfelelő részére, a hasonulás fel nem tüntetését szabályozó részre, a kiejtés szerinti írásról, az összetett szavak elválasztásáról irt passzusokra stb. Maga az utalások elkészítése jó néhány embernek több évi munkájába kerülne; s nagy kérdés: megérné-e ezt.

Volt olyan javaslat is, amely a szabályzati részt lexikonszerű címszavakban feloldva kívánná szótárunkba átvétetni. Tehát ilyen címszavakat, illetőleg lexikoncikkeket javasol: „a kötőjel használata”, „az elválasztás” stb. — Ám készülő munkánk nem helyesírási lexikon, hanem helyesírási szótár; a szabályzatnak még ilyen szétdaraboltabb beleépítése sem tartható kívánatosnak.

Szótárunk tehát nem lexikon, hanem szótár; de szótárnak is határozottan és kizárólagosan helyesírási. Nyilvánvalóan hasznosabbá tenné magát, ha ugyanakkor nyelvhelyességi, helyes ejtési és magyarító szótár is lenne; ám ez távol esik eredeti céljától, s olyan anyaggal terhelné, amely a helyesírás dolgát nem viszi előre, sőt éppen hátráltatja. Egyrészt azzal, hogy a kötött terjedelemből jelentős mennyiséget vesz fel a helyesírás elől; másrészt meg azzal, hogy — a helyesírás kérdése szabályozásé, döntéseké, a nyelvhelyessége viszont nem egyszer felfogásé, meggyőződésé lévén — a kötelezővé nem tehető nyelvhelyességi anyag a kötelezőnek — ha másként nem, önként kötelezőnek — szánt helyesírási anyag hitelét is gyengíthetné. Mindezért — részemről éppen nem kis fájdalommal — el kell utasítanunk az olyan igényeket, hogy pl. küzdjünk a szótárban a helytelen és modoros kiejtés ellen az ilyen típusúakban: *akadémia, tétélfón, ténisz; szuggeszció, inekció* stb. Hasonlóan nem vállalhatjuk azt sem, hogy jó magyar megfelelőket ajánljunk az olyan idegen szavak helyett, mint pl. *adaptál, adoptál* stb.; vagy hogy ne adjuk meg a közkeletű *aktivizál* alak írásmódját, csak a helyesebbnek tartott *aktivál* alakét. Ezek ugyanis nem írásproblémák, hanem kiejtési és nyelvhelyességi kérdések; nekünk azt kell elősegítenünk, hogy ha valaki le akarja írni őket, akkor legalább írja jól; a többi már a nyelvhelyességi, helyes kiejtési és egyéb kézikönyvek és lexikonok feladata.

E kérdésnek egy vonatkozását azonban még megvitatandónak érzem. Az előkészítő munkák során megpróbálkoztunk azzal, hogy a nem magyaros, azaz nem kiejtésünk szerint írott idegen szavak mellett feltüntessük helyes kiejtésüket is. Ám a mutatvány formába öntésekor ezt is mellőznünk kellett. A magyar ábécé jegyeivel ugyanis csak igen torzul tudnánk ezt megtenni; azt viszont, hogy egy finomabb fonetikus átírási rendszerrel terheljük meg a szótárt, nem vállalhattuk. A kérdést a magunk részéről sem zártuk le még véglegesen, s most valahogy így tenném föl a bizottságnak: vállaljuk-e azt, hogy a *nylon* kiejtését *nájlon, najlon*, esetleg

*nejl*on alakúvá torzítjuk, s az *a posteriori* kiejtését *a poszterióri, á poszterióri,* esetleg *a poszterióri* stb. alakban adjuk meg; vagy pedig adjunk csupán írásformát, ami tulajdonképpeni feladatunk, s a többit hagyjuk a nálunk illetékesebb idegen szavak szótárára.

Összefoglalva: Munkánk az akar lenni, amit címe is mond róla: helyesírási kézisztótár az igényes írásbeliség segítségére. Nem kevesebb, de nem is több. Nem lexikon, csak szótár; e műfajban nem kiejtési, magyarító, nyelv-helyességi, csak helyesírási; e nemében sem kötelezővé tett döntvénytár, csak tanácsgyűjtemény, amelynek magának kell majd kivívnia a közönség megbecsülését, s ezen keresztül az önként vállalt kötelező érvényűséget, legalábbis azok részéről, akik fontosnak tartják a helyesírás egységét, fontosabbnak — olykor egyébként esetleg jogos — egyéni logikájuknál is.

2. KÉZISZÓTÁRUNK ALAPJA

Kézisztótárunk a n y a g á h o z alapul NAGY JÓZSEF BÉLÁNAK 1944-ben az *sz* betűig kiszedett, de meg nem jelent helyesírási szótárát, BALASSA nyomdai szótárát, szabályzatunk szótári részét, az értelmező szótár külön-és egybeírású jegyzékét, s végül az *sz* betűtől az új magyar—német nagyszótárt vettük; természetesen kiegészítve az így egybegyűlt anyagot a magunk és mások sok irányú részleges gyűjtéseivel. Az így összejött mintegy 160 000 adatból kell kiválasztanunk azt a legföljebb 75 000 szót és szókapcsolatot, amely munkánkba befér.

Ami már most a felvett szavak és szóalakok í r á s f o r m á j á t illeti, annak megállapítására egyetlen alapunk az akadémiai helyesírási szabályzat 10. kiadásának szabályzati része. Ez azt jelenti, hogy az ott lefektetett szabályoktól, illetőleg azoknak szellemétől sehol sem térhetünk el. Ha többféle szabály alkalmazható ugyanarra az esetre, s a nagyobb anyag megvilágításában esetleg célszerűnek látszik más szabályt alkalmaznunk egy-egy típusra vagy esetre, mint a 10. kiadás szótári része, akkor a bizottságnak javaslatot teszünk majd az illető konkrét eset írásának módosítására. Ám ahol lehet, inkább még ilyenkor is ragaszkodunk a lefektetett formához, mert tudjuk, hogy a rögzítettség egyfélésege többet ér az egyéni logika többféleségénél. — Írásmódjában tehát készülő munkánk, bár anyagában lényegesen bővített, de szellemében változatlan kiterjesztése a 10. kiadás szótári részének. Ebből következik, hogy a szabályokkal ellenkező formákat itt aligha ajánlhatunk. Akik bírálóink közül ilyesfélét javasoltak, nyilván nem gondoltak arra, hogy a helyesírás szabályozása sohasem esetek, hanem mindig típusok, csoportok, sorozatok megoldásának formájában történik, s ezért az egyes eseteknek az egyéni ízlés szerint való megváltoztatása vagy megokoltatlan kivétel eredményez, vagy egy egész típus megváltoztatására való kötelezettséget jelent.

Két példa a javaslatokból: Szabályaink szerint a két elemű személyneveknek képzős származékában az eredeti írásformájú névhez kötőjellel kapcsoljuk a képzőt, tehát: (*mikszáthos*, de:) *Mikszáth Kálmán-os*. Egybeírva kis kezdőbetűvel csak kivételes, pejoratív vagy humoros hangulatúnak szánt esetekben: *háryjánoskodás* stb. Mármost ha valaki a kis kezdőbetűs és egybe rántott *mikszáthkálmanos* formát ajánlja, s ráadásul a gúnyos értelmű *magyarmiskásan* írásformára hivatkozik támogatásul, az nemcsak hogy el akar térni a jelenlegi szabályoktól, hanem egyenest vissza akar szorítani egy spontán kifejlődött, most már szabályban is szentesített, mert stilisztikailag igen jó árnyaló értékű differenciát valami formálisan értelmezett egység és könnyebbség kedvéért. — Másik példa: Egyik bírálónk az *ásít* igének *ásítóz* gyakorító származékát jobbnak tartaná rövid *i*-vel. Ami a kiejtést illeti: ez ma az *i*, *ú*, *ü* viszonylatában eléggé ingadozik, szinte azt mondhatnánk, izlés kérdése. De ha az írásformáját így rögzítjük, akkor vagy eltérünk az *ordítóz*, *visítóz* és a többi hasonló származék sorától, vagy vele rántjuk ezeket is; még hozzá elegendő kiejtési alap nélkül, a hagyománnyal is szembeállva. Márpedig a helyesírás szabályozása nem azt jelenti, hogy a nyelvet csináljuk, csak annyit, hogy tükörözní igyekszünk.

Természetesen vannak olyan esetek, amelyekben a szabályok közül kettő is alkalmazható egyforma joggal, egymással szemben. Ilyen az *apprehendál*, *attrakció* stb. írásáé. Ezek most az eredeti idegen írásforma alapján hosszú mássalhangzósak. Ketten is ajánlják a hozzászólók közül, hogy írjuk őket a meghonosodottabb elemek magyaros írásának szabálya alapján most már rövid *p*-vel, *t*-vel. Ezt érdemes megfontolni, és esetleg valóban meg is lehet már tenni. De ha valaki a fordítottját ajánlaná — ez sem példátlan —, hogy a *büfé* szót kezdjük újból két *f*-fel írni, arra már azt kellene mondanunk: helyesírásunk fejlődése ne visszafelé menjen, hanem előre. — Mert az idegen szavak meghonosodásuknak egy bizonyos fokán elvesztik kapcsolatukat az átadó nyelvvel, s a magyar történeti és leíró törvények sodrába kerülnek át. Így — bár az átadó, illetőleg végső forrásul szolgáló idegen nyelvben *sz*-szel hangzottak — aligha térhetünk ma már vissza az *s*-ezésről az *sz*-es ejtésre az *aspirál*, *aspiráns*, *aspektus* típusúakban, mert az olyan modorosság lenne, mint a *Rókusz* meg a *Krisztusz* ejtés; vagy mint ha azt iratnánk a néppel, hogy *jusza* vagy *jussza* van valamihez, nem pedig *jussa*.

Nem hangoztathatjuk eleget: a helyesírásban és szabályozásában nem egyes esetek vannak, hanem sorok, csoportok, típusok; s nem lehet az egyes eseteket más típushoz tartozók kaptafájára húzni. Ketten is kifogásolják: miért kötőjeles a *Dél-Ázsia*, ha egybeírt a *Kisázsia*; s miért kötőjeles az *Al-Duna*, ha egybe van írva az *alezredes* stb. Röviden válaszolva: Kötőjellel az ilyen típusú előtagokat akkor kapcsoljuk, ha az alakulat az egésznek egy részét jelöli. *Délázsia* és *Északmagyarország* mint önálló földrajzi fogalom nincsen, s nincsen *Alduna* nevű folyónk sem; a *Dél-Ázsia* stb. ala-

kulat Ázsiának déli, Magyarországnak északi, illetőleg a Dunának alsó részét jelöli. De *Kisázsia* nem határozható meg úgy, hogy az Ázsiának kis része; s az *alezredes*-re sem mondható, hogy az az ezredesnek alsó fele. Ez utóbbiakat tehát helyesírásunk azért nem helyezi azonos síkra az előbbiekkal, mert nem tartoznak egy síkra; az egységes elbánás — akár a kötőjelezés, akár az egybeírás „egyszerűsítő” egysége — itt megtévesztő lenne. A következetlenség az ilyen esetekben csak látszólagos, a következetesség viszont formális.

Még egyet a következetességről. Három bírálónk is szemünkre lobbantja: nem vagyunk következetesek a mutatóványban, minthogy az *A-dúr*-t nagy betűvel írtuk, az *a-moll*-t kicsivel; s hasonlóan „következetlenül” az *Asz-dúr*-t és az *asz-moll*-t. Az egyiküknek sem ötlött a szemébe, hogy ez a következetlenség alapján véve nagyon is következetes, hiszen minden *dúr* skála neve naggyal, s minden *mollé* kicsivel van írva. A zenészek tetemes része így használja nálunk, mivel így a megkülönböztetés könnyebb, a rövidítése egyértelműbb; s végeredményben még az egyes skálafajtáknak „maior” és „minor” elnevezésére is emlékeztet, — bár az persze nem a skálát jelölő betűk, hanem a skálát alkotó hangközök nagyobb vagy kisebb voltára utal. — Általában: mi igyekszünk két dologhoz alkalmazkodni. A szabályokhoz, amelyek le vannak fektetve; s főleg a nyelvhez, amelyet az írásnak tükröznie kell. Ha valaki ellentmondást lát a szótárban, általában bennünket hibáztat érte, s az ellentmondás forrását a szerkesztői munka egyes fázisai között keresi; pedig végeredményben eszébe juthatna az is, hogy e forrás gyakran lehet magában a nyelvben; s az ellentmondás lehet a nyelv tényei közötti különbségek tükröződése is.

3. ANYAGVÁLOGATÁSUNK SZEMPONTJAI

A magyar szókinés nagyságát KELEMEN JÓZSEF közel egy millióra becsüli. Ha ennek felét kétes életűnek, inkább csak lehetségesnek, a megmaradónak felét ritkának tartjuk is, még mindig negyedmillióval kell számolnunk. A kéziszótárunkba felvehető anyag azonban még ennek is az egyharmada alatt van; legföljebb fele lehet a mi összegyűjtött anyagunknak. Pedig a szótár természetéből adódóan nem is csak szavakat kell felvennünk, hanem ezen kívül tekintélyes mennyiségű szókapcsolatot is, márpedig ezeknek száma a szótározás szempontjából véve gyakorlatilag végtelen. — Mindez természetesen elvi szempontokat kevéssé ad az anyagválogatáshoz, de megszabja határait.

Arra igyekeztünk, hogy szótárunk a megszabott terjedelmen belül a lehető legnagyobb segítséget adja a használónak; természetesen elsősorban az átlagos használónak. A magyar köznyelvi alapszókból ezért igyekeztünk minél többet fölvenni. Azt a nem egyszer hallott tanácsot, hogy az olyan egyszerű szavak, mint *asztal*, *szék*, *ló* stb. ne szerepeljenek a szótárban, ismét

csak el kellett vetnünk, hiszen a nyelvjárásokat és az egyszerű beszélőket ismerők jól tudják, hogy ezekben is van vagy lehet helyesírási probléma egy eléggé széles réteg számára; másrészt az, hogy a toldalékos alak *asztala*, *széke* vagy *asztalja*, *székje*-e, még szélesebb körben problematikus lehet; nem beszélve arról, hogy a „probléma—nem probléma” határainak megvonása eléggé szubjektív. — Az idegen szavakból inkább a közkeletűeket, az általános műveltséghez tartozókat vettük. Zömmel és elvszerűen azokat, amelyeket már magyarosan írunk; kisebb részben a még idegen formában írandókat is. — Népies elemek felvételétől tartózkodtunk; azt a javaslatot, hogy a szépirodalomban gyakrabban előforduló tájszavakat és alakváltozatokat szótározzuk, aligha fogadhatnánk meg, mert ez elvisz egészen a *kolompír* meg a *tudnyi* stb. felvételéig, és szabályainkkal ellenkező írásmódú alakok tömeges irodalmiasítására kényszerítene minket. Ezeket csak az írónak szabad használnia meghatározott művészi céllal; ám akkor leírásuk formájában ügyis övé a licencia, meg a felelősség is. Hasonló okokból nem vettünk fel — akár irodalmilag némiképpen szentesített — jassz szavakat, még megkülönböztető jelzéssel ellátva sem. — A tulajdonnevek közül a keresztneveket minél nagyobb számban, a történeti személyneveket és a földrajzi neveket bizonyos ésszerű korlátokon belül válogattuk. — A nem köznyelvi, hanem elavulóban levő szavak közül a klasszikus íróinknál-költőinknél leggyakrabban előfordulókat szerepeltetjük. — Sokan kívánnák tőlünk a műszaki élet szavainak és kifejezéseinek minél nagyobb számban való felvételét. Egy bizonyos aránytalanságra ebben az irányban máris törekedtünk: viszonylag nagyobb a műszaki anyagunk, mint pl. az orvosi vagy akár a társadalomtudományi; de az ésszerű határokat itt is meg kellett keresnünk és tartanunk. Kéziszótárunk széles közönség számára készül, s egy bizonyos józan foknál semmilyen irányban nem lehet elfogultabb. A műszaki és ipari szókinés tömeges szótározása nem az általános helyesírási kéziszótár, hanem a — természetesen segítségünkkel készült vagy készítendő — szakmai szótárak és nomenklatúrák feladata.

Megfontolandó javaslat viszont, hogy a közkeletű valódi rövidítéseknek mindegyike szerepeljen címszóként, megfelelő magyarázattal; s legyen meg a teljes alak is a maga betűrendi helyén, a rövidítés jelzésével együtt. Tehát hogy legyen *du.* címszónk *délután* magyarázattal; másrészt a *délután* főnévhez is tegyük oda: *röv.: du.* — De hogy ezt terjesszük ki az olyan tulajdonnévi értékű betűszókra, amilyenek az *MTSH*, *KÖJÁL* stb., az már aligha lenne szerencsés. Akiknek alig négy év után a 10. kiadás újabb lenyomatát kellett előkészíteniük, azok tudják, mekkora sebességgel változnak az ilyen alakulatok. De ezek feloldását egyébként is meg lehet találni a mindenkori telefonkönyvekben; aligha valók ezek egy évtizedekre szánt kézi-szótárba. — Azt viszont az egyik javaslat alapján helyes lesz megnéznünk: tulajdonnévi, s főleg történeti személynévi anyagunk elég bő-e.

Általánosságban még annyit az anyagválogatásról: A beérkezett bírálatokban összesítve mintegy 800 további szó és szóalak van felvételre javasolva. A mutatóanyag mostani anyaga 4000 szó körül van, s ez 5—600-zal több, mint amennyit *a, á* betűs anyagunk a végleges formában elbír. Ennyit kell még kihúznunk a mostani állományból; illetőleg ennek jó kétszeresét, ha a javaslatokat mind érvényesíteni akarjuk. Ámde kihagyási javaslatot igen keveset kaptunk, mindenki inkább csak bővítene. Pedig — említettem — terjedelmünk kötött, s anyaggyűjtésünk maga jó kétszerese annak, amit végül is bele tudunk foglalni a mutatóanyagba; ez vagy az a szó általában nem azért maradt ki a mutatóanyagból, mert nem ismerjük vagy nem gondoltunk rá; csak azért, mert ki kellett hagynunk, hogy még fontosabbnak látszót vegyünk be helyette.

Még néhány részletkérdést az anyagválogatás köréből!

A magyar származékok, főleg a szókapcsolatok származékai közül általában csak azokat vennénk fel a szótárba, amelyeknek leírása az alapszóhoz viszonyítva valami abból meg nem fejthető problémát is rejt. Ezért szükségtelennek látszik az *adogat* mellé az *adogató*, *adogatás* stb. felvétele. Megfontolandó viszont, hogy az olyan különírt szókapcsolatoknak, amelyeknek származékait közönségünk hajlandó egybeírni, ne vegyük-e fel a legfontosabb további alakjait. Olyanokra gondol egyik bírálónk, mint pl. az *állon vág* mellé az *állon vágás*, az *állami gazdaság* mellé az *állami gazdasági* stb. Ezen — mondom — érdemes gondolkoznunk, bár ez is felvehető egyéb adatok számát csökkenti. De azt már aligha tehetnénk elvünkkel, hogy minden jelöletlen összetételnek meglegyen a jelölt szókapcsolatú alapformája, illetőleg megfelelője; vagyis hogy az *alapvető*, *alapvetés* típusú összetételek mellett ott álljon az *alapot vet*; s nyilván az *aknafúrás* mellett az *aknát fúr*, az *adószedő* mellett az *adót szed*; stb. Ez már alighanem fölösleges pontoskodás.

Van olyan bírálónk, aki a felvett idegen szavak számát keveselli. Javaslatai között ilyenek szerepelnek: *abakusz*, *abisszikus*, *adibata*, *aufhörzseljárás* stb. Ám ezek írásmódjának meghatározása sokkal inkább való az idegen szavak szótárába vagy az említett szakmai nomenklatúrákba, mint egy általánosabb használatra szánt és terjedelmében korlátok közé szorított helyesírási kézi-szótárba.

Terveztünk jelentős helymegtakarítást kísérelt meg az *igekötős* igék problémájának megoldásában. Ez lényegében a következő: A csak igekötőként használatos igekötőkkel összetett igekötős igéket (pl. *lemegy*, *átír* stb.) önmagukért nem közöljük. Az igekötővel való egybeírás általános szabályát megadjuk az igekötő címszavában, példákkal megfelelően illusztrálva ezt és fordítottját, a különírást. (Itt megjegyzem: mutatóanyagunkban a szabály megfogalmazása nem szabatos, s a példatípusok száma nem elegendő; alighanem tanácsos lenne a szabályt elhagyni, s a példatípusok készletét alaposan kiegészíteni.) De ezzel az illető igekötőnek s a vele összetett

igéknek sorsa el is intéződnék, minthogy az alapigéhez viszonyítva nemigen lehet bennük más probléma, mint a külön- vagy egybeírás. Akinek az igei tag leírásával van problémája, az megnézheti a maga betűrendi helyén az alapigét. Tehát pl. az *átböngész* ige egybeírásához a szabály magában elegendő; ha meg valaki azt nem tudja, hogy a végén *-sz* vagy *-z* irandó-e, nézze meg a *böngész* címszónál. Mint szerkesztő látom: mennyi helyet takarítunk meg ezzel! — De természetesen fölvennénk az igekötős igének fontosabb származékait, a vele vagy ezekkel kapcsolt összetételeket és szókapcsolatokat (pl. *átírási díj*, *átrakó állomás* stb.), ha bennük más probléma is van, mint az igekötő maga. Ehhez hasonlóan bántunk el a határozószóként vagy névutóként is használatos szavak igekötő jellegű előfordulásaival (pl. *alá-*).

Ezt az eljárásunkat több bírálónk is kifogásolja, szabály és típuspéldák felvétele helyett a fontosabb konkrét esetek feltüntetését javasolva. Mások azonban — megértve az eljárás könnyítő szándékát — inkább részletesebb kidolgozást kívánnának az igekötő címszava alatt. De egyesek közülük úgy gondolnak a kibővítést, hogy az igekötő címszavába csempészve mégiscsak egy egész csomó igekötős ige kerülne, pusztán önmagáért. Egyikük pl. az igekötő címszavának jelentős kibővítése után a mintául adott *átad* igével és származékaival még 28, az *átalakít* igével és származékaival 23 sort tölt meg. Végeredményben mutatványunknak az *át* igekötőhöz kapcsolódó, összesen 244 sorához — melyben az *áthatolhatatlan*, *átrakó állomás*, *átalakító hatású* stb. bonyolultabb formákon van a hangsúly — ez a javaslat még vagy 150 sort adna hozzá, amely sem egyedi, sem típusproblémákban nem hoz többletmegoldásokat, hanem mind olyan igekötős igéket ad, amelyeknek írásmódja megvan az alapigénél, igekötős kapcsolata pedig semmi újabb problémát nem rejt magában. — A bizottság számára mindezek után kérdésként tenném fel: Maradhatunk-e az igekötős igéknek általunk tervezett kezelésmódja mellett, vagy helyesebb, ha felvesszük önmagukért a leggyakoribb igekötős igéket, ami összesen legalább 2—3000 egyéb szó kihagyására kényszerít bennünket.

Néhányan azt tanácsolták, hogy hely megtakarítása céljából hagyjuk el az egybeírt összetételeknek olyan ellentett példáit, mint az *öregágyú*, *betegágy* mellett az *öreg ágyú*, *beteg ágy*; a bokrosított példacsoportokban pedig az olyan, problémát valóban kevésbé jelentő típusokra való figyelmeztetéseket, mint ezek: *erős akasztó*, *örökszép alkotás*. Erre a kérdésre később még vissza kell térnem. De annyit már most is: a tapasztalat azt mutatja, hogy — bár egy-egy esetben valóban lehet vitatkozni a példák szükségességéről — általánosságban sohasem lehet elég különírt példát felvennünk, figyelmeztetésül arra, hogy az egybeírások száma a helyesírási szótárban és a valóságban nem egyforma. Velem magammal történt meg, hogy az *igen élénk zöld színű* kapcsolatban az *élénk* és a *zöld* szavakat egybe húzta a korrektor, figyelmeztetve a lapszélen arra, hogy az „Akadémiában” az *élénk-*

zöld egybe van írva, különírva ninesen; s nem gondolva arra, hogy minden összetétel tagjai egymás mellé kerülhetnek szókapcsolatként is. Bizony, olykor még a *békeharc* típusúak mellé sem ártana szinte odaírni, hogy persze a két szó különírandó az ilyenekben: „ninesen tartós *béke harc* nélkül”. — Nyilván több véletlennél, hogy az ilyen figyelmeztetések elhagyását javasoló bírálóknak egyike sem nyomdász, s nem is kiadói dolgozó, azaz nem a gyakorlat embere.

4. A SZAVAK TOLDALÉKOLÁSA

Régi és hasznos hagyománya helyesírási szótárirodalmunknak az, hogy az alapszók mellett toldalékos alakok is fordulnak elő benne. Az általános gyakorlat az, hogy a képzős formák külön címszóként állnak; az alapszó címszavába csak a ragos és jeles szóalakok kerülnek. Természetesen első-sorban azoknak a toldalékos alakoknak kell a helyesírási szótárban szerepelniük, amelyekben a toldaléknak az alapszóhoz való kapcsolódása olyan típusproblémát rejt, amely az alapszó és a toldalék külön-külön írásmódjából nem fejthető meg, s amely alakoknak egész sorában jelentkezik, kifejezetten mint írásp probléma. Ezek főképpen a következők: Főneveknél a *-val, -vel* ragos forma, de a magánhangzóra és az egyjegyű rövid mássalhangzóra végződőknél ez is elhagyható; továbbá a birtokos személyragozott alak, amelyből magánhangzós végűeknél jó megadni a többes számú alakot is. Tehát: *kalács, kalácsa, kaláccsal*; illetőleg: *hajó, hajója, hajói*. Melléneveknél a módhatározóragos alak a legfontosabb; az *-s* végűeknél a középfok is. Keresztneveknél a *-val, -vel* ragos forma, a magánhangzóra végződőknél az *-é* birtokjeles alak vagy az *-ék* képzős származék a legfontosabb; tehát: *Margit, Margittal*; illetőleg: *Pista, Pistadék*. Az igéknel a múlt idő *-t* jelének, a tárgyias ragozás *-j*-jének, s a felszólító mód jelének az előbbitől nemegyszer eltérő kapcsolódása tüntetendő fel, pl.: *lát, látja, lássa*; illetőleg: *hoz, hozta, hozza*.

Bírálóink közül ezt sokan kevesellik, több-kevesebb joggal. Valóban: az *akadsz, bontsd* és sok egyéb valóságos írásproblémára ez nem ad megoldást. Ám ezek már nem típusproblémák, hanem egyediek a paradigmán belül; s rendszerint nem is ilyen alakokat hiányolnak a szótárból, hanem azokat, amelyekben a probléma nem is helyesírási, hanem nyelvhasználati. Mert az, hogy a *szellőzön* és *szellőzzék*, illetőleg az *állítsd* és *állítsad, ugorni* és *ugrani* stb. formák közül mindkettő jó-e, s ha nem, melyik a kettő közül, az már nem helyesírási kérdés. S még kevésbé a szótár feladata minden főnévnel figyelmeztetni a használót arra, hogy más a *-ban, -ben* és más a *-ba, -be* ragos alak értéke. Nem a szótár célja annak megvilágítása sem: mikor helyes a *felelősök, akadémikusok, adósok*, s mikor a *felelősek, akadémikusak, adósak*, illetőleg mikor a *felelőst, akadémikust, adóst*, s mikor a *felelőset, akadémikusat*,

adósat alak használata. — Azt meg még kevésbé lehet elvárni a szótártól, hogy a ragozott formákat még az összetett szavaknál is feltüntesse (a mellérendelőket kivéve, ahol ez írásprobléma is): aki az *álarc*, *ádkulcs*, *ablaktisztítás* stb. ragozott alakjaira kíváncsi, az *arc*, *kulcs*, *tisztítás* alatt minden szükséges adatot megtalál.

Igen nehéz feladat lenne — főleg a helyyel való gazdálkodás szempontjából — egy-egy igénél 5—8—10 ragos alakot megadnunk, s ezzel ismét egyéb hasznos anyagot szorítani ki; s egyébként is kockázatos lenne akár „vagy”-gyal, akár kommentár nélküli „és”-sel összekapcsolva egymás mellé vetni a fentebb említett kettős, de nem tetszőleges váltakozású névszói alakváltozatokat is. Mindez — csak két-három ezer alapszót számítva, s szavanként csak két-három ragos alakot véve is, ami mindenképpen minimális — legalább újabb 5—6000 sor terhelést, s talán ugyanannyi más szóalak kihagyásának kényszerét jelentené. — Mindezt úgy gondoltuk már eleve is: a szótár végén igei, s esetleg fontosabb névszói típusonként felsorolásokat adnánk a ragos alakokból, melyekben egy-egy típuspéldának szinte egész paradigmája megvan. Ezt szándékosan nem jeleztük a mutatvány szétküldésekor, hogy lássuk: érzi-e a felkért bíráló közönség ennek szükségét. S a beérkezett válaszok közül valóban igen sok keveselli a feltüntetett toldalékos alakok számát, azaz szükségesnek tart hozzá valamiféle célszerű kiegészítést.

Hadd adjak hát mintát a tervezett felsorolásokból!

A r ö v i d m a g á n h a n g z ó + t végű igéknek például mintaszava lenne a *mutat* és a *szeret*. Az anyag:

m u t a t: *mutatsz*, *mutattok*; *mutattam*, *mutatott*; *mutatnék*, *mutatnál*; *mutass* v. *mutassál*; — *mutatja*; *mutatta*; *mutatná*; *mutasd* v. *mutassad*; — *mutató*, *mutatott*, *mutatandó*, *mutatva*, *mutatni*. — Így a magas hangrendű *szeret* igével is.

A *-d (i k)* végű igék problematikus ragozott alakjait a *csalódik* és *vetődik* mutatná be. Anyaga:

c s a l ó d i k: *csalódsz* v. *csalódoz*, *csalódtok*; *csalódtam*, *csalódtott*; *csalódná* v. *csalódnék*; *csalódj* v. *csalódjál*, *csalódjon* v. *csalódjék*; — *csalódó*, *csalódtott*, *csalódtva*, *csalódtani*. — Így a magas hangrendű *vetődik* igével is.

A toldalékok feltüntetése dolgában tehát így tenném fel a kérdést a bizottságnak: 1. maradjunk-e a toldalékos alakoknak mutatványunkbeli mennyisége mellett, mely a közvélemény szerint elégtelen; 2. szorítsunk-e ki néhány ezer egyéb szót azért, hogy az egyes címszavak után több ragozott alakot vehessünk fel, bár még így sem eleget; 3. vagy dolgozzuk-e ki típusonként a most bemutatott mintákat, melyek közül kb. 130 típus elfér a mű végén egyetlen íven.

5. A KÜLÖN- ÉS EGYBEÍRANDÓ SZÓKAPCSOLATOK FELTÜNTETÉSÉNEK MÓDJA

Mint jól tudjuk: nyelvünkben szókapcsolatok perceről percre, összetett szavak meg napról napra születnek, s így számuk a szótározhatóság szempontjából gyakorlatilag végtelen. Ha egy helyesírási nagyszótár, talán félmillió cím szóanyaggal, próbálná taxatívén számba venni őket, annak sem lenne könnyű dolga. Ezer és ezer olyan összetételünk van, amely talán még nem is él, de bármelyik pillanatban létrejöhet, mert szókincsünk rendszerében megvan a lehetősége, megvan az üres helye; s létrejötté pillanatában máris összetett szó, mivel megalkotásának módja jellegzetesen azzá teszi. Van-e *szobaszámolás*, *kéménynyilvántartás*, *albérlőkönyv*, *mandulahéjcsata* szavunk? Aligha van. De ha egyszer a lakószobákat egyenként számba kell venni, illetőleg a kéményekről nyilvántartást kell vezetni, vagy ha egyszer a házfelügyelőknek az albérlőkről külön könyvet kell felfektetniük, a kérdéses tevékenységet, illetőleg e tevékenység eszközét alighanem így neveznénk el. S ha gyermekeink mandulatörés közben kitalálják azt, hogy az üres héjjal meg lehet dobálni egymást, annak is adhatunk ilyen nevet. S abban a pillanatban összetett szavak-e ezek? Szerkezetileg föltétlenül, mert olyan alkotásmód eredményei, amely minden átmenet nélkül egyszerre összetett szavakat hoz létre. — Azt meg, hogy a mondattani viszonyban alkalmasan összekapcsolható szavak, s így a létrehozható különírandó szókapcsolatok száma mekkora, fel sem tudjuk becsülni.

A szókapcsolatoknak és összetett szavaknak azonban nemesak a számuk ijesztően nagy, hanem leírásuk is meglehetősen problematikus. Hogy mi szókapcsolat és mi összetétel, azt sok tiszta esetben játszva eldönthetjük, de egy széles érintkező sávon csak ügyel-bajjal, nehezen, s még akkor sem mindig biztosan. Ezt általában a nyelvészek, elsősorban a helyesírást szabályozók hibájának szokás tekinteni; pedig azok szubjektív bizonytalanságukkal csak a nyelvben fennálló objektív bizonytalanságot tükrözik. Ujjal rá tudnék mutatni nem egyre akár a jelenlevők között is — magamat sem véve ki —, akik valamikor azt hittük, hogy a kérdés egyszerű, csak a szabályok bizonytalanok és bonyolultak; azután a kérdésben elmélyedve egyre inkább azt láttuk meg, hogy a szabályt meg lehet ugyan fogalmazni egyszerűre, de attól a tények bonyolultsága még nem változik meg, s a szabály minél egyszerűbb, annál nagyobbat torzít a valóságon.

Ismétlem: itt sem valamiféle helyesírási nihilizmus beszél belőlem, csak a dolgok természetében rejlő bonyolultság s az ebből következő számtalan nehézség felismerése. S azért kellett ezeket föltétlenül elmondanom, mert szeretném, ha a meghívottak, s majd a kéziszótár használói is megértenék: miért éppen a külön- és egybeírás példái vannak tervezetünkben a legnagyobb számban, s hogy miért választottunk közlésünkhöz olyan felépítést, amelyet mintánkban találnak. — Hogy miért e problémának leg-

nagyobb az anyaga, a bírálatokból úgy látszik, nem is nehéz megvédenünk. Mindössze egyetlen javaslatot kaptunk arra, hogy csökkentjük ezt; a többi hozzászóló kifejtve, vagy pótlási javaslataiban kifejtetlenül, mind inkább az anyag további növelése mellett van.

Említettem: mintegy 75 000 szedett felsorunk van a szótárban. Ebből a külön- és egybeírásra jó, ha kétharmada esik. Hogy nyelvünkben nem ennyi szókapcsolat és összetett szó van, az alighanem világos. Jóval nagyobb ennél még a valóban használtak száma is. Ezért eleve le kell mondanunk a *t a x a t í v* szándékról; amit megvalósíthatunk, az legfőljebb az *i n s t r u k t í v* szándék. Kifejtve ezt: minthogy semmi lehetőségünk nincs annyi szó felvételére, amennyi biztosítaná, hogy a kereső minden egyes *e s e t e t* megtaláljon, amelynek leírási módja probléma számára: csak arra törekedhetünk, hogy minden egyes eset írásmódjának megállapítására találjon legalább megfelelő *t á m p o n t o t*. A példák teljességének lehetetlensége folytán a *t í p u s o k* teljességét kell kitűznünk célul; ez reális és elérhető. A példák teljessége elérhetetlen cél lenne, még a közkeletűbbeké is. Hadd mondjam el: az értelmező szótár munkatársai mintegy 160 000 címszavas jegyzéket készítettek szótárunk külön- és egybeírási eseteiről. Ez is messze áll a teljességtől. De számunkra a válogató munkatárs ennek az anyagnak is csak felét adhatta át, minthogy a teljes anyag egész szótárunk terjedelmének is kétszeresét tenné. Az így átkerülő anyagból nekünk annak még mindig legalább a harmadát ki kellett, illetőleg ki kell hagynunk. Mit tehetünk ezek után mást, mint hogy fölvevessük a megítélésünk szerint legfontosabb eseteket, kiegészítve egyedileg talán kevésbé fontos, de megalkotásukban jellegzetes és gyakori típust képviselő példákkal, s olyan elrendezést keresve, amelynek segítségével egy ekkora anyag tízszer-hússzor ekkorának írásproblémáira derít fényt, ad útmutatást.

Bírálóink közül valaki ajánlotta: használjuk fel anyagunkhoz BALASSA és HORVÁTH ENDRE nyomdai szótárait. De mi ezt már megtettük. S nem is csak anyagukat használtuk fel, hanem megszerkesztésük tanulságait is. Mert az egybe- vagy különírandó szókapcsolatoknak előtagjuk szerint való bokrokba sűrítését éppen Balassától, utótagjuk szerinti bokrosításukat pedig éppen Horváth Endrétől tanultuk; nem is most, hanem már a Helyesírásunk időszerű kérdései című gyűjteményben rámutatva e közlési mód előnyeire (i. m. 132). Mégpedig e módszert némileg tovább is fejlesztve arra törekedtünk, hogy a szavaknak és szókapcsolatoknak bokorba foglalása ne csak anyagközlési mód legyen, hanem útmutatás is a fel nem vett esetek írásmódjának megállapítására; azaz ne csupán a helykímélés eszköze legyen, hanem — és elsősorban — a nyelvi és helyesírási öntudatra való nevelése is.

Szótárunkban — mint a tervezet mutatja — a fontosabb szavaknak kettős, esetleg hármas címszavuk lenne. Elöl áll mindig az egyszerű alapszó; itt rögzítjük leírásának formáját és ragozott alakjainak írásmódját. Ez után

következik a szó mint előtag; itt találhatóak meg a típuspéldák a szónak az utótaggal való külön- vagy egybeírására; mégpedig egyszerűbb és bonyolultabb példatípusok egyaránt. A harmadik részben a szó mint utótag jelentkezik; itt a szónak előtagjával egybe és attól különírandó típusaira vannak példák.

Mintaként vegyük ide az *agy* címszót:

agy, agya, aggyal || → *agybaj, agy-
daganat, agylékelés, agyrém, agyszü-
lemény, agytekervény*; — *agyhártya-
gyulladás; agyfélteke* || ← *gerinc-
agy, kerékagy, kisagy, nagyagy, pus-
kaagy, szürkeagy; fogaskerékagy*; —
lendítőkerék-agy; — *pihent agy, tom-
pa agy*

Elgondolásunk az volt: a terjedelemnek kicsiny volta miatt a szótárba a maga betűrendi helyén külön címszóként csak azokat a leggyakoribb összetett szavakat és szókapcsolatokat vennénk fel, amelyeket fontosságuk folytán a használók gyakrabban fognak keresni, s amelyeket a helyesírásban kevésbé gyakorlottak is kereshetnek. A többi száz és száz esetre nézve pedig, amelyek a szótárból kényszerűen kiszorulnak, a gyakorlottabb és igényesebb használó útbaigazítást talál a bokrokban, ahol a példák már nem önmagukért állnak, hanem típusokként. Ezért úgy építettük fel a fontosabb bokrokat, hogy legyen bennük tulajdonságjelzős, birtokosjelzős, tárgyias, határozós összetett szó; s legyen külön-, kötőjellel és egybeírandó típuspélda egyaránt. Mert így nincs és nem is alakulhat pl. az *ablak*, az *ajtó*, az *asztal* stb. stb. szóval olyan összetétel vagy szókapcsolat, amely virtuálisan benne ne lenne szótárunkban, hiszen a megfelelő címszó előtagos vagy utótagos részében csak meg kell keresnünk azt a típust, amelyikbe a leírni szándékozott alak tartozik, vagyis azt az esetet, amelyikhez ez legjobban hasonlít.

Ehhez a kérdéshez kaptuk a legtöbb hozzászólást. Az utótag szerinti bokrosítást általában mindenki helyeselte, hiszen jó együtt látni pl. az *erő*, a *tanár*, a *képesség* stb. utótagú szókapcsolatoknak és összetételeknek legalább a típuspéldáit; ám az előtag szerinti bokrosítással szemben meglehetősen sok volt a kifogás. A vélemények eléggé megoszlóak és ellentétesek. Van, aki a jelenloginél több esetet vonna a bokorba, esetleg mindegyiket (így van Balassánál); de van, aki ellenkezőleg: többet kívánna külön címszóba tenni a maga betűrendi helyén, esetleg teljesen mellőzné is az előtag szerinti bokrosítást. Érdekes tudnunk: a mutatóványunkbelinél erősebben bokrosítani akarók kivétel nélkül nyelvészek; a bokrosítást ellenzőknek tekintélyes része viszont gyakorlati ember: nyomdász és kiadói dolgozó. Van, aki helyesli a bokrosítást, csak azt kívánna, hogy minden bokornak minden tagja szerepel-

jen a maga betűrendi helyére kivetítve is. Az utótag alá bokrosítottakkal ezt meg is tesszük, de az előtag szerintiekkel nincs sok értelme ennek: ott a bokor nem esik túlzottan távol a betűrendi helytől, s oda egyébként is inkább felépítésük, mint önmaguk miatt fontos esetek kerülnek. — Végül a bokrosítást helyeslők közül jó néhányan úgy kívánnák, hogy csak az abszolút elő- és utótag legyen az egyszerű szóhoz bokrosítva (tehát az *ablakredőny-felszerelés* lehetne az előtagos, az *ólomkarikás folyosóablak* lehetne az utótagos összetételek közt az *ablak* címszó alatt), de a relatív elő- vagy utótag már nem (tehát az *exportalma-termelés*, illetőleg a *konzerv-almabefőtt* már nem szerepelhetne az *alma* címszóban). Mások csak az egyszerű elő- és utótagú összetételeket vennék az egyszerű szó bokrába, az összetett elő- vagy utótagút pedig már külön, az összetett elő- vagy utótag önállósított bokrába; tehát az *árucsere-egyezmény* szerintük nem az *áru* előtag, hanem egy külön *árucsere* előtag címszavába lenne vonandó.

Röviden végigvéve e kérdéseket, a következőket mondhatnám: 1. Ha az előtag szerinti bokrosítást, s ezzel a típuspéldáknak egy helyen való közlését elvetjük, adtunk ugyan 40—50 000 összetett szót és szókapcsolatot a maga betűrendi helyén, de nem sok tanácsot adtunk a fennmaradó tízszer annyinak leírására; — másrészt pedig, mivel így minden példát külön sorba kell tennünk, még a jelenleginél is kisebb szóanyagot tudunk csak fölvenni. — 2. Ha bokrosítunk, de az egyszerű előtagnál csak egyszerű előtagú összetételeket adunk meg, s az összetett előtagúakat külön vesszük, az egyes esetek megtalálását könnyebbé tettük ugyan, de az egyes típusokét megnehezítettük. Mostani rendszerünkben a fel nem vett *államalkotó erő* leírására az *állam* címszóban ott van ez a minta: *államszervező készség*. Ha ezt innen kivesszük, s a maga betűrendi helyére vetítjük ki, vajon eszébe jut-e majd a keresőnek, hogy minden *állam*- kezdetű adatunkat végigböngészve *államszervező* címszó alatt keressen mintát az *államalkotó erő* leírására? S hasonlóan: a *szénatom-bontás* leírásához most talál segítséget az *atom* címszóban e példa képében: *hidrogénatom-bontás*. Vajon ha ezt kivetítve adjuk csak, keresné-e a *szénatom-bontás* mintáját a *h* betű anyagában?

Elismerem: a primitívebb kereső mindezt szemlélheti úgy is, hogy jelenlegi beosztásunkban a megtalálni kívánt — mondjuk — *ajtókilincs* szóalakot három helyen kell keresnie: a maga betűrendi helyén; ha ott nincs, az *ajtó*- előtagnál; ha ott sincsen, a *-kilincs* utótagnál; s ez utóbbi két helyen még mindig három csoportban: az egybe-, a kötőjellel és a különírandók között. De az igényesebb használó nyilván nem így veszi ezt. Inkább úgy, hogy kétségei esetén a szótárban három helyen is találhat segítséget, támpontot, mintát; s az utóbbi kettőn még akkor is, ha a keresett szóalak nincs benne a szótárban, aminthogy — ezt újból hangsúlyozom — az esetek jó részében nem is lesz, mert nem is lehet benne. — A kérdés egyébként sem olyan bonyolult, mint amilyennek az első pillantásra látszik. Mint emlí-

tettem: az utótagjuk alá bokrosított összetételeket és szókapcsolatokat felvesszük a maguk betűrendi helyére kivetítve is (a fentebb adott mintában ez a ← kezdetű csoport). Tehát a keresőnek így kell gondolkodnia: Ha a szót nem találom a maga betűrendi helyén, akkor nincs meg az utótag alatt sem. Minthogy az előtag alatt most már csak véletlenül lehet meg, típuspéldaként: úgy veszem, hogy a szótárban nincs benne. Ezért a konkrét esetet nem keresem tovább, csak mintát rá az elő- vagy utótagnál. Hogy ezt a mintát azután milyen esetekben keresse az előtagnál s milyenekben az utótagnál, az nem is hosszú tapasztalat kérdése. Nyilvánvaló, hogy a *vastepsi*-re jobb a *vas*-nál, a *megjelenítő erő*-re az *erő*-nél keresni mintát.

A kérdést tehát — szándékosan kiélezve — itt így tenném fel: az egyszerű keresőre számítsunk-e csupán, vagy az igényesebbre is; s más oldalon, megismételve a korábban mondottakat: adjunk-e konkrét példát 40—50 000 összetételre és szókapcsolatra, vagy pedig adjunk csak néhány ezerrel kevesebbre, de egyben mintát és útmutatást még tízszer annyira?

Még egy ide tartozó problémáról! — Mutatványunk eléggé gyakran utal az egybe- és különírt, egyébként azonos felépítésű alakok közti jelentésdifferenciára. Bírálóink között van, aki ezt fölöslegesnek érzi, van, aki hasznosnak. Ez utóbbiak általában a nyomdászok, a gyakorlati emberek, a leendő használók. Ők tudják igazában felmérni az olyan figyelmeztetések értékét, mint: *abbahagy*, de: *abban hagyta*, *amiben volt*; vagy: *alattvaló*, de: *az óra alatt való rendetlenkedés*; *alacsony feszültség* (mint áramfajta), de: *alacsony feszültségű*; vagy akár az ilyen típusúak: *állszakál* (= az állon levő szakál), de: *álszakál* (nem valódi szakál); stb. — Azt hiszem, itt kár lenne visszafeljeszteni ezt a hagyományt, hiszen a *hidegvérű* — *melegvérű* ellentétét is többen félreértették szabályzatunk szótári részében, mert a 'nyugodt' jelentésű *hidegvérű* mellé nem tettük oda: „de: *hideg vérű állat*”. Csak arra kell vigyáznunk, nehogy aztán a jelentés-differenciálás szórszálhasogatássá váljék. Magam a jelentés-elkülönítéseknek lelkes híve vagyok, de azt mindig figyelembe venném, hogy a félreértésnek valóban gyakorlati vagy csak elméleti lehetősége áll-e fenn. Mert hiszen a környezetükből kiszakított szavakkal lehet játszani, és filozofálni azon, hogy a *cementágyú* nemcsak cementezett ággal ellátottat (pl. csatornát) jelenthet, hanem cement lövellésre szolgáló ágyút (ill. csöves szerkezetet) is, s hogy ezért jobb lenne az egyiket különírni, a másikat egybe; sőt ilyen tréfákat is lehet kitalálni: „építettek egy cementágyú cementágyút”, vagyis egy cementbe ágyazott cementlövellő készüléket; — de a valóságban ritkák az ilyen kétértelmű beszédhelyzetek, amelyekben ez bizonytalanságot okozhat; márpedig a szavak a beszédben élnek, nem a szótárban, vagy összefüggéseikből kiszakított cédulákon.

De ahol kétféleség van a valóságban, ott ennek az azt jelölő nyelvi alakulaton is tükröződnie kell, mégpedig következetesen és pedagógikusan.

Egyik bírálónk következtetlennel találja azt, hogy a mutatóban a *munkásaktíva* egybe van írva, a *mérnök aktíva* külön. Hogy ez nem pusztán következtetlenség, azt gondolhatná abból, hogy mindkét alakulat az *aktíva* címszónál van az utótag szerint bokrosított kapcsolatok közt, egymáshoz eléggé közel. Nem következtetlenség ez; de mégis: szerkesztési hiba. Mert nem jelöltük, hogy az *aktíva* szónak két jelentése van: jelölhet kollektívát, aktivisták közösségét; de jelölhet egyént, aktivistát is. A *munkásaktíva* valóban egybeírandó, ha a munkások aktívája, az aktivista munkások közössége; s a *mérnök aktíva* is különírandó, ha egy mérnökről van csak szó, aki aktivista, hiszen akkor az alakulat olyan, mint ez: *mérnök barátom*. Mégis hibáztunk itt, mert fel kellett volna, s fel is kell tüntetnünk: az egybeírt és kollektívum jelentésű *munkásaktíva* mellett is van különírt, mert egyén jelentésű *munkás aktíva*; s ugyanígy fordítva: van *mérnökaktíva* is a *mérnök aktíva* mellett; s az elsőben a két tag viszonya birtokos, a másodikokban jelzős, ezért írásmódjuk is megkülönbözteti őket. — Ez ismét a *hidegvérű* — *meleg vérű* ferde párhuzamának esete, amelyet azonban nem szabad ferdének meghagynunk, hanem mellé kell tennünk az egyeneset vagy egyeneseket is.

Akárhogyan dönt is azonban a bizottság a külön- és egybeírás anyagának elrendezése dolgában, egy kérdés világos: a külön- és egybeírás konkrét eseteit — és bokrosítás esetén típuspéldáit — nem javasolhatjuk másképpen, mint a 10. kiadásban lefektetett szabályok alapján. Bármennyire annak látszik is néha: mint az egész helyesírás nem, úgy a külön- és egybeírás sem ízlés, hanem nyelvi helyzet és ezekhez kikísérletezett sablonok kérdése. Ezt most azoknak vagyok kénytelen mondani, akik egy-egy esetre vonatkozólag olyan írásformát javasolnak, ami minden érvényes szabályunknak ellene mond. Például: a *fűrófej-alkatrész*, *varrógép-alkatrész*, illetőleg az *atomsúly-táblázat*, *atomfegyverkészlet* stb. semmiképpen sem írható külön, minthogy egybe kell írunk őket azon szabály alapján, hogy a jelöletlen birtokos és határozós viszonyban levő tagok egybeírandók; legföljebb az egybeírásán belül kötőjellel tagolhatók azon másik szabály alapján, amelynek értelmében az összetett elő- és utótagú (népszerűen: a négy szóból álló) összetételeket a fő tagok határán kötőjellel tagoljuk. — Ám ez utóbbi szabály csak az összetett elő- és utótagú, illetőleg a hat szótagnál hosszabb összetett elő- vagy utótagú alakulatokra vonatkozik; s így semmiképpen sem tagolhatjuk kötőjellel az egyszerű elő- és utótagú *társadalomábrázolás* összetételt, bármily hosszú is; sem pedig az *árbocszerelés*, *árboccsúcs* típusúakat, még azon érveléssel sem, hogy itt a szótalálkozásnál félreérthető betűtalálkozások vannak; minthogy szabályrendszerünkben a kötőjelnek ilyen funkciójára semmiféle rendelkezés nincsen.

Természetesen bennünket nem pusztán a szabályok kötnek, hanem a nyelv és a nyelvszokás maga, a tények maguk is, amelyek a szabályozásnak is alapul szolgáltak. Hiába tartja pl. valaki nyelvíleg jobb alakulatnak

az *ábrázológeometria-tanár*-nál ezt: *az ábrázoló geometria tanára*, illetőleg *ábrázoló mértani tanár*; mi nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a három közül az első a leggyakoribb, a harmadik meg nincs is, s nekünk mégis csak azokra az alakulatokra kell elsősorban leírási mintát adnunk, amelyek léteznek.

Kaptunk még több kisebb jelentőségű, de megfontolandó javaslatot. Ezekre most nem térek ki. Foglalkozunk a munkabizottságban ezekkel is; s ha egyik-másikat mégsem fogadnánk meg, az nem elzárkózás a bíráló elöl, csupán olyan célszerűségi szempontok és ellenérvék figyelembevételére, amelyekre a javasló esetleg nem gondolt, vagy ha gondolt, nem tartotta őket olyan súlyúaknak, mint mi.

6. VÉGSZÓ

Mint a bizottság látja: munkálatunk több tekintetben átjutott a tapogatózás és tájékozódás fokáról a tényleges munka fázisába. Amiben kétségünk, kérdésünk volt, abban hathatósan hozzásegített bennünket a helyes megoldáshoz a mutatványunkra beérkezett bírálatok részletes feldolgozása.

Most tisztelettel megismételném és vitára tenném fel azt a négy kérdést, amelyben jobb a széles fórumon való megtárgyalás, mint a mi szűk közösségünkben való latolgatás. — Tehát:

1. Vállalkozhatunk-e az idegen írásforma szerint írott idegen szavak kiejtésének a magyar ábécé szegényes eszközeivel való jelzésére, vagy bízzuk ezt az idegen szavak szótárára?

2. A toldalékos alakok közlésében menjünk-e túl a jelenlegi mértéken magukban a szócikkekben, kiszorítva ezzel több ezer egyéb szót a szótárból; vagy pedig dolgozzunk ki olyan alakfelsorolásokat, amelyek minden típus ragos alakjaiból megadják az 5—15 legfontosabbat a szótár végén, függelékként?

3. Elintézhethetjük-e a csak igekötőként használatos igekötők dolgát típuspéldák felsorolásával az igekötő címszavában, s csak a más szempontból fontos vagy bonyolult igekötős kapcsolatok felvételével; vagy pedig vegyünk fel nagyobb számú igekötős igét önmagáért, kiszorítva ezzel egyéb szavak tömegét a szótárból?

4. Lemondjunk-e az instruktív értékű bokrosításról a — teljességében úgyszólván megvalósíthatatlan — taxatív, betűrendben felsoroló módszer javára; s ha nem: minden egybe- vagy különírt kapcsolatot az előtag alá sűrítünk-e be, vagy hagyjuk meg a jelenlegi kettősséget: típuspéldák az előtag szerinti bokrokban, a legfontosabb esetek ezektől függetlenül saját betűrendi helyükön?

Kérem a bizottság tagjait s igen tisztelt vendégeinket: mindenek előtt e négy kérdés csoportot igyekezzünk megtárgyalni, mert a további munkának ezek megnyugtató eldöntése az alapja és biztosítéka, s így fontosabb a felvethető, de mellékvágányokra vivő ezernyi egyéb részletkérdésnél.

Deme László

A BIZOTTSÁG HATÁROZATA

A kibővített ülésen megjelent 10 bizottsági tag és 11 vendég között lefolyt élénk eszmecsere után a bizottság a következő határozatot hozta:

1. A kéziszótárnak nem feladata az idegen szavak kiejtésének megadása. Ha ugyanis az idegen szavak kiejtésének taglalásába bocsátkozik a kéziszótár, magára kellene vállalnia más szótártípusok (értelmező szótárak, idegen szavak szótárai) feladatát. A kéziszótár erősen norma jellegűvé válik majd a használatban. Általános érvényűvé azonban a jelen pillanatban csak az írásmódokat tehetjük, az idegen szavak rendkívül ingadozó kiejtése miatt normatív jellegű kiejtésmegadás nem lehet a készülő szótár feladata.

2. A toldalékos alakok közlésében a szótár ne lépje túl a jelenlegi mértéket, mert ez a terjedelemben beférő anyagot jelentősen csökkentené. Helyesli a bizottság a szerkesztőknek azt az elképzelését, hogy a szótár végén típusfelsorolások tájékoztassák a szótár használóját azokról a helyesírási problémákról is, amelyek a szótár betűrendes anyagában nem fértek el.

3. Az igekötős igék problémáinak jelzésére elegendőnek tartja a bizottság a jelenlegi megoldást: az igekötővel kapcsolatos írásproblémákat egy-egy típuszócikkkel szemléltetjük. Ezzel sok helyet lehet nyerni. Nagy gondot kell viszont fordítani az olyan határozószóknak és ragos névszóknak az igével való egybe-, illetőleg tőle való különírására, mint az *előre*, a *végig* stb.

4. A bokrosítást illetően a bizottság a bemutatott formát találja legtanulságosabbnak. Legyenek bokrok az elő- és az utótagra nézve egyaránt, de legyenek természetesen önálló összetett és szókapcsolatos címszavak is. A bokrokban minden típusból elegendő egy-egy példa; az önálló összetett, illetőleg szókapcsolatos címszók száma is csökkenthető egyes esetekben. Amennyire lehet, kerülnünk kell a bonyolult *csapágyalátámasztás* típusú összetételek szerepeltetését, hogy a szótár ne buzdítson az ilyenek használatára, csupán a legszükségesebb esetekre szolgáljon felvilágosítással.

A bizottság a fentebbi fő szempontokon kívül tárgyalt még a következő kérdésekről is: jelöljük-e a nyelvhelyességileg esetleg kifogásolható alakokat valamiféle megkülönböztető jellel; idegen szavak helyett ajánljunk-e megfelelő magyarokat; nem emelhetnénk-e esetleg a terjedelmet; stb. E problémákra nézve a bizottság a szótár jelenlegi szerkesztési elveit fogadta el, azaz nem kívánja nyelvhelyességi jelzések alkalmazását, idegen szavak helyett magyar megfelelők ajánlását, a terjedelem emelését stb.; minthogy az anyag és a feladatkör bármiféle bővítése tetemesen elnyújtja az elkészítés idejét, s veszélyezteti is annak sikerét. — Azt viszont kívánatosnak tartja a bizottság, hogy a bokrok egyszerűsítése és az összetételek számának bizonyos észszerű csökkentése árán több tulajdonnév kerüljön bele a szótárba.

BERRÁR JOLÁN: „A MAGYAR HASONLÍTÓ MONDATOK KIALAKULÁSA”
CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA (1958. JÚNIUS 24.)

A bírálóbizottság: elnök: Tamás Lajos, titkár: Károly Sándor, tagok: Pais Dezső, Kniezsa István, Tompa József, Hajdú Péter, Imre Samu.

BÁRCZI GÉZA opponensi véleménye:

„Berrár Jolán értekezése kitűnő bizonyíték arra, hogy egy kérdésnek egy korszak teljes anyagán való tüzetes, lelkiismeretes és persze teremtő lelemény állandó közreműködésével folytatott vizsgálata mennyi változatos tényre vet világot.” A vizsgált korszak a Jókai-kódextól a XV. század végéig tart, de a szerző az egész kódexirodalom idevágó anyagának teljes felgyűjtése alapján állandóan ki-kipillant a XVI. századra is. Kétségtelen, hogy ez az a korszak, amely megvilágíthatja a magyar hasonlító mondatok korábbi történetét is. A dolgozat egy mondat típus történetének a tárgyalásán kívül más kérdésterületeket is érint: nyelvjárástörténetet, stílustörténetet, a fordítás és az eredeti viszonyának a kérdését és egyéb filológiai természetű kérdéseket.

Munkája első részében a szerző a hasonlító mondatok különféle szempontú osztályozásával foglalkozik. Bár ezt igen körültekintően végzi el, s a könyvnek ez a része nagyon átgondolt, logikusan fölépített munka, a nyelvészeti kutatás számára levonható haszon — nem egy részletében — csak áttételesen juthat érvényre, s egy táblázat megkönnyítené az áttekintést.

Az első, elméleti rész után az önmagában is fontos adattár következik, amelyben kategóriánként, kifejező eszközökként és kódexenként sorolja fel a szerző a pontosan mérlegelt adatokat. A kódexek sorrendjének a megállapításában helyesebb lett volna a pontos időrendhez ragaszkodni.

Az „Összefoglalás” című fejezetben a szerző igazán megmutatja, milyen fölényesen uralkodik anyagán. Kár, hogy nem foglalkozik a hasonlító mondatok állítmányának viselkedésével, az idő és mód kérdéseivel, a tárgyas ragozás használatával. Nagyon érdekes, amit a huszita biblia fordítói munkaközösségének tervszerű munkájáról, fordítói elveiről megállapít. Hasznos lett volna a kódexek köztöszóhasználatát egybevetni ugyanezen kódexek hangtani sajátosságaival.

Kitűnő a köztöszók történetével foglalkozó nagy és változatos fejezet is. Itt egymást követik a leleményes és teljesen megnyugtató fejtegetések, mint pl. a *mint*, a *hogynem*, az *oly mely* keletkezésének, történetének tárgyalása. A *miképpen* és a *mentül* magyarázatához kétség fér.

A végső összefoglaló fejezetben a szerző ismét igazolja a szintézisben való nagy ügyességét, ami különben Magyar Történeti Mondattan-ában is élvezhető.

Az opponens az említetteken kívül még több, apró részletre vonatkozó bíráló vagy kételkedő megjegyzést tesz, s végül is megállapítja, hogy a dolgozat díszére válik a kandidátusi értekezések sorozatának.

DEME LÁSZLÓ opponensi véleménye:

Berrár Jolánnak Magyar Történeti Mondattan című kézikönyve már bebizonyította, hogy a szerző „a vizsgált területről való tudásunkat nem pusztán összefoglalta, hanem anyagban és módszerben egyaránt nagy lépéssel tovább is fejlesztette... Berrár kezében a történeti mondattan egyre inkább rendszeres történetté válik... s valódi fejlődéstörténetté nő: a viszonyító elemek funkcionális fejlődésének, egymással való küzdelmének, a nyelv ingadozásainak, próbálkozásainak, a lassú áttolódásoknak aprólékos és igaz történetévé.” Ezt mutatja a szerző kandidátusi dolgozata is.

A Bevezetésben — helyesen — általánosságban mutatja be a hasonlító szerkezeteket, hogy a hasonlítás fogalmi tartalmának mint keresztező szempontnak a felvételét igazolhassa a mondatrészek és mondatfajok osztályozásában. A dolgozat második, jóval terjedelmesebb adattári részében a történeti anyagot közli főbb hasonlítási típusokként, kódexenként és jelentésárnyalatokként, mindig szem előtt tartva a latin eredetét is, s sikerrel alkalmazza a típus- és kötőszóstatistikát is, ezt a nyelvtudományunkban még mindig nem eléggé használt módszertani eljárást.

Az Összefoglalás című fejezetben kimutatja, hogy a hasonlító mellékmondatoknak minden mai típusa megvan már a kódexekben, s hogy a mai használattal szemben mutatkozó aránybeli különbségek forrása sok esetben a latin eredeti. Stiliztikai és stílustörténeti vizsgálattal, a stilisztika felhasználásával bizonyítja, hogy a *mint* és a *miképpen* kötőszó kódexek korabeli használatának milyen nyelvi rétegbeli és műfajbéli kötöttségei vannak.

A hasonlító kötőszók történetéről szóló részben nem konstruált „ősmondatokból”, hanem az adatok és a statisztika alapján fejtegeti az egyes kötőszók történetét, eljutva a stíluselemzésig, amelynek során szinte évtizednyi pontossággal kimutatja a kötőszóhasználat divatjait és ennek változásait. Meggyőzően bemutatja, hogy a kötőszó a fejlődés során mennyivel differenciáltabbá vált, mint a kérdő és a határozatlan névmás, s megmagyarázza ennek okát is.

A kritikus megjegyzések csak részletekre vonatkoznak. Az első két fejezetcím nem szerencsés, kevesebbet mond, mint amit a valóságban takar. A terminológia használata egy-két helyen problematikus, s a hasonlítás fogalmi meghatározása is kiegészítendő. A középfokú melléknévhez csatlakozó *-nál*, *-nél* ragos határozó állandó határozó jellegének a tagadásával nem lehet feltétlenül egyetérteni. A lexikai jellegű hasonlítások sorát (pl. *majomszerű*) ki kellene egészíteni (pl. ilyenekkel: *darázsderék*, *bika erejű*). A *Mint egy nagy csoroszlya, lóg ki zöldes nyelve*-féle mondatban — szórendi okokból — nem vehető fel külön mellékmondat.

Még néhány apróbb megjegyzés után az opponens megállapítja, hogy a dolgozat méltó a magyar nyelvészetben az utóbbi néhány évben kialakított magas kandidátusi színvonalhoz.

O. NAGY GÁBOR megkérdezi, foglalkozik-e a szerző azzal a fejlődési tendenciával, hogy a hasonlító mondatok egyik típusa pusztán nyomósító nyelvi alakulattá válik, mint amilyen pl. ez: *Ordít, mint a fába szorult féreg*

TOMPA JÓZSEF:

A középfokú melléknév + *-nál, -nél* ragos névszó szerkezetének az állandó határozók közül való kiiktatása nem meggyőző. Az *akár, akárcsak* kezdetű hasonlítást tartalmazó mellékmondat tárgyalása hiányzik a dolgozathoz. Viszonyt felesleges a *Mint én gondolom*-féle mondatok tárgyalása, mert akkor az *ügy—mint* kötőszópárt is vizsgálni kellene.

SZABÓ DÉNES:

Az értekezés szép példája annak, hogy a leíró és történeti vizsgálat szükségképpen kiegészíti egymást. Véglegesen bebizonyította, hogy a hasonlító mondat nem sorolható be egy bizonyos mondatrészt kifejtő mellékmondat-típus egyik kategóriájába sem. A „módosított hasonlító mellékmondat” terminus nem szerencsés.

B. LŐRINCZY ÉVA:

Berrár Jolán hasonlító értelmű állapothatározókat nem vett fel rendszerezésébe. Az *öreg orvos koldusként állt ott*-féle mondatokban azonban feltehetően ilyen határozó van. — A középfokú melléknév mellett álló *-nál, -nél* ragos határozót a készülő akadémiai nyelvtan az állandó határozók függelék részében tárgyalná. — A distributivusnak a mértékhatározókkal való rokonítása helyeselhető. A *kétszer, harmadszor*-típusú határozók időhatározói vonatkozása viszont nem tagadható. — A *mint én látom*-féle közbevetésekben a valóságos hasonlításnak semmi nyoma. — Néhány ragos, névutós kifejezést mai felfogásunk szerint már nem minősíthetünk hasonlító értelmű módhatározónak.

KELEMEN JÓZSEF:

A hasonlító-fokozó kategória fontos szerepet játszik a szóláshasonlatokban. — A rámutatás nélküli hasonlítás a régi nyelvben elterjedtebb volt, mint újabban. A *mint* kötőszó, mint rövidebb forma, az újabb időkben háttérbe szorította a hosszabb kötőszókat. — Terminológiai különbséget lehetne tenni a „mutatószó” és az „utalószó” között.

KÁROLY SÁNDOR:

A középfokú melléknév melletti *-nál, -nél* ragos névszót nem kell feltétlenül állandó határozónak venni. A középfokú mellékneves szerkezet olyan szerkezetek szintaktikai rokona, amelyekben a regens tag csak egy bizonyos raggal ellátott mondatrészt vehet és vesz maga mellé, mint rec-tumot. Ilyen szerkezetek még a birtokos személyragos szó + birtokos jelző, s a tárgyas ragozású ige + tárgy szerkezete. Távolabbról ilyen jellegűek még bizonyos igekötős igék + ragos névszók szerkezetei, pl. *rálép a lábára, nekimegy a falnak*. — A *másodszor, harmadszor*-féléknek van időhatározói jellegük. A *kétszer ütöttem meg* félékben azonban csak egy vitás grammatikai hagyomány alapján keresünk időhatározót. A külföldi nyelvtanok az ilyeneket vagy számhatározónak, vagy modális jellegű határozónak tartják.

BERRÁR JOLÁN válasza:

Válasz az opponenseknek

Bárcezi Géza az osztályozás iránti ellenszenvét juttatja kifejezésre. Az osztályozás nem önmagáért van a dolgozatban. Az igen finom jelentésbeli

árnyalatokat azért választjuk szét, hogy megállapíthassuk, van-e önálló kifejezésformájuk. A sokféle alakot abból a szempontból vizsgáljuk meg, társul-e hozzájuk sajátos funkció, vagy van-e nyelvjárási, időbeli, műfaji, stiláris kötöttségük. A történeti adatok azt mutatják, hogy más-más eredetűek az állítmányi, a módhatározói, a mértékhatározói hasonlító mondatok. — Többen érintették a középfokú melléknév + *-nál, -nél* ragos névszó állandó határozó jellegét. Ebből a szempontból meg kellene különböztetni egyedi szójelentést és kollektív szójelentést (szófaji jelentéstartalom, tárgyasság és tárgyatlanság stb.). Különbség van aközött, hogy egyes fogalmak vagy fogalomkörök vonzanak-e egy-egy alakilag kötött ragos határozót (*jó, illő, alkalmas valaminek*), vagy pedig egy szófaj minden egyes egyede magához vehet bizonyos határozót. Másrészt különbséget kell tenni a határozós szerkezet tagjai közti logikai viszony (hely-, állapothatározó stb.) és a tagok közti kapcsolat szorosabb vagy lazább összeszerkesztettsége szerint (pl. *válik valamivé*). Ezek alapján a hasonlító határozó állandó határozó ugyan a megszerkesztettség szorossága szempontjából, de a tagok logikai viszonyát tekintve nem képehelyhatározó, hanem mértékhatározó.

A hasonlítás fogalmi körülhatárolását illetőleg különbséget kell tenni tárgyi, lélektani, és nyelvi sík között. A *hattyúnyak*-féléket nem sorolná a lexikai hasonlítás körébe. — A dolgozat adattári részét nem az időrend helyreállítása, hanem a következetesebb műfaji csoportosítás irányában módosítaná. Ezután még Bárczi és Deme opponenseknek néhány kötőszó (*mentül — annál, miképpen*) magyarázatával kapcsolatos bíráló megjegyzéseire válaszol, majd néhány terminológiai kérdést érint. Végül köszönetet mond a bírálóknak és kifejezésre juttatja azt a szándékát, hogy dolgozatán még sokat akar javítani.

Válasz a hozzászólóknak

Annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy egyes mondatrészek vagy mondatok mennyiben fejeznek ki hasonlítást, az szükséges, hogy a hasonlítás célját és eszközeit árnyaltabban lássuk, mint általában szokás. A nyomósító szerepű hasonlítást a jelölt is figyelembe vette. (Ezután néhány mondatípussal kapcsolatban ismerteti álláspontját.) A rámutatással járó és azt nélkülöző mondatoknak a megkülönböztetését szintén elvégezte. Az *utalószó*-nak és *mutatószó*-nak mint műszónak a pontos fogalmi elhatárolása szükséges volna.

A vita végén a bírálóbizottság az alábbi határozatot hozta:

„A dolgozat kiváló szakembernek igen sikerült munkája. Fontos és bonyolult tárgykörnek sok oldalról, körültekintő módszerrel, a szakterületén való teljes tájékozottsággal végrehajtott vizsgálatát nyújtja. Szerzőjét kiváló filológiai pontosság, valamint a nyelvtörténeti kutatás szempontjainak leleményes és következetes érvényesítése jellemzi. Munkájában nemcsak az anyag fölényes és biztos kezelésével emelkedik ki, hanem jól megalapozott, meggyőző eredményekre is jut, olyanokra, melyek komoly nyereséget jelentenek a nyelvtudomány számára. Mindezek alapján a bírálóbizottság egyhangulag javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Berrár Jolán részére a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.”

A vitát összefoglalta:
Károly Sándor,
a bizottság titkára

HAZAI GYÖRGY: „A BULGÁRIAI CIRILLBETŰS TÖRÖK EMLÉKEK
PROBLÉMÁI” CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

Az 1959. április 7-én megtartott vitán a bírálóbizottság elnöke Ligeti Lajos akadémikus volt; tagjai: Fekete Lajos és Hadrovics László levelező tagok, Czeglédy Károly, Telegdi Zsigmond a nyelvészeti tudományok kandidátusai és Sipos István kandidátus a bizottság titkára.

Az értekezés opponensei Kniezsa István akadémikus, N. Kakuk Zsuzsa a nyelvészeti tudományok kandidátusa voltak.

Kniezsa István akadémikus szerint Hazai György igen fontos nyelvemlék-csoportot dolgozott fel. A nyelvemlékek fontosságát az adja, hogy a török nyelv hagyományos arab írása helyett cirill betűkkel íródtak. Így azok a török hangváltozások, amelyeket az arab írás nem tudott rögzíteni, a szláv nyelvre szabott cirill írásban esetleg rögzítődtek. A bulgáriai cirill betűs emlékek feldolgozása természetesen bolgár hangtörténeti ismereteket is feltételez. Hazai Györgynek ilyen irányú tájékozottsága, szakismeretei vannak.

Jelölt a nyomtatott emlékeket ősnymtatványoknak nevezi, ami zavaró, mert hisz ezek nem a könyvnyomtatás kezdetén, hanem az 1870-es években keletkeztek. Tartalmuk keresztény vallásos szöveg (mint a bolgár damaszkinoké), de nyelvtan, szótár és népdalok teszik változatosabbá. Vannak köztük egyházi írással írtak is, de a grazdanka már túlnyomó. Az egyházi szövegek hangjelölése igen változatos, ez következik részben a cirill írás török hangrendszerre alkalmazásából, részben pedig a régi bolgár és az ez időben előretörő orosz-egyházi szláv jelölésrendszer keveredéséből. A jelölt átírásai pontosak és szakszerűek. Általában *transcriptio-ra* törekszik, egy-két betűnél azonban transliterál (i — j).

A hangtani feldolgozásban sorra veszi a török hangjelenségeket. Az irodalmi nyelvi alak mellett figyelemmel kíséri a balkáni nyelvjárások alakjait is, valamint a bolgár nyelv török jövevényszavait. A magánhangzó változásokon kívül részletesen foglalkozik a mássalhangzó zöngétlenülüléssel és zöngésülésekkel, az alaktanból sok képző hangtani alakulásával.

Kniezsa akadémikus hiányolja, hogy a jelölt nem tisztázta a *hanghelyettesítés* és *hangjelölés* (betűhelyettesítés) problémáját, hanem a cirill graféma mögött mindig bolgár hangértéket regisztrál. Így az *ö ~ bo, io, o* és az *ü ~ bu, iu, ju*, jelölésben hangfejlődést lát, holott ezek egyszerű cirill-betűs átírási lehetőségek, amit az a tény is bizonyít, hogy az *o* hang átírása szóelején is a legtöbbször *bo* — (bormek „örmek”), pedig a bolgárban szóelején ez a hangkapcsolat teljesen ismeretlen.

Épp így helytelen — Kniezsa szerint — a hangtani sajátságokban a bolgár szerzők *bolgár* nyelvi hangállapotait keresni. A tárgyalt hangfejlődések kettő kivételével nemcsak bolgár, hanem török nyelvjárási jelenségek is. A jellegzetesen bolgár sajátságoknak éppen e csekély száma mutatja, hogy e sajátságok a bolgár íróknak nem a *bolgár*, hanem a *török* nyelvére jellemzők (kétnyelvűek voltak). Ahol a bolgár szubsztrátumot esetleg el lehetne fogadni, még ott is „van valami zavaró körülmény, amely inkább a jelenség török eredete mellett látszik mutatni” (a török *velaris i* megfelelői: i, e, ä, a). Ez sem csak bolgár nyelvjárási jelenség, mert ismeretes a boszniai törökben is, sőt a magyar nyelv oszmán-török elemei között sem volt ismeretlen, ahol a bolgár közvetítés teljesen kizárt.

A magánhangzó kieséseket sem lehet „a szerzők bolgár nyelvérzékének számlájára írni”. A mássalhangzó torlódás török sajátosság.

A *h* és *j* kieséseknél is „óvatosnak kell lenni, mert lehet egyszerűen grafikai jelenség”, mivel a cirill írás a *j* jelét nem ismerte. Így a török *je-*, *ji-*nek *e-*, *i-* jelölése nem bizonyítja a török *j* kiesését.

A *g* írása a kelet-ruméliai nyelvjárásokban kiesett *g* helyén inkább megőrzött régies sajátosság mint a görög vagy arab írás hatása.

A bevezető rész (a török elemek kutatásának története) fontos lesz a bolgár nyelv török jövevényszavait feldolgozó munkában.

A jelölt egy turkológiai, szlavisztikai problémát tudományosan és szakszerűen dolgozott fel, ezért a kandidátusi fokozatot megérdemli.

N. K a k u k Z s u z s a kandidátus rámutat (Kniezsával egyetértően) a dolgozat kettősségére: a balkán turkológia tudománytörténeti háttérét feldolgozó első problémakör s a XIX. századi bulgáriai cirillbetűs török nyelvemlékek feldolgozása mint második problémakör.

Az első résznél, amely „a történelmi és társadalmi tényezők gondos mérlegelésével rajzolja meg a jövevényszavak átvételének körülményeit”, Kakuk Zsuzsa kifogásolja, hogy a jelölt „nem tartotta eléggé szem előtt a dialektológia s nyelvtörténeti kutatások egységének szükségességét”. A balkáni nyelvek török jövevényszavaiban mutatkozó kettősség ugyanis nemesak térbeli, dialektológiai, hanem időbeli, nyelvtörténeti viszonyból is fakad, azaz régebbi török nyelvállapotot tükröznek (összevont alakok, illabiális illeszkedés-hiány, ó oszmánli *ŋ* hang).

Kár volt mellőzni a magyar nyelv török jövevényszavainak problémáit. A bilingvis elemek szerepének bővebb kifejtését indokolná a dolgozat második része.

Ennél a résznél cirillbetűs török nyelvemlékek filológiai, nyelvi tárgyalása, (N. Kakuk Zsuzsa hibáztatja a módszert, amely helyes a jövevényszavak vizsgálatánál, itt azonban a jövevényszavakban mutatkozó hangtani jelenségeknek ortográfiai jelenségekkel történő azonosítására vezetett *io*, *io* és *so* betűcsoport *yo* hangértéke; a *iu* betűcsoport *yu* hangértéke). E hangfejlődés a jövevényszavaknál feltételezhető és elfogadható, de törökül elég jól tudó bolgár szerzők török szövegeinek török szavaiban csak hangjelölésként magyarázható. Ez a jelölt által idézett török nyelvjárási adatokkal sem támasztható alá, mivel azok igen szórványosak s éppen a nyelvemlékek keletkezési területén hiányoznak.

Fenti értelemben, hasonlóan tévesnek tartja a szókezdő cirill *e* és *u* betűknek *e-* illetőleg *i-* hangértéket tulajdonítani a török *ye-* és *yi-* hangok helyén. Ez is csak a jövevényszavaknál lehet helytálló, de nem az emlékekben.

A cirillbetűs írás nem jelöl hosszú magánhangzókat, pedig ezek a kelet-bulgáriai nyelvjárásokban elég gyakoriak. Általában a cirill betűk pontos értékelése sok félreértést küszöbölne ki. A gazdagon közölt török adatokat valamilyen módon rendszerezni kellett volna; a nyelvemlékek nyelvi jelenségeit először a bulgáriai török nyelvjárások közé illeszteni s aztán a további török nyelvjáráshoz kapcsolni. Gyakorlati szempontból talán helyesebb lett volna a nyelvemlék adatai után a mai török köznyelvi kiejtés helyett a török szó cirillbetűs olvasását vagy latinbetűs transzkripcióját adni.

Végezetül, kár, hogy „néhánykor a szükségesesen felül is részletes hangtan után egy csonka alaktan következik”.

N. Kakuk Zsuzsa szerint a dolgozat — fentiek ellenére — alapos felkészültséggel megírt munka s ezért a kandidátusi fokozatra ajánlja.

Az opponensi vélemények elhangzása után — mivel kérdést senki sem intézett a jelölthöz — Ligeti Lajos akadémikus, a bizottság elnöke tett néhány megjegyzést a dolgozattal és az elhangzott opponensi véleményekkel kapcsolatban.

Megjegyezte, hogy Kniezsa akadémikus a dolgozattal kapcsolatos, szláv szempontból lényeges s „a turkológus számára is releváló jellegű” összes kérdéseket érintette.

Kakuk Zsuzsa véleményének nagy részét is osztja. Ezekről s a jelölt dolgozatáról a következőket mondta:

A bevezetés, bár hasznos, nem szerves része a dolgozatnak s ki kell majd egészíteni a balkáni török nyelvjárások és kutatások történetével.

Az átírást helyesen akarta megoldani a szerző, de ez csak részben sikerült neki, amint ezt Kniezsa akadémikus és Kakuk Zsuzsa is helyesen jegyzi meg. Cirill-betűs írásról lévén szó, transliterációra és transzkripcióra is szükség van.

Hozzászólót nem nyugtatja meg a nyelvtani rész cirill-betűs adataihoz használt összevetési anyag sem. Úgy érzi, hogy ez az isztambuli köznyelv. Ebben az esetben a mai oszmán helyesírást kellene alkalmazni; a XVII—XVIII. századi isztambuli köznyelv használatát kockázatosnak és nehéznek tartaná.

Kakuk Zsuzsa véleményén van abban is, hogy a dolgozat fontos kérdése a török dialektológia, főként a balkáni s elsősorban a bulgáriai török nyelvjárások kérdése. Ez egyben kronológiai kérdés is.

Célszerű lenne a bulgáriai — elég késői — cirill-betűs nyelvemlékek szétválasztása és külön tárgyalása, mert nyelvjárási és egyéb különbségek is vannak közöttük. A dolgozat különben „nagyon értékes munka”, mely „sokban gyarapítja turkológiai ismereteinket”.

H a z a i G y ö r g y úgy látja, hogy az opponensek észrevételei három problémakörre vonatkoznak — bevezető rész, hangtani fejezet s e fejezet turkológiai vonatkozásai —, ezért együttesen kíván válaszolni. A bírálatokat jogosnak tartja, csak az utolsó problémakörnél vannak fenntartásai.

A bevezetésről — erről az előszóban említést is tesz — maga is érezte, hogy nem szerves része a dolgozatnak, mégis így közölte, mivel az egészet „az aspirantúra alatt végzett munka, az eredetileg választott téma sorsáról való számadásának is tartotta”. Főfeladatának a balkáni anyag összefoglalását tekintette, ezért nem tért ki a román Drimba, valamint a magyar nyelv török jövevényszavainak kutatására. Az oszmán-török „peremnyelveként” a magyart és szerb-horvátot „szomszédos” értelemben használja. Nyelvtörténetről valóban keveset beszél (Kakuk Zs.), ezért úgy tűnik, hogy a dialektológiának juttat főszerepet. Ez azonban csak látszat, mivel ő a dialektológia háttéréként kezeli az adott területen beszélt regionális nyelv történetét. E nézetét a szóközépi — *ğ* —, az első szótagbeli *ö*, továbbá az *-i*, *-u*, *-ü* hangok viselkedésének magyarázatával igyekszik illusztrálni. A magánhangzó illeszkedés és az *η*-hang itteni megnyilvánulásával kapcsolatos szempontját — úgy látszik — nem fejtette ki elég világosan, bár ezek éppen a nyelvjárás fontosságát domborítják ki erősen. Nem tudja Kakuk Zsuzsa véleményét osztani abban, hogy a nyugat-balkáni nyelvek egyes jövevényszavai korai óoszmáni átvételeket tükröznének, mert ennek a történeti tények mondaná-

nak ellent. A dialektológiát érintően megjegyzi, „hogy a nyugat-balkáni török nyelvi kapcsolatokat helytelen lenne pusztán KUNOS IGNÁC adakalei és NÉMETH GYULA professzor vidini tanulmányainak tanulságai alapján megítélni”. Ezt maga Németh Gyula is hangsúlyozza alapvető tanulmányában (ETMB 20.).

A második problémacsoportnál (hangtan) helyes a szubsztrátum túlbecsülését ért bírálat. Későbbi munkája során e tekintetben óvatosabban fog eljárni.

A harmadik problémacsoportnál — Kakuk Zsuzsa opponens véleményével kapcsolatban — megjegyzi, hogy a dokumentációnál túlnyomórészt az általa megfogalmazott követelmény („A bulgáriai török nyelvemlékek nyelvi jelenségeit először a bulgáriai török nyelvjárások jelenségei közé kell beilleszteni s ezután lehet ezeket kapcsolni a többi török nyelvjárások adataihoz”) szerint járt el s erre számadatokat idéz. Minimális számban közöl csak anatóliai adatot megfelelő balkáni híján, de ezt egyéb példák (Ligeti Lajos) nyomán természetesnek veszi.

A hangtan bizonyos jelenségeinél valóban nem érvényesül nyelvtörténeti szempont, mivel ezek a jelenségek csak szubsztrátum-hatással világíthatók meg. Az apróbb pontatlanságokra való figyelmeztetés igen hasznos.

Az alaktani fejezet kidolgozását nem látja szükségesnek, mivel az alak-tani alakok lényegében megegyeznek a köznyelviakkal.

Végezetül megállapítja, hogy mindkét opponens bírálata és segítő megjegyzéseik nagy segítséget jelentettek számára dolgozata végleges lezárásához.

Az elnök kérdésére: kielégítőnek találták-e a jelölt választát, mindkét opponens igennel válaszolt.

Az elnök ezután felfüggesztette az ülést s a bírálóbizottság határozathozatalra vonult vissza.

„A kiküldött bírálóbizottság megállapítja: Hazai György kandidátusi dolgozata alapos felkészültséggel, nagy anyag felhasználásával, a török nyelv kitűnő ismeretében és a bolgár filológiában való jártassággal készült munka. Az első rész hasznos összefoglalása a balkáni nyelvekbe átment török jövevényszavak sokrétű problémáinak. A második rész a Bulgáriában beszélt XIX. századi török nyelv megismeréséhez szolgáltat eddig nélkülözött értékes adatokat.

Mindezek alapján a bírálóbizottság egyhangúlag javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Hazai György részére a nyelvészeti tudományok kandidátusi fokozatot ítélje oda.”

A vitát összefoglalta:
Sipos István,
a bizottság titkára

MARÓTHY JÁNOS: „AZ EURÓPAI NÉPDAL SZÜLETÉSE” C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

Az 1959. április 13-án tartott vita opponensei: Szabó Ferenc, a Zeneművészeti Főiskola főigazgatója, Bartha Dénes, a zenetudományok doktora. A bírálóbizottság elnöke: Ortutay Gyula akadémikus, titkára: Tálasi István, a történettudományok kandidátusa, tagjai: Klaniczay Tibor, az irodalomtudomány doktora, Bán Imre és Juhász Géza, az irodalomtudomány kandidátusai.

Az elnöki megnyitó után Tálasi István titkár ismerteti a jelölt eddigi tudományos működését, majd Ortutay Gyula felkéri az opponenseket véleményük előterjesztésére.

S z a b ó F e r e n c olvassa fel véleményét: Maróthy János nagyszabású tanulmánya, amikor szélesen feltárja az európai népdal keletkezésének körülményeit, amikor nyomon követi az európai népdal fejlődésének sokrétű szövevényes útját, mindenekelőtt keresi a tudományosan megalapozott választ arra az évszázadok óta feleletre váró kérdésre: mi a népdal, mi köze van a dolgozó néphez, milyen szerepet játszott az elnyomott néptömegek mindennapi életében, milyen szálak fűzik az időnként fellángoló népi tömegmozgalmak elkeseredett harcaihoz.

Maróthy tanulmányának egyik legnagyobb pozitívuma az, hogy kiterjedt tárgyi ismereteire támaszkodva, szélesen marxista bázison, a dialektikus materializmus módszereinek bátor és legtöbbször helyes alkalmazásával fejt ki gondolatait és megállapításait. Így legtöbbször helyesen értékeli a polgári zenetudomány eddigi eredményeit, helyesen elemzi és tárgyilagosan bírálja annak ellentmondásait, gyengéit és tarthatatlan tévedéseit, helyesen ítéli el annak haladásellenes, retrográd tendenciáit.

Maróthy tudományos célkitűzése nem öncélú, semmiesetre sem elvont „igazságkeresés”. Zeneművészetünk mai helyzetéből indul ki és a népdal mibenlétének marxista megvilágításával és értelmezésével zeneművészetünk egyik legfontosabb mai kérdésére akar tudományosan tisztázott feleletet adni, hogy zeneművészetünk szocialista irányban való fejlődésének ügyét szolgálja. Mert a kulturális forradalom zenei kibontakozása a magyar szocialista zenekultúra népi és tömegjellegének kialakítása, a szocialista realizmus érvényesítése a zeneszerzői alkotómunkában csak úgy lehet egységes, egészséges és helyesirányú folyamat, ha annak megítélésében, hogy mi a népdal, mi köze van annak a dolgozó magyar nép kultúrájához, milyen szerepet van hivatva betölteni a szocializmust építő társadalmunk mindennapi életében, — nem sokszor és nem sokat tévedünk.

A népdalról szóló, tudományosan megalapozott megállapításai helyesek és elfogadhatók, még akkor is, ha a részletek kidolgozottsága helyvel közzel egyenletlen, ha kisebb nagyobb ellentmondások zavarják gondolatmenetének egységét és világosságát.

Könyvének legsúlyosabb hiányosságát is arra vezethetem vissza — mondja —, hogy világosan, egyértelműen és határozottan nem tisztázza a népzene és a műzene egymáshoz való valóságos viszonyát. Sok mindent jól sejt és jól sejtet az olvasóval. De végső fokon és minden részletkérdésben még nem tudott szakítani a népi alkotás ösztönösségének idealizáló szemléletével. Miszerint az „igazi” népzene a műzenétől egy mély szakadék választja el, aminek következtében mennél több szál fűzi a népzene a műzenéhez,

az annál romlottabb, annál korcsabb, annál értéktelenebb. Miszerint a népzene hatása megneemesíti a műzenét, de a műzene hatása a népzeneré megsemmisítő halálos veszélyt jelent.

Ennek a tudománytalan szemléletnek nem híve Maróthy. Könyve sokmindenben cáfolja és leleplezi a narodnyik dogmatizmus ilyen fajta nézeteit. De az a tény, hogy a népzene és a műzene viszonyát világosan, egyértelműen és véglegesen nem tisztázta, az ösztönös népi alkotás folyamatát éppen ezért nem mindig és nem mindenütt értelmezi egyformán. Akadnak helyek könyvében, ahol, véleményem szerint, eltúlozza és egy kicsit idealizálja a népi ösztönösségből fakadó művészi teremtőerő adottságait és lehetőségeit. Ez még akkor is hiba, ha a szokásossal ellenkező előjelű politikai és világnézeti szellemben jön létre.

Akár akarjuk, akár nem, de egyszer már ki kell mondani, hogy a népzene és a műzene a zene történelmének egész ideje alatt állandó kölcsönhatásban hatnak egymásra. „Tiszta” népzene csak az őskommunizmusban volt. Az őskommunizmus felbomlásával a varázslók és a sámánok szellemidéző szertartásaiban a zene már jelentős szerepet játszik.

Ez a zene kezdetben semmit, vagy alig különbözött a népzenétől. Hiszen a népzene eredeti ritmusait és dallamait vette kölcsön. Ezek a kölcsönvett dallamok és ritmusok azonban nem fejezhették ki pontosan azt a mondanivalót, aminek a zenei kifejezésére őket felhasználták. Mikor ez tudatosává vált, a mondanivaló pontosabb zenei kifejezésének érdekében átdolgozták, átgyúrták és átfurmálták az átvett népzene dallam és ritmusanyagát és evvel létrejött a műzene legkezdetibb legősibb formája.

Ettől kezdve a műzene — korszakonként különböző módon, különféle áttételekkel, de továbbra is a népzeneből meríti életerejét. A műzenében elért művészi eredmények pedig — különösen a skálarendszerek fejlesztésével, a dallamformálás kiszélesítésével — adtak erős impulzust a népzene további fejlődéséhez, anélkül, hogy ez a kölcsönhatás valaha is veszélyeztette, vagy aláásta volna a népzene népzenei jellegét.

A műzene és a népzene közötti kölcsönhatás egyúttal dialektikus ellentétet is jelent. A műkedvelő és a hivatásos zene művészi gyakorlatának mélyreható ellentétét, az uralkodó osztályok és az elnyomott osztályok zenekultúrája közötti világnézeti különbségek ellentétét. Ezek az ellentétek szervesen összefonódnak azokkal a dialektikus ellentétekkel, amelyek az osztálytársadalmak kialakulásával jöttek létre (kizsákmányolt—kizsákmányoló, falu—város, fizikai—szellemi munka stb.), amelyek véglegesen csak a kommunizmus felső fokán fognak eltűnni.

Maróthy tanulmánya arra a kérdésre, hogy mi a népdal, minden szempontból kimerítő, pontos választ a fentebbiek alapján nem adott, mert nem adhatott, — de sok fontos részletkérdést felvetett és tisztázott. Ezért tudományos értékű, alapvető munkának tartom és mint ilyent elfogadásra ajánlom.

Bartha Dénes opponensi véleményének bevezetőjében arról szól, hogy Maróthy János kandidátusi disszertációjában olyan nemzetközi kutatási témáról van szó, amely előbb-utóbb a nemzetközi fórumok előtt is megvitatásra kerül, és amely így a bírálótól a teljes tudományos igényesség mértékének használatát követeli meg. Fokozottan vigyáznunk kell arra, hogy egy tudományos munka, amely ennyire hangsúlyozza a marxizmus—leninizmus szellemében való koncepcióját, módszerében, felkészültségében,

irodalom- és anyagismeretében valóban mindenben megfeleljen a nemzetközi tudományos standardnek. „A módszer kérdése azért is különösen fontos, mert épp ezen a területen a hibalehetőségek száma különösen nagy, a melléfogások lehetősége erősen fenyegető. Hiszen olyan korszakra vonatkozóan kívánok dallamtörténeti, dallamformálási fejlődésvonalat kimutatni, amelyből zenei emlék szinte semmi sem maradt: tehát mindenképpen tág tere marad a kombinációnak, a visszavetítésnek, az időrend kérdésében való bizonytalanságnak. A tájékozottabb olvasóban óhatatlanul fel is merülhet az a gondolat, nem elsietett-e kissé egy ilyen nagyszabású szintézis kísérlete, amikor erre a korra vonatkozó zenei anyaggyűjtésünk még távolról sem mondható lezártnak és teljesnek...”

Ez történt húsz év előtt is DANCKERT „Das europ. Volkslied” c. könyvében, ahol a szerző először kísérlete meg hiányos anyagismerettel az európai népdalra vonatkozó ismeretek összefoglalását. Maróthy bírálja is Danckert hibáit, polemizál vele, azonban megfélekedzik arról, hogy ezt már 1940-ben W. WIORA is megtette. Mindenképpen kérdés még ma is, hogy elérkezett-e már az ideje az ilyen nagyarányú szintézis-kísérletnek? Az összefoglaló szintézis első feltétele az idevágó nemzetközi irodalom maradéktalan ismerete. Bartha Dénes ezután megjegyzést tesz a disszertáció forrásjegyzékére, majd egy kiegészítő irodalomjegyzéket közöl.

A disszertáció szövegrészére térve Bartha Dénes megjegyzi, hogy bírálata csak a szigorúan vett *zenei adatokra* vonatkozik; ez a disszertáció szövegrészének alig fele és közöttük sok a szerző által készített ritmus rekonstrukció, amelynek az eredeti forrásanyagban nincs megfelelője. Kifogásolható a népzenei anyag felhasználásmódjának kérdése: a kiszakított egyes példa bizonyító ereje a tapasztalat szerint vitatható; minden stílusjegy annyi súllyal esik latba, amekkora százalékos arányszámban az emlékekben előfordul. Ennek a módszernek a tagadása a disszertáció nagy hiányossága.

A népi alkotás alapkérdéseivel, a népzene-fogalom definíciójával kapcsolatos fejtegetéseknél az opponensi vélemény kifogásolja BRAILOIU munkássága ismeretének hiányát, de hiányzik ez a ritmikai kérdések tanulmányozásánál is. Továbbiakban a ritmikai kérdésekről szól. A disszertáció első fejezete az elvi alapvetés. „Lényege a szerző szavaival: »Lefektet néhány zenei-verstani alapvetést és ezek megnyilvánulási formáit vizsgálja az úgynevezett primitív művészetben, majd a klasszikus ókor ének- és táncformáiban.« Mindkettőnek zenei-verstani lényegét a közös ösztönművészeti tevékenységből fakadó ritmus és dallamvariációs formában határozza meg. — A fejezet, mint az egész munka elvi alapvetése, BÜCHER „Arbeit und Rhythmus” c. könyvéből (1896) és SIEVERS „Metrische Studien”-jéből indul ki. A szerző szerint el kell vetnünk a ritmikus és a mértékes vers-fogalom használatát. Helyére az „ösztművészeti ritmusvariáció” kerül. Mozdulatokhoz kapcsolódó ritmusokból történt fejlődés. Más helyen: A primitív ösztönművészet alapja a szervezett emberi cselekvés. A verstan szakértői nyilván nálam illetékesebben szólhatnak hozzá ehhez a kérdéshez. Zenei szempontból a legfontosabb idevágó munkának C. SACHS „The rise of music in the ancient world” c. munkáját ismerjük. Sachs pedig az újabb őstörténeti és néprajzi kutatások alapján nagyon szkeptikusan ítéli meg BÜCHER munka-elméletét, megjegyezvén, hogy épp a primitív törzseknél nem találtak zenés munkadalokat, hanem azok inkább magasabbrendű társadalmi szerveződés során lépnek fel, mint pl. a disszertációban is említett polinéziai törzsnél, ahol

már öntözéses földművelés és hierarchia kíséretében található. Ez tehát aligha jelent kezdeti ősfokozatot. SACHS fejtegetései alapján a zene ösztönművészeti eredetét legalábbis vitatott és vitatható kérdésnek kell tartanunk. Így az ösztönművészeti ritmusvariáció is lehet gyakori jelenség, de olyan mértékű kizárólagossága, mint ahogy ezt a disszertáció feltételezi, az eddig ismert és a munkában felhozott gyér zenei anyag alapján nem bizonyítható."

A klasszikus ókor anyagát tárgyaló fejezet a ritmusvariációból vezeti le a görög versmértéket. A latinban alappélda Cato „Suovetaurilia” szövege ritmusvariációs kótapélda formájában. A szerző megkísérelt rekonstrukciójában (ugyanis a szövegnek nem maradt fenn a dallama) tág tere nyílik a szubjektív interpretáció lehetőségének.

A disszertáció a klasszikus ókor népi zenéjét szövegekből vezeti le, mostohán kezeli a valóban ránkmaradt görög dallamokat, valószínűleg azért, mert ezekből világos lenne, hogy Athénben és Rómában már magas kultúrában vagyunk, falu és város ellentétével, paraszt-, iparos-, polgár-, arisztokrata- és rabszolga-tagozódással, még virágzó és már eltűnt népzenei stílusokkal, slágerzenével, városi zeneiskolákkal. A disszertáció majd csak az ókorvég forradalma (római császárság) idején kívánja kimutatni a népdal születését, az ívelt dallamsor, a négysoros strófa, a parlando és a melizmatika építkezését (parlando = átbeszélés, melizmatika = áténeklés a disszertációban).

A római fejlődés korából ismét nincs zenei emlék, a disszertáció ének-szövegekre épít későbbi gregorián dallamokkal, azt bizonyítja, hogy a késő-gregoriánban kimutatható énekformák az ókorvég forradalmának idejéből, időszámításunk elejéről való, vagyis az első század az új dalformák kialakulásának kora. Mindez azonban nehezen bizonyítható, mert a római zenei élet is sokrétű tipikus nagy kultúrát mutat, ahol nehéz a népdal születését megelőző primitív őállapotról beszélni. A disszertáció a szöveg hanglejtéséhez köti az ösztönművészeti dallam és ritmustípust, holott a görög- és a római művelődéstörténeti adatok hangszeres muzsikáról is beszámolnak.

„A héber lai-zsoltártól a latin-dalzsoltárig” című fejezettel kapcsolatban az opponensi vélemény hiányolja IDELSOHN 10 kötetében rendelkezésre állott dallamanyag gyér felhasználását, valamint azt, hogy a meglevő dallampéldák helyett a disszertáció itt is inkább a szövegekre épít, s így a régi héber zsoltárszövegekben meglevő gondolatvariációkhoz, ritmusvariációkat konstruál.

A zsoltár hellenisztikus, görög formáiról szóló fejezet a Septuaginta szövegeire épül. Az itt idézett héber és görög dallampélda közül csak a héber változat bír önálló dallammal, a vele összehasonlított görög változat a héber dallamnak a szótagszámban bővült görög szöveghez alkalmazott kibővítése.

A latin nyelvű zsoltáréneklést a hellenizmusban létrejött zsoltárénekformákból vezeti le a disszertáció és nem az óhéberből, ahogy azt eddig általánosan állították.

„A zsoltárének útja az íves dallamforma felé” c. fejezetben a szerző a gregorián zene egyes lényeges vonásait a jobbagyparasztivá átalakuló népzeneiből vezeti le.

A tractus-melódiák fejlődéséről szóló fejezet igen értékes, hét kóttapéldát sorol fel. Közülük kettő szabadon konstruált, amelynek dokumentáris értéke kétséges lehet.

Befejezésül Bartha Dénes megállapítja, hogy „Maróthy János egy nemzetközi szempontból nagy jelentőségű probléma szintetikus megoldásába

fogott és munkáját imponáló nyelvi és adatbeli felkészültséggel végezte. Munkájának az alapgondolatát — hogy ti. az énekformák átalakulása a társadalmi átalakulás nagy fordulópontjaival nemcsak párhuzamos jelenség, hanem egyenesen azoknak következménye és tükrözése, — igen termékenynek, fontosnak tartjuk. Munkájának ez az alapkoncepciója valószínűleg a jövőben is megállja majd a helyét, még hogyha az elmélyedő részletkutatás egyes eredményeit helyesbíteni is fogja.

Maróthy János gondolatébresztő disszertációját tudományos irodalmunk komoly nyereségének tartom. Épp ezért rendkívül fontos lenne, hogy a disszertáció anyagának a filológia és a verstan hivatott szaktudósai is hozzászóljanak. A munka alakját és megformálását illetően Bartha Dénes azt ajánlja, hogy a szerző öntse azt rövidebb, koncentráltabb formába, egészítse ki a vázolt adatbeli és irodalmi javaslatokkal, majd a végzett munka alapján javasolja számára a kandidátusi fokozat odaítélését.

Maróthy János válaszában bevezetőjében két általános megjegyzést tesz a disszertáció jellegét illetően. Első az, hogy disszertációja csak része, csak megindítása egy olyan átfogó munkának, amely a néptömegek zenéje fejlődéstörténetét, annak fő útjait fogja napjainkig megrajzolni. A késő ókori anyagból kevés zenei emlék maradt, azért különösen fontos a meglevő éneklésre szánt szövegek beható vizsgálata. A pozitivistá zenetudomány konkrét tényekről mond le, amikor a komplex módszerrel járó nehézségeket nem vállalva, elrekeszti magát a lejegyzett dallamok szűk szakmai területére. — A második általános megjegyzés az, hogy a disszertáció nem a népzenei anyagból kiindulva halad a történeti anyag felé, hanem megfordítva. A történeti anyag sajátosságait, életbeli szerepét kívánja leírni és ezután keresi: a népzene hol, mely rétegeiben őrizte meg ma is történelmének ezt a fázisát. A munkával kapcsolatban csak a történeti értelemben vett teljesség igénye vehető fel.

Szabó Ferenc opponensi véleménye fogyatékoságként említi azt, hogy a disszertáció nem szakít határozottan a népi alkotást idealizáló narodnyik dogmatizmussal. Igaz, hogy a disszertáció a magyar népzene kutatásának csak a pozitív vonásaira utal, de teljes kritikát azért nem gyakorol, mert a felvetett kérdéseknek nincs közvetlen kapcsolatuk a magyar népzenevel. A népzene idealizáló narodnyik szemléletre vonatkozóan Maróthy János a következőket jegyzi meg: „1. Munkám nép-fogalma nem narodnyik, hanem történetileg konkrét nép-fogalom, amely az osztálytársadalmakban a mindenki dolgozó, kizsákmányolt tömegeket tekinti népek, és amely másrészt állandóan számol a hivatásos művészet és a más társadalmi osztályok felől és felé végbemenő kölcsönhatásokkal is. 2. Az idealizálás persze még hiba maradna, hogy más népet idealizálok, mint eddig volt szokás; nem mentené az sem, hogy a verejtékező tömegek igazsága inkább megérdemli szubjektív rokonszenvünket, mint kizsákmányolóik kifinomult kultúrája. A tömeg szerepének pozitív értékelése azonban sokkal objektívebb alapon nyugszik, amely szorosan összefügg az anyagi javak termelőinek általános történeti szerepével.

Bartha Dénes opponensi véleményéhez Maróthy János több megjegyzést fűz. Először arra hivatkozik, hogy a disszertáció Danekert-bírálatának fő pontja DANCKERT módszerének fajelméleti jellege, ami WIORA 1940-ben írt bírálatából kimaradt, tekintve, hogy ezekben az években Wiora maga is pozitíven értékelt a fajelméleti módszer egyes vonatkozásait.

Az opponensi véleménnyel szemben — amely aggodalmát fejezi ki a disszertáció témaválasztása és szintézis kísérlete miatt abba az időpontban, amikor az e korra vonatkozó anyaggyűjtés még nincs lezárva — Maróthy János megjegyzi, hogy helytelennek tartja az anyaggyűjtés és az elvi általánosítás merev szétválasztását. Az anyaggyűjtés és a tudományos általánosítás minden fokon szorosan együtt kell, hogy haladjon. A disszertáció sok olyan új tényanyagot vont be vizsgálódásai körébe, amely eddig kívülrekedett a zenetörténeti munkák területén: a bibliai- és apokrif szöveg-verziók elemzésétől a feliratos anyagon át a himnódia különböző változataiig.

Az opponensi vélemény bibliográfiai kifogásaira térve Maróthy János tételről tételre indokolja az egyes forrásművek felhasználását, vagy elhagyását; megállapítja, hogy több — a dolgozathoz felhasznált forrásmű elkerülte az opponens figyelmét. Köszönettel fogadja a kiegészítő irodalom-jegyzéket, de felhívja a figyelmet arra, hogy abban több elavult mű szerepel.

A ritmuspéldákkal kapcsolatban, melyeknek szövegek képezik alapjaikat, a szerző pozitívumot lát a bírálattal szemben, mivel ez egy sereg olyan tény bevonását jelenti, amellyel eddig a zenekutatás nem számolt. Nem áll, hogy ezek „nem zenei” példák: a zenének igen lényeges eleme a *ritmus*, mégpedig annál inkább, minél régebbi korba megyünk vissza. A vizsgált szövegek világos támpontokat adnak a ritmizáláshoz és általában a *formai tagozódáshoz*.

Az opponensi vélemény által hiányolt statisztikai módszer a jelen töredékes anyag esetében félrevezető, jogosabb föltételezni, hogy az egyed egész stílust képvisel, egy olyan stílust, amelynek többi egyede még nem került elő, vagy már feledésbe merült.

Maróthy János a továbbiakban az opponensi vélemény azon részeire válaszol, amelyek a disszertáció elvi alapvetéseivel foglalkoznak és azt kifogásolják, hogy azok BÜCHER XIX. századi könyvén és SIEVERS munkáján alapulnak. A válaszból világossá válik, hogy a zene és a közös emberi cselekvés összefüggéseit illető elmélet a szerző saját elmélete, ez a disszertáció anyagának elvi általánosítása. Ösztönzést ehhez az angol THOMSON és a szovjet GRUBER munkái nyújtottak, míg BÜCHERT a disszertáció kritizálja.

A továbbiakban kifejti a válasz, hogy a zene elsődleges forrását nem a *csoporthoz tartozó munkában* látja, hanem az „összművészeti variatív” típus gyökeréről szólva, a *ritmikusan szervezett emberi cselekvésben*. A zene összművészeti eredete nem vitatható, teljesen differenciálódott (táncból is és szövegtől is függetlenedett) zenéről még Európában is csak a XV. századtól kezdve beszélhetünk. SACHS „The rise of music” c. művében Bücherről rövid megjegyzést közöl mondván, hogy a legprimitívebb törzseknél nem létezett ritmikus csoportmunka. A disszertáció sem kíséri meg, hogy a zene eredetét szűkebben vett csoportmunkából vezesse le. A válasz éppen SACHS művéből idéz több példát arra, hogy a zene azoknak az *életbeli cselekvéseknek* egyik szervező formájaként lép fel, amelyek a primitív törzs előtt álló feladatok megoldására irányulnak; más művészeti ágakkal együtt lép fel, tehát „*összművészeti*”; rövid szervező alapotívumok variálgatásából fejlődik ki, tehát *variatív*.

A „primitív” és a klasszikus ókorról szóló részekben az adonisi sor és más összetettebb képletek összefüggése kapcsán egy-egy lehetséges példát mutat be a disszertáció, hogy milyen lehetett az az út, amely *„variált előtét-állandó jelző technikájától a műköltészet kötött komplex strófa-képletekig vezetett*.

A Suovetaurilia-szöveg ritmizálását ért opponensi bírálattal kapcsolatban Maróthy János egy Horatius-i sapphikus strófát idéz és vet egybe a kérdéses szöveggel, Cato Suovetaurilia-mondókájával, kimutatja azt, hogy pontos cezura és szótagszám egyezések vannak, amelyek nem szubjektív interpretációk, hanem tények.

A görög és római „magaskultúrák” termékeinek elhanyagolását kifogásoló opponensi véleménnyel szemben Maróthy így fogalmazza meg válaszát: „...figyelmemet azokra az anyagokra összpontosítottam, amelyeket a zene-történet *eddig nem vont be* vizsgálataiba; ez egybeesett azzal a másik megfontolással, hogy feladatomban nem a hivatásos kultúra elemzése, hanem a népi gyakorlat lehető feltárása. Ezért az ókori hivatásos kultúra fejleményeire inkább csak utalok. De *nem áll*, hogy a szélesebben kifejtett zenei forma, a strófa, stb. meglétét az ókori hivatásos kultúrában tagadnám; ellenkezőleg, *hangsúlyozom ezt*; de rámutatok arra is, hogy az ókori hivatásos formák alatt, *mint népi talaj*, továbbra is a variatív és a „vaudeville”-típusú formák állottak; továbbá arra, hogy a hivatásos kultúrának ezek az eszközei *megjelennek a népművészetben is*, de csak az ókor vége felé, mikor a *colonusi életforma* bizonyos, de már megváltozott értelemben a „hellenisztikus privatizálódás” talaján létrejött formák *folytatója* lesz.”

A héber szövegek gondolatvariációihoz nem a dolgozat akar megfelelő ritmikai formát konstruálni, hanem ismerteti a héber metrika alapvető irodalmát SIEVERSTŐL SEGERTIG, egybeveti eredményeiket IDELSOHN zenei anyagával, és megállapítja, hogy a zenei anyag Sievers ritmizálásait messzeemenően igazolja, végül az igazolt metrikai formák és a nekik megfelelő zenei formák alapján von le néhány következtetést. IDELSOHN héber gyűjteményéből a dolgozat azért használt csak fel bizonyos dallamokat, mert a magasabb sorszámú kötetek már későbbi anyagot hoznak.

Kifogásolta az opponensi vélemény, hogy a hellenisztikus fejezetben a héber és a görög zsolttárének közti viszonyt a dolgozat konstruált példával világítja meg. A példa, amely az eredeti héber zsolttárdallamra alkalmazta a görög verzió szövegét, Maróthy János szerint csak azt a célt szolgálta, hogy bebizonyítsa: a prózaszerűvé vált görög szöveg nem fér bele a héber metrikus formába.

A latin zsolttár hellenisztikusból való levezetése a héberrel szemben azért volt indokolt, mert a héber és a latin zsolttártípusok közt sok a lényeges eltérés. Ha a hellenisztikus zsolttártípusnak nincs is zenei emléke, van szövegi emléke, ami a későbbi dallamokkal egybevetve mond egyet-mást. — A további válaszok az Exsultet és a Magnificat elemzéseket igazolják, majd a tractus-canticum egybevetéseket ért bírálatokhoz fűz megjegyzéseket. Megállapítja, hogy több tractus-dallam idézésére nem volt szükség, tekintve, hogy valamennyi létező tractus-dallam mindössze néhány alaptípusra megy vissza: egy hypodórra és egy hypomixolydra. Mindkettő dallamgerince egy típust mutat: a *nagyszekunder-váltó* technikát; a görög szövegek elemzésének eredménye az, hogy általában ritmikusak, ha pedig ritmikusak, akkor a széles melizmatikus „*áténeklés*” olyan járulék, amely nem a ritmusból fakad, hanem ennek *ellenére* jött létre. Maróthy János általánosságban sajnálatosnak tartja, hogy az opponensi vélemény csupán a munka első felére terjedt ki, miután éppen a dolgozat második fele ad választ egy sereg olyan kérdésre, amely a bírálat szerint nyitott maradt.

Befejezésül a pozitivizmussal kapcsolatban Maróthy János megjegyzi, hogy a *dialektikus materialista módszer tényekben is nem kevesebbet, de többet ad a pozitivizmusnál.*

Maróthy János elhangzott válasza után a bírálóbizottság úgy határozott: egyhangúlag javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Maróthy János részére a zenei tudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.

A vitát összefoglalta
Falvy Zoltán

AZ OSZTÁLY ÉLETÉRŐL

JELENTÉS A PÉCSI NYELVMŰVELŐ KONFERENCIÁRÓL

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és a Magyar Nyelvtudományi Társaság a Budapesti Műszaki Egyetem és a Pécsi Pedagógiai Főiskola közreműködésével 1959. október 2-án, 3-án és 4-én Pécsen rendezte meg „Anyanyelvi műveltségünk” című konferenciáját. Papp Imrének, a Pécsi Városi Tanács elnökhelyettesének üdvözlő szavai után Sötér István levelező tag, az MTA. I. Osztályának titkára tartotta meg elnöki megnyitóját, majd Szerényi Sándor, az MSzMP KB. Kulturális Osztályának h. osztályvezetője, Molnár János művelődésügyi miniszterhelyettes és Márk Bertalan, a Pécsi Pedagógiai Főiskola igazgatója méltatták a konferencia jelentőségét s üdvözltek magyar és külföldi résztvevőit. Rajtuk kívül a konferencia elnökségében foglalt helyet még Bárczi Géza akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke és Szentistványi Gyuláné, az MSzMP Pécs városi bizottságának agit. prop. osztályvezetője is. Az első nap üléseinek elnöke Bárczi Géza akadémikus volt, a másodiké Gyalmos János, a Budapest Fővárosi Tanács VB elnökhelyettese, a harmadiké Bán Imre, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja.

A konferencia három napján a következő előadások hangzottak el: Lőrincze Lajos kandidátus: Nyelvművelésünk helyzete és feladatai; Csűrös Zoltán akadémikus, a Budapesti Műszaki Egyetem rektora: Természettudományi nyelvünk helyzete és továbbfejlődésének problémái; Dukáti Ferenc, a Szabványügyi Hivatal munkatársa: Szabványosítási kérdések a műszaki szokines alakításában; Benczedy József, a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetője: Az anyanyelvi műveltség és az iskola; Benkő Loránd kandidátus: Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól; Mesterházi Lajos író: Mai irodalmi nyelvünk néhány problémája. Elnöki zárószót Bárczi Géza akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke mondott. A konferencia második napján három konzultációs csoportban a hallgatósággal közvetlenebb megbeszélésekre is sor került. A nyelvhelyességi csoport vezetője Lőrincze Lajos, a helyesírásé Benkő Loránd, a nyelvtanié Tompa József volt.

A konferencia ülései iránt rendkívül nagy volt az érdeklődés. Az előadásokat általában négy-ötszáz ember hallgatta végig, nyelvészek, tanárok, szakfelügyelők, műszaki szakemberek, írók, irodalomtörténészek, minisztériumi és egyéb vezető állású tisztviselők, újságírók stb. Előzetes felkérés alapján 20 hozzászólás hangzott el, az összes felszólalások száma — beleértve az időhiány miatt csupán írásban benyújtottakat is — meghaladta a 70-et. Hozzászólott az előadásokhoz a konferencia több külföldi vendége is, így Klara Majtyinszkaja, a filológiai tudományok doktora (Szovjetunió), Karel Hausen-

blas kandidátus (Csehszlovákia), Matti Saadeniemi filológiai doktor (Finnország), Szent Iványi Béla egyetemi tanár (NDK) stb. A konzultációs megbeszélések is élénk érdeklődés mellett zajlottak le.

Ha ezek után nagy általánosságban próbáljuk megrajzolni a három napos konferencia összefoglaló képét, jelentőségét, s leszűrni a belőle adódó tanulságokat, a következőket mondhatjuk.

Minden tudományág számára rendkívül fontos, hogy képviselői időnként összejöjjenek, kicseréljék tapasztalataikat, s közösen határozzák meg az elkövetkező évek munkájának legfőbb irányait. Teljes egészében érvényes ez a megállapítás az alkalmazott nyelvtudomány egyik legfontosabb ágára, a nyelvmuvelésre is. Igaz, hogy a felszabadulás utáni új nyelvmuvelésünk alapjait már 1951-ben, a nyelvmuvelő anketon leraktuk, s ezek az alapok a későbbi építomunka időszakában is meglehetősen szilárdnak bizonyultak, ez azonban korántsem jelenti, nem jelentheti azt, hogy nyelvmuvelésünk elvi kérdéseit már mind tisztáztuk, s most már csak bizonyos gyakorlati részfeladatok megoldása van hátra. Noha a nyelvmuvelő szakemberek megbeszélései még ebben az esetben is hasznosak lettek volna, jelenleg ennél többről volt szó. Szükség volt a pécsi nyelvmuvelő konferenciára részben azért, hogy felmérve eddigi eredményeinket, a soron következő kisebb-nagyobb feladatokat az önkéntes és hivatásos nyelvmuvelők tapasztalatainak, tanácsainak meghallgatása után közösen szabjuk meg, részben pedig azért, — s ez már nemcsak gyakorlati, hanem igen fontos elvi kérdés is —, hogy lássuk, megérett-e az idő nyelvmuvelésünk szervezeti formáinak, valamint területeinek nagyobb arányú kiszélesítésére.

A konferencia e tekintetben a legmegnyugtatóbb eredményt hozta. Az előadások és viták iránt mutatott óriási érdeklődés, az elhangzott számos hozzászólás egyértelműen arra mutatott, hogy az immár országos mozgalommá szélesedett nyelvmuvelő munka további kiterjesztése nagyon is időszerű, komoly elvi jelentőségű feladat. Bebizonyosodott, hogy ha az országunkban most folyó kulturális forradalmat a magunk eszközeivel, egész dolgozó népünk anyanyelvi muveltségének növelésével is segíteni akarjuk — már pedig ez a célunk —, akkor az elvi kérdések további tisztázásán kívül feltétlenül szélesebb alapokra kell fektetni munkánkat mind az által, hogy figyelmünket kiterjesztjük az eddig többé-kevésbé elhanyagolt problémákra is, mint pedig az által, hogy szervezetileg is megszilárdítjuk helyzetünket, részben egy önálló nyelvmuvelő osztály szervezése, részben pedig a dolgozó tömegekkel, az érdeklődőkkel való szoros, állandó kapcsolat megteremtése útján. Az utóbbihoz elsősorban egy nagy példányszámú nyelvmuvelő folyóirat segítene hozzá bennünket.

Megmutatkozott a konferencián az is, hogy meglehetősen nagy mulasztásaink vannak a műszaki nyelvvel való foglalkozás terén. A műszaki szókincs napjainkban — az ipar és a tudomány országunkban való hatalmas arányú növekedésének megfelelően — szinte beláthatatlan mértékben gyarapszik, s a nyelvészeknek lépést kell tartaniuk ezzel a fejlődéssel, sőt a nyelv szempontjából nézve a dolgot, bizonyos fokig irányítaniuk kell ezt a fejlődést. E cél érdekében haladéktalanul meg kell teremteni a nyelvészek és műszaki szakemberek szoros együttműködését, s megbeszélni a konkrét kölcsönös segítségnyújtás módozatait. A konferencián elhangzott javaslatokat és a nagy érdeklődést figyelembe véve jogosan bízhatunk is abban, hogy ez az együttműködés mielőbb megindul.

Kijelölte a konferencia az anyanyelvi műveltségnek az iskolában való terjesztésével kapcsolatos feladatokat is. Az olyan általános feladatokon kívül, amilyen például a tanárképzés színvonalának emelése, legfontosabb egy olyan új általános és középiskolai tanterv megalkotása az iskolareform keretében, amely az általános iskolában a leíró nyelvtant és a helyesírást, a középiskolában a leíró nyelvtan szilárd ismeretére támaszkodó nyelvművelést (nyelv-helyességet és stilisztikát) állítaná az oktatás középpontjába. Egy ilyen tanterv megalkotása természetesen nagy körültekintést és hosszú időt kíván, de hasznosnak ígérkezik. Abban pedig a konferencia minden hozzászólója egyetértett, hogy a nyelvművelésnek az eddiginél lényegesen nagyobb szerepet kell juttatni az iskolai oktatásban.

Eredményes volt a konferencia harmadik napja is, amelyen az írók, irodalomtörténészek és nyelvészek együttműködésének útját próbáltuk egyengetni népünk anyanyelvi kultúrájának növelése érdekében. Az, hogy egy irodalomtörténész elnökle mellett egy nyelvész és egy író tartott előadást ezen a napon, az, hogy a vitában írók, irodalomtörténészek és nyelvészek egyaránt felszóltak, már önmagában jelzi, hogy anyanyelvünk művelése közös feladat, s e feladat komolyságát ma már nyelvészek, irodalomtörténészek és írók egyre inkább és egyre mélyebben átérzik. Mégis — bár közös konkrét feladatok kijelölésére is sor került — azt kell mondanunk, hogy ezen a ponton nem lehetünk teljes mértékben elégedettek, mivel a konferencián az írók és az irodalomtörténészek viszonylag csekély számban vettek részt. Hogy a munkánk ennek ellenére mégis eredményes legyen, fontos feladatunk, hogy a konferencián elhangzottak szellemében a jövőben fokozottan keressük a kapcsolatot és az együttműködést író és irodalomtörténész kollégáinkkal.

Összefoglalásképpen még egyszer annyit, hogy konferenciánk lényegében véve megfelelt a várakozásnak s elérte célját. Tennivalóinkat világosan látjuk — ezt a mellékelt határozati javaslat is tükrözi —, s a konferencia gazdag anyagának tanulmányozása, amelyre főleg kiadása után kerülhet sor, bizonyára a későbbiekben is sok támpontot fog majd nyújtani további munkánkhoz.

Budapest, 1959. október 20.

Benkő Loránd
az előkészítő bizottság elnöke

A PÉCSI NYELVMŰVELŐ KONFERENCIA HATÁROZATAI

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a Budapesti Műszaki Egyetem és a Pécsi Pedagógiai Főiskola közreműködésével 1959. október 2—3—4-én Pécsen megrendezett „Anyanyelvi műveltségünk” című konferenciája foglalkozott a nyelvi műveltség legfontosabb területeivel: a nyelv-művelés elvi és gyakorlati kérdéseivel, az anyanyelvi műveltség és az iskola kapcsolataival, a mai életünkben egyre fontosabbá váló szakmai, szorosabban a műszaki nyelv fejlődésének és fejlesztésének ügyével, valamint irodalmi nyelvünk problémáival. Lemérte a felsorolt területeken végzett munka eredményeit és fogyatékoságait, kijelölte az elkövetkező évek munkájának főbb irányvonalait.

Nyelvművelő tevékenységünk célja: anyanyelvi műveltségünk minél szélesebb körben való terjesztése és egyre magasabb fokra emelése, hogy ezzel kulturális forradalmunkat s végső soron magasabbrendű szocialista társadalmunk építését szolgáljuk.

1. A Nyelvtudományi Intézet tudományos munkaerőinek megfelelő átcsoportosítása s lehetőleg számbeli megerősítése útján minél előbb el kell kezdeni az intézet nyelvművelő osztályának megszervezését.

2. Új, népszerű, havonként megjelenő, számonként egy-két ív terjedelmű nyelvművelő folyóiratot kell indítani, amely a nyelvművelés időszzerűbb eredményeit is figyelemmel kíséri, s amelyből az érdeklődő nagyközönség rendszeres tájékoztatást kap az alkalmazott nyelvtudomány e fontos ágának legjelentősebb elvi és gyakorlati kérdéseiről.

3. Fel kell mérni s a lehetőségekhez képest meg kell szüntetni eddigi munkánk fogyatékoságait. Az elkövetkező években népszerű helyesírási, nyelvhelyességi és fogalmazási útbaigazító kézikönyvet kell adni a nagyközönség kezébe, s ugyanakkor megkezdeni egy tüzetes nyelvhelyességi kézikönyv szerkesztését.

4. Az elkövetkező években a nyelvművelő munkának ki kell terjednie a szakmai nyelvekre általában, különösen a műszaki nyelvre. Meg kell teremteni annak lehetőségét, hogy a Nyelvtudományi Intézet újonnan szervezendő nyelvművelő osztálya egyre szorosabban együttműködjék a műszaki, majd egyéb szakmai és tudományos terminológiákkal foglalkozó hazai, illetőleg nemzetközi közösségekkel. Kívánatos, hogy a szakmai nyelv kérdéseivel az Akadémia egyes osztályai, az egyetemek és egyéb tudományos intézmények szervezettebben foglalkozzanak.

5. Kívánatos lenne valamennyi iskolatípusban a tantervnek olyan módosítása, amely az eddiginél jobban figyelembe veszi a tanulók életkori sajátosságait és a gyakorlati élet kívánalmait. Szükségesnek látjuk, hogy a középiskolában ennek megfelelően a szilárd leíró nyelvtani alapra épített nyelvművelés és stilisztika álljon az oktatás középpontjában. Az egyetemek és főiskolák gondoskodjanak arról, hogy az általános és középiskolai oktatás követelményei tantervükben erőteljesen érvényesüljenek, tehát a leíró nyelvtani, nyelvhelyességi és stilisztikai ismeretek kapják meg méltó helyüket.

6. A különféle iskolatípusokban rendszeres kiejtési és szavaló versenyek, valamint fogalmazási versenyek rendezését, nyelvművelő szakkörök szervezésével növelni kell a tanulók íráskészségét, s csiszolni, szépíteni beszédüket, szilárdítani kell anyanyelvi tudatukat.

7. A konferencia szükségesnek tartja, hogy minél több tudományos színvonalon álló tanulmány foglalkozzék jelenkori irodalmunk nyelvének vizsgálatával, valamint irodalmi nyelvünk fejlődésének történetével. Szükséges, hogy ebben a munkában nyelvészek és irodalomtörténészek közösen vegyenek részt.

8. Kívánatosnak tartja a konferencia egy új szinonimaszótár és egy korszerű szólásgyűjtemény megjelentetését.

9. Feltétlenül szükséges a magyar köznyelvi kiejtés normájának régóta időszzerű megállapítása s e normának a megfelelő intézmények (színpad, rádió stb.) által történő országos propagálása.

10. A különféle szaktudományok tervszerű együttműködésével elő kell készíteni egy nem túlságosan távoli időpontban tartandó olyan nyelvművelő konferencia összehívását, amelynek legfőbb tárgya általában a szakmai nyelvek problémája lesz.

11. A konferencia teljes anyagát — az előadások és a hozzászólások szövegét — nyomtatásban mielőbb közzé kell tenni.

Pécs, 1959. október hó 4-én.

RENAISSANCE TANULMÁNYOK

Írták: Sallay Géza, Faragó Péterné, Rózsa Zoltán, Herczeg Gyula, Gáldi László, Nádor György, Kardos Tibor. — Szerkesztette: Kardos Tibor, Budapest, 1957. 542 l.

Kardos Tibor, a magyar humanizmus történetéről írt monográfiájába csak néhány éve bizonyította be ismét, és tekintélyes formában, mennyire életművének egészét jelenti a renaissance kutatása. Ez a tanulmánykötet, melyet Kardos Tibor professzor és elsősorban tanszékének munkatársai, valamint a filológia és a filozófia történet két másik kitűnő tudósa bocsátottak a magyar tudományosság, a humanizmus, a magyar művelődés történetében is oly dicsőséges korszakban jelentkező renaissance iránt érdeklődők elé, ismét határozott megfogalmazása az előbbi megállapításnak.

A renaissance tanulmányok, különösen az első három tanulmányban, félreismerhetetlen határozottsággal mutatják meg a kötet szerkesztőjének, a három tanulmány szerzője tudományos vezetőjének, évtizedek elmélyült kutatómunkája nyomán kialakított koncepciójának hatását, szempontjának és nem egy tekintetben módszerének szuggesztív erejét, ennek a fiatalabb, a tudományos pályán még elindulóban levő, vagy a kezdeteken már túljutott, közvetlen munkatársaira gyakorolt hatását. Ez a megfigyelésünk a következőkre értelmezve nem azt jelenti, hogy előadandó megjegyzéseink, esetleges bíráló megállapításaink, a koncepciónak, és ennek a módszernek irányában nyerhetnek csupán közvetlen értelmezést. Tény azonban az, hogy a „Renaissance Tanulmányok” a részletekre vonatkozó minden esetleges fenntartás ellenére szükségszerű, logikus és egészében igen értékes hozzájárulást jelentenek, a „Magyarországi humanizmus kora” bevezetőjében adott általános renaissance ábrázoláshoz, különösen az itáliai humanizmus történetének kialakulására vonatkozóan ott elmondottakhoz.

A tanulmánykötet első három darabja az itáliai renaissance kialakulásának problematikájával foglalkozik. A három tanulmány mondanivalója külön-külön is rendkívül érdekes, hármuk együttes jelentkezése pedig az itáliai humanizmus előzményeinek klasszikusabb és mozgalmasabb szemléltetéséhez segít hozzá. Sallay Géza, „Eretnekmozgalmak és az olasz polgárság vallásos krízise a Trecento végéig”; Faragó Péterné, „A keleti utazások és a renaissance-kori olasz polgárság ideológiája”; Rózsa Zoltán, „A kapitalista formák fejlődésének tükröződése a kora-renaissance irodalmában” című dolgozataikban a renaissance előzmények voltaképpen két leglényegesebbjének, a laicizált világkép kialakulásának, és a polgárság gazdasági és politikai megerősödésének, a humanista ideológiában jelentkezése problémáit igyekeznek bemutatni és egyben megoldáshoz juttatni. Különösen Sallay és Faragóné széleskörű irodalmi tájékozódás, szorgos adatgyűjtés után láttak eredményeik összefoglalásához és a nyilvánosság elé bocsátásához. Tekintettel vállalt feladatuk fontosságára, a magyar kutatásban még alig érintett kérdések

felvetésében mutatkozó nehézségekre, ez a tudományos körültekintés, magábanvéve is elismerést érdemel. Mégsem hallgathatunk el a három első tanulmányt közösen érintő, néhány észrevételt.

A renaissance kezdeteinek vizsgálatában, fogalmakat, intézményeket, történeti tényeket bizonyos végérvényesen kialakultnak látszó, egy adott időpontban, az itáliai történetbe belépő, előléttel nem rendelkező egyedüliségben és sokszor összefüggésnélküliségben tárgyalnak. Sajnálatos módon figyelmük nem terjedt ki arra, (Faragóné és Rózsa tanulmányainál látható ez) hogy a történeti anyagot, az azt létrehozó fejlődés folyamatában, tehát az *előzményekben* is gondosan vizsgálják, szigorú kritikai elemzéssel elválasztván azt, amit ez a fejlődés *magával hozott* attól, amit ez a fejlődés *kialakított*. Aki a renaissance történetével, a megelőző középkor, sőt a késő római kor egészének ismerete nélkül akar foglalkozni, könnyen eshet abba a hibába, hogy specifikusan renaissance jelenségként kezel olyan tényeket, fogalmakat és eseményeket, amelyek a renaissance következtében még egészen meg nem változó feudális környezet kialakulásában és ekkori életében is magyarázatot találhatnak és éppen nem sajátlagosan renaissance-sajátosságok. Így, az olasz polgárság vallásos krízisét, az itáliai városok falain belül, valamint ezt a krízist elmélyítő igen távoli földeken nyert tapasztalásokat (Sallay és Faragóné) bizonyára sok tekintetben helyesen magyarázzák a szerzők a kialakuló renaissance-ideológiából levezetett argumentációkkal is. De a *teljes* magyarázat az egyház és a polgárság szembenállásához e részletes, igen sok és aprólékosan összeválogatott adathalmazból még egyedül nem konstruálható. Hiszen történeti tény, hogy a nép (akár szószerint, akár politikai párt értelemben vesszük) az egyházzal, már a IX. és a X. században is nem egyszer szembekerült, éspedig súlyos konfliktusok formájában. 891-ben Modenában tudunk egy, az egyház ellen irányuló „gonosz összeesküvésről” (malivola conspiratio populi). Ugyanígy 897 és 899 között ugyancsak ez a nép, Turinból kiűzte a püspököt. A következő évszázadban, éppen abban az évben, amikor a magyarok Paviát felgyújtották, a só-kereskedelemben meggazdagodott cremonaiak felkelnek püspökük ellen és lerombolják a városból a székesegyházhoz vezető hidat. Ha tetszik, ebben a merész tettben, jelképet is láthatunk. A város, mely a nyugati birodalom szétesése után, megszokta azt, hogy püspökében egy késő császár-kori cím és közigazgatási tisztség — defensor civitatis — birtokosát lássa, kire sorsa a barbár inváziók egymást követő hullámaiban keserű kényszerűséggel rábízva volt, most sorsát már a maga kezébe akarta venni. A püspök meg, aki a cím és a tisztség mértékén túl, a város fölötti hatalom birtokosa is lett, e hatalmat a lelki és a katonai kényszer kíméletlenül alkalmazott eszközeivel, mindenképpen meg akarta tartani. Az egyház és a polgár szembenállása Itáliában tehát ilyen messzire nyúló előzményekre megy vissza és a renaissance határozott elkülönülése a vallástól, formák valamelyes tiszteletbentartása mellett, az egyházas vallásosság belső tartalmától, ilyen előkészítés, ennyire sok évszázados előzmények után érthetőbb lesz. De arra is figyelmeztet bennünket, hogy az olasz városi polgárság krízisének vizsgálatában gondosan különítsük el a politikai és a társadalmi harc, ilyen előzményekből magyarázható megnyilatkozásait, a társadalmi fejlődés és az ideológiai átalakulás által tényleg meghatározott valóban új és már a renaissanceot előkészítő jelenségektől.

Sallay Géza tanulmánya főként e második jelenségesoport vizsgálatával tűnik ki. A három bevezető tanulmány közül az övé mutatja a leggondo-

sabb tájékozódást, széles irodalmi látókört, érett kritikát és fegyelmezett marxista módszert. Érvelésével és eredményeinek részletes bírálatát SZÉKELY GYÖRGY végezte el a *Századokban*, (1958) az ott elmondottakhoz nincs hozzáfűzni valónk. Határozottan hangsúlyozni kell mégis, hogy Sallay tanulmánya minden tekintetben fölötte áll a renaissance-előzményekkel foglalkozó másik két tanulmánynak. Véleményünk szerint azonban értékes megállapításai biztosabb perspektívában jelentkeznek, ha tekintetbe veszi azokat a párhuzamosságokat, melyek a városi polgárság, az egyház, és a középkori vallásosság viszonyában, az általa vizsgált korszakban, tehát a XI.—XIII. században, Európában, Itálián kívül is jelentkeznek. Így igen hasznos eredmények birtokába juthatnánk a jellegzetesen itáliai jelenségek felismerése és elkülönítése dolgában: minő azonosságok és különbözőségek adódhatnak az európai városodás történetének a középkorban két különösen kitűnő területe, Itália és Flandria-Észak-Franciaország között, s hogy a várossá alakulás, és ezzel párhuzamosan, és ezt követően milyen problémák jelentkeznek a polgárok és az egyház, a vallásosság viszonyában. Ezeket az összefüggéseket az Itálián kívülre terjedő vizsgálat, sokkal konkrétebben mutatta volna meg. Igaz, hogy az itáliai polgárság problémái elsősorban az olasz városodás sajátos problémái voltak, de miképp a *városodás mozgalma* nem korlátozódott a félszigetre, az azzal összefüggő problémák sem kizárólagosan itáliai problémák, s *teljes* magyarázatuk sem csupán az itáliai történetből nyerhető. De még ha Itáliára korlátozzuk vizsgálódásainkat, Sallaynak az a módszerbeli megoldása, hogy vizsgálataiban nagyobb súllyal jelentkeznek a közép-itáliai városok, nem igen helyeselhető. Végeredményben a milánói mozgalmak (Pataria) igen érdekes bemutatásával maga is előtérbe helyezi a nagy észak-olasz várost. Lombardia, melyről a XI. és a XII. század még azt tartotta, hogy „fons sapientiae” (Adémar de Chabannes) a keleti gót és longobárd hódítások óta Itáliának gazdasági és politikai szervezettség tekintetében legértékesebb területe volt. S a X—XI. század fordulóján elkezdődött kereskedelmi felújulás előmozdításában vitt vezetőszerpe révén is sok és sok mindenre vonatkozó új ismeretnek terjesztésével, valóban egy új „bölesség” forrását jelentette az akkori Európa számára. Viszont Közép-Itália várossodása még a majdan legnagyobb és legigazibb olasz városban, Firenzében is, csak a XII. század végén indul el. (Perrens, Histoire de Florence, I, 1877.) Sallay helyesen kettéválasztott tematikájában főként a XIII. századi koldulórendi mozgalmak és a városi polgárság viszonyának tárgyalásánál enged nagyobb teret a közép-olaszországi városok dolgainak előadásához. A baj csupán az, hogy e tematika második része véleményünk szerint aránytalanul nagyobb, mint a XI—XII. századi viszonyokkal foglalkozó első rész (21. lap). Pedig ma már sem a comunék kialakulása, sem a városi polgárság belső története és vallásosságának története nem érthető meg a lombardiai események részletes ismertetése nélkül, hiszen a közép-olaszországi ferences mozgalom is csupán ezek végső következményeként jelentkezik. Toscanában és Umbriában a polgárság vallásos krízise elmélyülésének sehol olyan konkrét megfogalmazásával nem találkozunk, mint aminő Arnaldo da Brescia, az északolasz comunék talajából kisarjadt eszméi. (Chiapelli, La formazione storica del comune cittadino, Archivio storico Italiano, 1930.)

Dolgozatában különben rendkívüli részletességgel és változatossággal bontakozik ki témája az eretnecség és comunális mozgalom; a ferences mozgalom — joachimizmus, eretnecség és misztérium-játék; szegénység vita és

spirituális agitáció; új polgári etika keresése; a középkori világkép kettészakadása Dantében; az immanens világkép megjelenése és Petrarca szerepe, részletes és bőségesen dokumentált tárgyalásra talál.

Végezetül még éppen dokumentálási formájához lenne két megjegyzésünk. Az értékes tanulmány minden bizonnyal csak határozottabb és biztosabb argumentációhoz jutott volna, ha a szerző a forrásokat közvetlenül használja és nem csupán monográfiákat, kisebb vagy nagyobb feldolgozásokat idéz. Ugyancsak a forrásokkal való közvetlen kapcsolat sajnálatos hiányát mutatja, hogy egészen szükségtelenül olasz fordításban idéz latin szövegeket (20—21. lap).

Faragó Péterné tanulmánya a keleti utazások és a renaissance ideológia kialakulásának kapcsolatait vizsgálja. Az igen terjedelmes dolgozat (136 lap) körülményes, sok mindenre kiterjedő és igen sokszínű érdeklődést bizonyító tájékozódás eredményeként jött létre. Az adatgyűjtése a három első tanulmány nyilvánvalóan közös koncepciója által volt meghatározva, a feldolgozás szempontjai azonban — úgy látszik — meglehetősen egyéniek voltak. Így, amint az adatok bősége és gazdag egymásutánja előttünk áll, azt kell hinnünk, hogy inkább egy már előre kialakított elképzeléshez szedte össze az illusztratív anyagot. Az illusztrációs adathőség elérése volt tehát, ami őt munkájában vezethette. S hogy e célnak minél teljesebb mértékben megfeleljen, igen tekintélyes irodalmat nézett át, anélkül azonban, hogy a nagy bőségben jelentkező adatokat kellő kritikával megrósta, helyes összefüggésbe állítva értékelte volna. Az egyik adat csaknem olyan súllyal jelentkezik a belső értéktől függetlenül, mint a másik. Egy keleten utazó olasz kereskedő, vagy franciskánus egyszerűen az utazás elbeszélését kísérő futólagos megjegyzései csaknem annyit jelentenek számára, mint kelet népeivel, földjével és társadalmával foglalkozó aprólékos megfigyelések. Az egész nagy dolgozat azt mutatja, hogy a szerző kellő szempontok, a módszer, a kritikai eljárások tekintetében alaposabb tájékozódás nélkül látott munkájához. Az „Uomo d'affari” valóban az európai műveltség egyik legérdekesebb alakja. Rendkívüli bátorság, nem közönséges intelligencia, nagy erkölcsi és értelmi képességek birtokában tágitotta ki a középkori Európa látóhatárát, juttatta magát és kortársait új ismeretek birtokába, és így segítette elő egy új gondolkodás, új világkép kialakítását. (Y. Renouard, *Les hommes d'affaires italiens du moyen âge*, 1949; A. Saponi, *Le marchand italien au moyen âge*, 1952.) Az itáliai mercatorok művelődési igényét csakúgy, mint észak-franciai és flamand társaikét, amióta a középkori Európa történetében megjelennek, mindig magasszinten állónak látjuk. Ez a gondolkozásbeli fegyelmezettség, az ember és a világ dolgait illető biztos tudomásoknak birtoka tette alkalmassá a kereskedőt arra, hogy Európa történetének a X. századtól kezdve lényeges előbbrevívója legyen. A keletre utazó itáliaiak tehát minden bizonnyal rendelkeztek művelődési és eszmei biztonsággal és határozottsággal, és nem azzal a passzivitással kerültek érintkezésbe Kelettel, mint ahogyan Faragó Péterné dolgozatában bemutatni kívánja. Az előbb említettük, a szerző előzetes tájékozódásának hiányosságát. Ez a hiányos tájékozódás olyan esetekben mutatkozik meg dolgozatának és annak eredményeinek hátrányára, ha különféle, egyébként témáik szerint ügyesen csoportosított, adatoknak a közlővel való kapcsolatbáhozásáról lenne szó. A szerző talán nem tud arról, hogy az Itáliából Keletre utazó üzletember, vagy a vele lényegében azonos társadalmi és városi környezet-

ből elinduló ferences vagy dominikánus, milyen műveltséget, milyen szemléletmódot, és milyen kritikát vitt magával a távoli országokba. Pedig ezekhez viszonyítva lehetne komolyan mérlegelni kijelentéseiknek reális értékét. Nem kétséges, hogy ideológiájuknak lényeges alapjai, már a laicizálódás irányába is, hazai művelődésük szerves részei voltak. Úgy látszik, nincs a szerzőnek tudomása arról, hogy éppen a kereskedők, a polgárok igényei alakítják át az európai iskolázás formáit a természettudományosság irányába, amennyire ezt a középkor igényei és ismeretei engedték. És Petrus Alphonsus neve, aki az első ilyen reáliák irányába eltolódó iskolázási rendszert Aragonban elkészítette, mutatja azt, hogy ennek az ideológiai átalakulásnak valóban vannak kapcsolatai a Kelettel. Ezeket a kapcsolatokat azonban nem azokon a tájakon kell keresni, ahol Faragóné teszi, hanem köztudomású módon elsősorban ott, ahol a kereszténység és a mohamedánság legközvetlenebbül érintkezett, *Spanyolországban*. A természettudományos érdeklődés, csakúgy, mint az, amit Faragóné az „*észokok*” előnyben részesítésének nevez, nem voltak ismeretlenek sem Európa, sem az Európából Keletre utazók előtt már elindulásuk pillanatában sem. Egy naturalisabb és racionálisabb világkép kialakítása a XIII. században már eléggé általános igény, és ennek az igénynek megfelelően szemlélhetik Kelet dolgait az itáliai utazók, de nem ezek a dolgok tanítják meg őket erre a szemléletmódra. Tárgya iránti lelkesedés és a kellő tájékozódás hiánya miatt bizonytalan, vagy nem jelentkező kritika azután olyan megállapításokra viszi, amelyek egészen meglepőek. Így jelenik meg a mongol kánok nomád feudalizmusa mint valamiféle újabb európai centralizációnak, a renaissance államnak szinte előfutára. (217.) A keleti utazások és a renaissance-kori olasz polgárság ideológiája közötti kapcsolatok, amelyek viszont a középkori vallásos ideológiával való szakítást jelentik, a Trecento elején erős változást mutatnak — mondja a szerző (117. l.). — Ekkor fordul a keletre utazó olasz polgár a távoli országokban szerzett tapasztalatait *nyomán* tudatosan szembe az egyházzal. Persze a valóság az, hogy az itáliai város és a Kelet kapcsolatainak legkorábbi jelentkezése, Velence keleti kereskedelmének kezdetei a IX. és X. században csak az egyház heves tiltakozása ellenére alakulhattak ki. Az Adriai Köztársaság azonban nem törődött, a pogányokkal, a mohamedánokkal való érintkezést tiltó egyházi rendelkezésekkel, és azokon túltette magát. A kereskedés minden formája megvolt Velence és az arab világ között, beleértve az Adria északi partvidékének szláv lakosait, Kelet rabszolga piacaira juttató emberkereskedelmet is. Alig fogadhatjuk el tehát a szerzőnek most említett megállapítását. A fordulat vagy sokkal előbb következett be, vagy be sem kellett következnie annyira magától értetődően következik a feudális egyház és a kereskedő polgár kezdetektől fogva legalábbis feszült, de sokszor ellenséges viszonyából, melynek néhány példájára fentebb már utaltunk. Ha ehhez hozzávesszük az itáliai polgár műveltségét általában jellemző sajátosságokat, tulajdonképpen inkább csak azt mondhatjuk, hogy a Faragóné által nagy bőségben bemutatott adatokban ennek a viszonynak és műveltségi állapotnak tükröződését láthatjuk. De semmiképpen sem beszélhetünk arról, hogy ezek a megállapítások, megfigyelések, melyeket oly bőségben van alkalmunk hallani a szerző által megszóllaltatott keleti utazók szájából, csak a *Trecento*-ra, akár pedig éppen csak a keleti utazásokra lennének jellemzők. A keleti utazások és a polgárság ideológiájának kapcsolata, tehát abban a beállításban, ahogyan Faragóné dolgozatában bemutatásra kerül, el nem fogadható.

Adatait, mint említettük, igen változatos és érdekes formában csoportosítja. A Földközi-tengeri hajózás felújulása és a keleti kereskedelmi utak megnyílása, és ezzel kapcsolatban a Tengeri Köztársaságok szerepe az első, amit megtárgyal. Sajnos eléggé röviden. Az itáliai városok támaszpontjai a Közel-Keleten és az utazások kiterjedése a Távol-Keletre a következő mondanivalóinak összefoglalása végül az utazók tapasztalatait ismerteti az előbb említett „fordulat” után. A vallás és az erkölcs relatív voltának felismerése, az egyház tekintélyének megingása, az erkölcsiség kérdései, a természettudományos világkép kialakulása, a föld és kincsei, a keleti élet, a társadalmi-szerkezet, osztályviszonyok, a civilizáció, kultúra és életmód kérdései, és az ezekre vonatkozó adatok, a keleti utazók elbeszéléseiből szerepelnek itt. Végezetül igen érdekesen igyekszik bemutatni a keleti tapasztalatok tükröződését az irodalomban.

Meg kell még említeni, hogy egyik alapvető hibájának szinte magyarázatoként hiába kerestük idézetei között az itáliai kereskedő igen érdekes bemutatását: *Yves Renouard*, *Les hommes d'affaires italiens du moyen âge*, 1949. A távol-keleti utazók között nem találjuk *Ugolino* és *Guido Vivaldi* nevét, akik 1292-ben elindultak már Genua-ból, hogy az Atlanto-Óceánon keresztül jussanak el Indiába. Természetesen ezek is kereskedők voltak: „quod aliquis usque nunc minime attemptavit, per mare oceanum mercimonia utilia deferentes”. Merész kísérletük azonban hajótöréssel végződött. A XIII. század előtt senki nem beszél iránytűről, valamint arról sem lehet szó, hogy a csillagászati hely meghatározáson alapuló hajózás már felváltotta volna az antik-korból örökölt parti hajózási eljárásokat. II. *Frigyes* mohamedán kapcsolatait, az arab kultúra iránti érdeklődését, már két évszázados hagyományszerű kulturális érintkezés előzte meg. Az ezredik év előtt *Gerbert* és az arab mennyiségtan, az orvoslás, a szerző által is említett salernói iskola kialakításán túlmenően elsősorban a XII. századi nagy fordító tevékenység révén arab közvetítéssel ez tette ismertté a görög és hellénista filozófia és természettudomány termékeit, és az arab orvoslás klasszikusait is. Ennek központja azonban Toledo volt. Igaz azonban, hogy *Leonardo Fibonacci Pisaból*, számtankönyvében arab minták és módszerek utánzásával tanította meg a kereskedőket, elsősorban a számvetés gyakorlati formáira. Mindezekről Faragóné terjedelmes dolgozatából tudomást nem szerzünk.

Rózsa Zoltán tanulmánya a kora-kapitalista formák fejlődésének tükröződését vizsgálja a kora-renaissance irodalmában. Dolgozatának tulajdonképpen mondanivalója az, hogy az itáliai kora-kapitalista formák kialakulása *Dante* haláláig miként ment végbe, hogyan tükröződik ez a felépítményben és hogyan talált irodalmi megfogalmazásra *Danténál* és főként még *Bocaccionál*. Feladata nehéz volt, hiszen a kora-kapitalizmus itáliai viszonylatban is még sok tekintetben vitatott problémákat támaszt. Azután meg *Rózsa* sem mentesült az előző tanulmányokat is többé-kevésbé érintő általános kifogás alól: mondanivalójának tulajdonképpen anyagát nem viszonyította az előzményekhez. Így azután sokszor olyan dolgokat állít *Dantéra* jellemzőknek, amelyek a XII. század végéig költői óta (*Walter Mapes*, *Gauthier de Chatillon*, *Philippe de Grève*) állandóan felhánytorgatott témák, az üzorsók, a kúriai „fiskalitás”, a mértéktelenül nyereszkerdő pápai pénzügyi politika ellenében. *Dante* ilyen vonatkozású mondanivalóival tehát csupán egy régebbi tradíció folytatója. Csak a feudális egyházat érintő kritika egyik, akkor már évszázados formájának ad ő is hangot.

Herczeg Gyula Az olasz próza kezdetei és a humanizmus c. tanulmányában igen érdekesen állítja szembe a középkor latin prózastílus bizonyos sajátosságait (rövidmondatos stílus és az oklevelek ritmikus prózastílusa) a humanista stílus követelményeinek első jelentkezéseivel. Megállapítja, hogy a kettő közötti kapcsolat vizsgálatának eredménye csak negatív lehet: a humanista stílus más ideálok iránt érdeklődött és gyakorlatát más követelmények szabályozták, mint a középkor latin stílárius gyakorlatát.

Gáldi László az olasz költői nyelv és a humanizmus viszonyát vizsgálja tanulmányában, mely az egész kötet, de különösen a filológiai vonatkozású tanulmányok legkiemelkedőbb darabja. Rövid, határozott fogalmazású, a módszerben teljesen biztos felépítésű tanulmánya igen mélyreható elemzéssel vizsgálja az olasz költői nyelv fejlődését a *Duecento* elejétől *Tasso* koráig. Megállapítja, hogy az különböző stíluseszmények és egymástól igen nagy mértékben eltérő nagy költői egyéniségek hatására bontakozott ki. A szicíliai lovagi költészet hagyományai miként fejlődtek tovább a „Dolce stil nuovo” stílustechnikájáig, amelyből *Dante* is kinőtt, hogyan vitte ő még magasabbra ezt a stílushagyományt és hogyan sikerült azt a petrarcizmus banalitásain átmenteni, a humanista hősi stílus ismét *Tassóban* csúcsosodó klasszikus gyakorlatáig. A további fejlődést majd egy másik, e kitűnő összefoglalást a XIX. századig folytató tanulmányában kívánja feltárni.

Nádor György egy kisebb dolgozatában *Leonardo* és a természettörvény kapcsolatát vizsgálja. Végző következtetése az, hogy *Leonardo*, aki *Galilei* és *Newton* előtt már évszázadokkal lényegében helyesen fogalmazta meg a tapasztalati természetkutatás fő módszertani követelményeit, a tudományos módszertanra vonatkozólag is korszakalkotó nézeteket teremtett. Ezekben a középkori tudományelmélettel szemben, a renaissance tudományának túlforradalmi törekvéseit fogalmazta meg. Sokban a kor tudományának a színvonalán is túlmennek és sokszor egyenesen a dialektikus tudományelmélet felé mutatják az utat.

Kardos Tibor a befejező tanulmány szerzője, *Leonardo* humanizmusáról ír. A tanulmány eredetileg egy *Leonardo* emlékünnepevényen elhangzó előadás volt, melyet azután a szerző, kibővítve e tanulmány formájában bocsátott közre. *Leonardo* kapcsolata a humanizmussal itt is abban az összefüggésben jelenik meg elsősorban, melyet *Kardos Tibor* más műveiből is jól ismerünk. Ez a koncepció a népies humanizmusra helyezi a hangsúlyt a humanizmus történetének vizsgálatánál. Így természetes, hogy *Leonardot* is a népies humanizmus és nem a tudós humanizmus kapcsolatában mutatja be. Igen érdekes *Leonardo* természetszemléletének vizsgálata, mely nem marad a megfigyeléseknél, hanem a törvényszerűségek felismerésére és megfogalmazására is törekszik. Az első felfedezni való a természetben maga az ember és *Leonardo* az embert magát is, mint a természet részét ábrázolja, „s körülveszi a természet erőivel úgy, hogy ez a környezet hangsúlyozza a világegyetem törvényeinek egységét”. Az igazi szépség azonban a világ szépsége: a lét alapvető törvényszerűsége, a természet erőinek nagyszerű játéka. A szépség művészi megfogalmazásában *Leonardo* vezére egyedül a valóság. S e *leonardo*i realizmus forrásai, mint *Kardos Tibor* mondja, kritikai módszere és támaszkodása a nép életére. A munka *Leonardo* rajzaiban jelenik meg különös és sokszerű változatosságában. Mindent összevéve: a *leonardo*i művészet középpontjában az ember áll, akit mint természeti valóságok és társadalmi igazságok képviselőjét ábrázolja a legmagasabbrendű és legigazab-

ban humanista művészettel. Ezzel a nagy humanista művészt, író-t és gondolkodót bemutató tanulmánnyal fejeződik be a kötet, és Leonardo hatalmas egyéniségének sok ellentétet és egyenetlenséget kibékítő és feloldó nyugalma foglalja egységbe a tanulmánykötet mondanivalóját.

És jól van ez így. A „Renaissance-tanulmányok”, mint az előzőkben igyekeztünk kimutatni, sokszínű, mindig érdekes és a magyar olvasó közönség számára új mondanivalóit teljes részletességgel kritika alá venni nem könnyű. A nehézség nemcsak a sokféleségben van, hanem az egyes dolgozatok egyenetlenségében is. A dolgozatok szerzői kutatási tapasztalatok, tudományos tájékozottság tekintetében nem azonos fokon állnak és ez teljesítményükön lemérhető. Egészben véve azonban e kötet a renaissance magyar irodalmának értékes gazdagodását jelenti. Ismertetésünket azzal zárjuk, hogy részletesen előadott kifogásaink ellenére is őszinte a remény, és ebben bizonyára nem vagyunk egyedül, hogy Kardos Tibor és munkatársai a renaissance más kérdéseink vizsgálatára is kiterjedő új tanulmány-kötettel ajándékoznak meg.

Mezey László

D. R. FOKOS-FUCHS: SYRJÄNISCHE WÖRTERBUCH

Budapest 1959, Akadémiai Kiadó. I—II. k. 1564 l., 1 térkép.

A finnugor nyelvek kutatása, még azok számára is, akiknek lehetőségük van e nyelvek elterjedési területén terepmunkát végezni, csak úgy lehetséges, ha megfelelő szövegkiadványok és szótárak állanak rendelkezésükre. A finnugor nyelvész e fontos kutatási eszközök nélkül tehetetlenségre vagy spekulációkra lenne kárhoztatva.

Találón fejezi ki ezt a gondolatot RAVILÁnak egy nyilatkozata, melyét Fokos Dávid méltán választott műve mottójául: „Die finnisch-ugrische Forschung steht und fällt mit dem Material, das man unter dem Volke hat sammeln können und weiterhin sammeln wird.”

A tudományban ez az elv régi közhely, ám nem érvényesült szükség-szerűen mindig és mindenütt egyformán a tudománypolitikában. A Finnországban 1883-ban megalakult Finnugor Társaság (Suomalais-ugrilainen Seura) legfontosabb feladatai közé tartozott, hogy kutatókat küldjön a finnugor népek közé, s hogy az általuk gyűjtött nyelvi anyagot ki is adja. A Társaságot e feladatok teljesítésében nem gátolták: jelentős anyagi alapok álltak rendelkezésére és a hivatalos körök részéről ma is erkölcsi és anyagi támogatásban részesül. Érthető, hogy ilyen körülmények között a legjelentősebb finnugor szövegkiadványok a Mémoires de la Société Finno-Ougrienne kötetiben, a legfontosabb — általában inkább nagyobb mint kisebb — szótárak pedig a Társaság Lexica sorozatában láttak napvilágot. Ez utóbbi sorozatban jelentek meg többek között: PAASONEN kondai és jugáni, valamint KARJALAINEN hatalmas osztják szótára, LAGERCRANTZ és SCHLACHTER lapp szótárai, WICHMANN zürjén és csángó, PAASONEN keleti cseremis, KETTUNEN lív, LEHTISALO jurák-szamojéd, K. DONNER kamasz szótára — hogy csak a legfontosabbakat említsük, s jelenleg is munkában van több más (lapp, mordvin, vogul) szótár sajtó alá rendezése, illetőleg szerkesztése.

Magyarországon e tekintetben összehasonlíthatatlanul rosszabb volt a helyzet. Nyelvészeink tisztán látták ugyan a helyszíni kutatások, s ezzel együtt az anyagközlés fontosságát, de a hivatalos körök részéről mutat-

kozó közöny és megnemértés jobbára mindig elejét vette a szakemberek sok szép kezdeményezésének. Ilyen körülmények között nagyobb arányú szöveg- vagy szótárkiadásra csak ritkán kerülhetett sor. A folyóiratokban, itt-ott megjelent szójegyzékeken kívül mindössze egyetlen nagyobb szótári vállalkozást, MUNKÁCSI BERNÁT votják szótárának kiadását említhetjük meg az első világháborút megelőző évtizedekből (1896), pedig nyelvészeink anyagiadó tevékenysége éppen ezekben az évtizedekben volt a legélénkebb. A Horthy korszakban azután jóformán minden közlési lehetőségtől meg voltak fosztva kutatóink. Befejezetlen maradt MUNKÁCSI Vogul népköltési gyűjteménye, s Munkácsi Bernát komolyan nem is gondolhatott vogul szótárának vagy pl. votják szövegeinek kiadására, BEKE és FOKOS cseremisiz, illetve zürjén szövegei sem értek meg József főhercegéknek annyit, hogy legalább egy-egy kötetnyi anyagot hajlandók lettek volna megjelentetni, s azt is nagyon jól tudjuk, hogy REGULY és PÁPAY hagyatékának a feldolgozása, kiadatlan szövegeik sajtó alá rendezése is csigalassúsággal haladt csak előre.

Akkor azonban, midőn népünk a szocializmus útjára tért, a magyar és finnugor nyelvtudomány előtt is új korszak tárult fel. Lehetővé vált az, hogy az elmúlt korszak adósságait törlesszük, s ez a törekvés finnugor nyelvészeti kiadványainkon is lemérhető: egymás után jelentek és jelennek meg BEKE ÖDÖN cseremisiz szövegekötetei, kiadtuk FOKOS-FUCHS DÁVID zürjén szövegeit, folytatódott és folytatódik REGULY és PÁPAY kéziratainak sajtó alá rendezése. A tudomány igényeit figyelembe vevő könyvkiadói politikának a legújabb terméke Fokos-Fuchs Dávid zürjén szótára is.

Ahhoz, hogy Fokos Dávid munkájának tudományos jelentőségét tisztán lássuk, el kell mondanunk, milyen forrásokból jött létre ez a szótár, és hogyan viszonylik YRJÖ WICHMANN-nak T. E. UOTILÁTOL sajtó alá rendezett, Helsinkiben 1942-ben megjelent Syrjäinischer Wortschatz című munkájához.

Fokos Dávid szótárának anyagát három alkalommal gyűjtötte össze. 1911 nyarán két hónapot töltött a zürjének földjén, Uszty-Sziszolszkban (ma: Sziktivkar) és környékén. Ekkor a középső-vicsegdai, sziszolai és luzai nyelvjárások tanulmányozására volt módja. Tanulmányútját két év múlva, 1913 nyarán megismételte, s ekkor mintegy hat héten át az udorai, alsó- és középső-vicsegdai, mezenyi nyelvjárásokat vizsgálta. Fokos Dávidnak az volt a célja, hogy zürjénföldi kutatásait az elkövetkező években tovább folytassa, erre azonban az első világháború kitörése után már nem volt módja. Mégis sikeresen egészíthette ki addigi gyűjtéseit a háborúban magyar hadifogságba került zürjén anyanyelvű katonák segítségével. 1916 nyarán (május—augusztus) és ugyanezen év őszétől (október végétől) 1917 február közepéig foglalkozhatott zürjén nyelvtanulmányokkal a felsőgallai és komáromi hadifogoly táborokban. Ez alkalommal a letkai, prupi, felső-vicsegdai és vymi nyelvjárást beszélő egyénektől gyűjtött nagy anyagot. Összesen tehát kb. 12 hónapot töltött Fokos Dávid zürjén nyelvi anyaggyűjtéssel. Ez nem nagy idő, ehhez képest mégis imponálóan sokat sikerült produkálnia.

Fokos Dávid zürjén nyelvi tanulmányai közben külön gondot fordított a szógyűjtésre (ezt főleg WIEDEMANN és G. SZ. LITKIN szótárai alapján végezte), szótárában azonban az így kapott anyagon kívül igen fontos, mondhatni sorsdöntő szerepe van az általa feljegyzett szövegek szó-, kifejezés- és példamondatanyagának. Az egyes szavaknak a szövegeken alapuló dokumentálása azzal az előnnyel jár, hogy a szavak használatát, jelentését, az ige- és névszórágózás alkalmazásának módozatait tudja példamondatokkal is illusztrálni.

rálni. Szótárszerkesztői eljárására jellemző, hogy a címszó használatát megvilágító példamondatokat erős kritikával válogatta össze: nem a mindent közlés elve vezérelte, hanem figyelemmel volt arra, hogy csak a nyelvi szempontból fontos példamondatok idézésére kell törekedni. E válogatás következménye, hogy minden példamondata, fordulata, kifejezése tartalmaz valami újat a szó használatára nézve. Érdeemes ezzel kapcsolatban idézni egy pár adatot, amelyeket szótára bevezetésében közöl (25. l.), s melyek megvilágítják, milyen gazdag anyag közül kellett a legalkalmasabb példákat kiválogatnia: a *vonj* 'kommen' igére 688 példamondat közül 90 volt arra érdemes, hogy bekerüljön a szócikkbe. A *zev* 'sehr' szó használatára 420 példa állott rendelkezésére, de ezek közül csak 54 kerülhetett be a szótárba.

Mindezt ideig WICHMANN—UOTILA zürjén szótára volt egyik legfontosabb forrásunk a zürjén nyelvre. Fokos Dávid mintaszerű gondnal, igényesen elkészített új szótára azonban terjedelmében, a címszavak számában, a jelentések árnyalásában, a példamondatok, származékok, összetételek és kifejezések bőségében, vagyis mindezt összefoglalva: tudományos értékében felülmúlja Wichmann—Uotila szótárát.

A bevezetésben olvasható statisztika szerint Fokos szótára kerekén 22 000 zürjén szót tartalmaz (több mint 7000 címszót, melyhez még mintegy 5400 összetétel és 9600 származékszó járul). Ezzel szemben Wichmann—Uotila szótárában kb. 10 000 szó van feldolgozva. (F. J. Wiedemann 1880-ban kiadott 20 000 szavas zürjén szótárát mellőzhetjük az összehasonlítás során, mert Fokos munkáját nem elavult, hanem modern szempontok szerint készült, megbízható anyagot tartalmazó forrásmunkákkal kell összevetnünk.)

Fokos szótára tehát címszavait tekintve kétszer akkora, mint Wichmanné. Lényegében azonban jóval több az, amit Fokos szótára nyújt. Erre már az a külsőleges tényező is felhívja a figyelmet, hogy míg Wichmann 10 000 szavas munkája 362 nyomtatott lapot tesz ki, addig Fokos kétszerakkora szóanyaga — ugyanolyan formátum és szedés mellett — ennek a lapszámnak majdnem három és félszeresét veszi igénybe (1268 lapot).

Ez az arány a részletekben a következőképpen mutatkozik. A viszonylag kis terjedelmű, *a* betűvel kezdődő címszavak Wichmann szótárában 14, Fokoséban 38 nyomtatott hasábot foglalnak el. Az előbbi szótár utalószavakkal együtt 67, az utóbbi pedig 109 *a* betűs címszót tartalmaz. A Wichmann szótárában meglevők közül 10 hiányzik Fokosnál, de ugyanitt 55 olyan címszót is találunk, amelyet Wichmann nem ismer.

A különbségek még jobban kidomborodnak, ha két címszót hasonlítunk össze. Találomra Wichmann *mjk* címszavát veszem: a szót a V. S. L. I. U. nyelvjárából közli 'Weissfisch', ill. 'ein kleiner Fisch' értelemben; feltünteti a szó elatívisát, valamint egy vele alkotott összetételt. Fokosnál ugyanezen szócikk terjedelme duplája a Wichmannénak: a V. Ud. Le. Vm. nyelvjárából közli a szót; jelentésmegadása pontosabb; feltünteti a szó instrumentálisát és 3. sz.-ú birt. szem. ragos alakját; felsorol hat vele alkotott összetételt. Ennél is feltűnőbb különbségeket találhatunk akkor, ha a gyakoribb használatú szavak kidolgozását hasonlítjuk össze. A 'fej' jelentésű *jur* szó Wichmann szótárában alig több mint egy hasáb terjedelmű, s Wichmann ebben a szócikkben a szó 26 összetételét és 5 származékát tárgyalja, és utal még 27 további összetételre. Fokos munkájában a *jur* szócikk 9 hasáb terjedelmű. A 'fej' szó használatát számos példamondat, szókapcsolat világítja meg. A szócikkben tárgyalta összetételek száma: 36 (ahol mint előtag szerepel),

illetve 34 (utótag szerint), s ezeknek egy részéhez is példamondatok fűződnek. Csatlakozik mindehhez a *jur* címszó 12 származékát tárgyaló kisebb-nagyobb alcímszavak sorozata.

És bárhol nyitjuk ki a két szótárt, mindenütt ugyanezeket az arányokat találjuk. A két szótár együttes forgatása megmutatja Fokos szótárának jelentőségét. Így válik tudatossá bennünk, hogy mit jelent, mennyi újat nyújt e szótár a zürjén nyelv kutatójának. Persze ez korántsem jelenti azt, hogy a Wichmann—Uotila szótár ezzel elvesztette korábbi jelentőségét. A valóság az, hogy a két munkát párhuzamosan, egymás mellett kell használnunk. Nemcsak azért, mert Fokosnál ismeretlenek bizonyos szavak, amelyek a másik szótárban megtalálhatók, hanem azért is, mert Wichmann több nyelvjárásból közöl adatokat, mint Fokos, s ez feltétlenül előnye ennek a szótárnak. Meg kell azonban toldanunk ezt a megállapítást azzal, hogy Fokos szótárában is lényegében képviselve vannak a főbb komi-zürjén nyelvjárások. Mindent összevetve tehát: a két szótár jól kiegészíti egymást.

A két forrás párhuzamos használatát megkönnyíti, hogy Fokos-Fuchs szótára a Wichmann—Uotilához hasonlóan van megszerkesztve. Ez nemcsak gyakorlati szempontból helyes eljárás, hanem azért is, mert ezzel Fokos a legjobban megszerkesztett finnugor szótár hagyományainak a folytatója és fejlesztője.

A szavak etimológiai összetartozásuk alapján bokrosítva vannak. Vagyis címszavakként általában főszók, alapszók szerepelnek, s ezek származékai, meg a velük alkotott összetételek ugyanabban a szócikkben, alcímszavakként sorolhatnák fel. Ez alól az elrendezés alól csak az orosz jövevényszavak képeznek kivételt: pl. külön címszó a *getov* és a vele etimológiai kapcsolatban álló *getevej*, mert mindkettő külön átvétel az oroszból, s a zürjén nyelven belül nincsen származék-viszony a két szó között.

Az etimológiai elrendezés elve a betűrendre is kihat. Pl. az ¹*bad* V. Pr. 'Weide' mellett található a ²*bajd* 'Riemen' jelentésű Ud. alak. Ennek a V. Pr. nyelvjárásban — ha adatolva lenne — *bad alak felelne meg. Ezért a ²*bajd* e hiányzó, de feltehető alak szerint az ¹*bad* és a *badda* 'Schöpfgeläss' címszó közé van besorolva. Ennek az eljárásnak megfelelően az *l ~ v* váltakozásban résztvevő nyelvjárások azon adatai, melyek *v*-s alakúak, úgy vannak elrendezve, mintha a szóban *l* állana (pl. a V. *guv* 'настежь' szó a *gulaqtni* 'spazieren' előtt áll).

A szócikk belső rendje példás. A címszó után az adatok következnek a nyelvjárások állandó sorrendjében, a névszók nominativusban, az igék infinitivusban. Ezt a jelentések követik, majd a szóra vonatkozó alaktani vonatkozású adatok, melyekből a szó tövére kapunk felvilágosítást. Nagy megfontoltságot árul el a szócikkeknek az a része is, amelyben példamondatok, kifejezések teszik szemléletessé a szó használatát, olykor alaki sajátosságait.

Külön bekezdésben, külön-külön alcímszavakat alkotnak azok az összetételek, amelyeknek első tagját a főcímszó alkotja. Ismét különálló, de immár egységes bekezdésben egymástól két függőleges vonással elválasztva sorolja fel ezután azokat az összetételeket, melyekben a főcímszó utótagként szerepel (ezek természetesen az előtag címszavának alcímszavaiként is megtalálhatók: a két helyen is szereplő összetételek cikkei azonban úgy vannak megszerkesztve, hogy felesleges ismétlődések ne forduljanak elő). A szócikket a származékok felsorolása zárja le, de ezek is külön alcikkekkel alkotnak a szócikken belül.

A szótár használhatóságát emelik azok a megjegyzések, melyeket egyes alakváltozatok elterjedtségére, használatának gyakoriságára tesz a szerző. Gyakran találunk még egyéb jellegű lapalji jegyzeteket, felvilágosításokat a szóval kapcsolatban. Ezek olykor más szótárak adatait korrigálják, vagy jelentéstani párhuzamokat közölnek a rokon nyelvekből stb.

A példamondatok, amelyek Fokos megjelent szövegeiből származnak, forrásjelzéssel vannak ellátva, s a bennük előfordult sajtóhibákra a szerző felhívja a figyelmet. Előnye a szótárnak, hogy a helyneveket viszonylag pontosan meghatározza, s az orosz jövevényszavakat is megjelöli.

Elkerülhetetlen, hogy ilyen hatalmas munkában ne fedezhessünk fel hibákat is. Ezek azonban nem nagy jelentőségűek, nem a mű szerkezetének a hibái, hanem az előállítás során létrejött kisebb következtelenségek. A II. kötet végén található egy hat lapnyi hibajegyzék, amely sok sajtóhibát korrigál. Néhány, ebben a jegyzékben nem szereplő hiányosságra azonban rámutathatunk, amelyek a szótár forgatása közben bukkantak fel. Egy sajátos nyomdai tévedés mindkét kötetben következetesen jelentkezik: a finnugor hangjelölés a mássalhangzók palatalizáltságát a betű fölé, ill. mellé tett egyenes vesszővel jelöli. Ezt a jelet alkalmazza Fokos is. Az *l*, *t* és *z* hangok jésítettségét azonban a szótár akképp tünteti föl, hogy az *l*, *t* mellé, ill. a *z* fölé következetesen görbe vesszőt szedtek, mellyel a glottis-zárat szokás jelölni (tehát *l̄*, *t̄*, *z̄* helyett *l*, *t*, *z* szerepel a szótárban). Lehet, hogy ez csak a nyomdai mellékjelekben járatos szemet zavarja, mindenesetre következtelen eljárás, bár nem veszedelmes, mert a zürjén nyelv ismerőjét nem vezeti félre.

Az élőfejeket jobb lett volna elhagyni: ezek hol a fő-, hol az alcímszavakhoz igazodnak, s így nem tudják funkciójukat teljesíteni. Több kisebb hiba mutatkozik a betűrendi besorolásban. Pl. az *atēdnj* címszó *atj* után, az *avestinj*: *avgus* és *avjen* után, a *poztj-keres*: *požavni* előtt, a *šemej*: *šemen* és *šemenuško* előtt, a *ten*: *tełki* előtt áll. Az ¹as 'morgens' helyesen: ²as. A *badđa* 'Weidenwald' szó főcímszónak van feltüntetve, holott nyilván az ¹bad alcímszava (származéka). Ezek persze jelentéktelen apróságok, s bizonyos, hogy türelmes tallóztatással még egy néhány hasonló következtelenség kiszemelgethető. Számuk azonban túl nagy ekkor sem lehet, mert a szerző a kéziratelőkészítés és a korrektúrázás roppant fáradságos, idegölő műveletét olyan példás gondadal végezte el, amelyre közismert pontosságán kívül csak a műve iránt érzett határtalan lelkesedése és féltő szeretete volt képes.

A szótárról alkotott kép kiegészítéséül még csak annyit mondjunk el, hogy a mértéktartó, szerény, a szerző érdemeit és személyét háttérbe szorító bevezetés beszámol az anyaggyűjtés körülményeiről, a szótárban tárgyalt nyelvjárásokról, ezek főbb jellemzőiről, a közlők személyi adatairól, a szótár szerkezetéről és hangjelöléséről. A második kötet végén 250 lapos német szómutató áll, s mellékelve van a Komi Autonóm Szocialista Köztársaság térképe is.

Fokos Dávid munkája nemcsak a zürjén nyelv legjobb szótárát adja kezünkbe, hanem kiemelkedik ez a mű a finnugor nyelvek szótárai közül is anyagának gazdagságával, annak minőségével és mennyiségével és mintaszerű szerkezetével. A két testes kötet szó-, kifejezés- és példamondatanyaga még a távoli jövőben is nélkülözhetetlen kincsesbányája lesz a zürjén, s ezáltal a finnugor kutatásoknak.

A finnugor nyelvészek az utóbbi évtizedek viharaiiban aggodalommal kísérték figyelemmel Fokos Dávid zürjén szótárának sorsát. A sok nehézség

és veszedelem, mely a kéziratot olykor a pusztulással fenyegette, s melyeket a szerző megkapóan szép és bölcs előszavában ecsetel, már a múlté. A mű, melynek kezdetei öt évtized távolából fakadnak, készen áll, s hazai finnugor nyelvtudományunk fejlődésének fontos tényezőjévé és eszközévé vált.

Hajdú Péter

FITZ JÓZSEF: A MAGYAR NYOMDÁSZAT, KÖNYVKIADÁS ÉS KÖNYV-
KERESKEDELEM TÖRTÉNETE. I. A MOHÁCSI VÉSZ ELŐTT

Bp. 1959, Akadémiai Kiadó, 258 l.

E remek kiállítású mű Fitz József vállalkozásának első része. A három kötetre tervezett teljes munka is azonban csak 1800-ig követné nyomdászatunk történetét, tehát az utolsó másfél század változatos technikájú és leggazdagabb gépi könyvtermelését már nem ölelné fel. Amennyire sajnálatos, hogy Fitz műve a magyar nyomdászat történetének nem teljes rajzát adja majd, épp annyira érthető is ez, minthogy az utolsó másfél évszázadra vonatkozó előtanulmányok és részletkutatások fogyatékos volta a szintézist még alig teszi lehetővé. Pedig a teljes áttekintésre mind a történeti szaktudományok (könyvtörténet, irodalomtörténet, művészettörténet stb.), mind pedig a felsőfokú oktatás szempontjából nagy szükség volna. Hiszen amint Fitz is megemlíti, a magyar nyomdászat egészéről, általános fejlődéséről nincs egyetlen tudományos értékű rendszerezés sem. BALLAGI ALADÁR nyolcvanegy évvel ezelőtt megjelent magyar nyomdásztörténete még adatanyagát tekintve is réges-régen elavult, az utána következő összefoglalások (AIGNER, FIRTINGER, KRASZNAY, STEINHOFER, NOVÁK, KERTÉSZ, TEVAN) viszont nem tudományos igényű munkák. Nyolcvan év alatt azonban igen szép számmal készültek, különösen a korai századokra vonatkozó tudományos részlettanulmányok és monográfiák. Ezek eredményeinek összegezése, egységes képbe foglalása valóban időszerű feladat, amelyhez Fitz József sok évtizedes kutatómunkája, széleskörű tudása és tapasztalata, s gazdag anyagismerete alapján a legfelkészültebben fogott hozzá. Könyvében összegyűjtött tartalmi, tárgyi adat-anyag művének legértékállóbb része.

Munkájának első kötete feltűnően hosszú — több mint ötven lapra terjedő — *bevezetéssel* kezdődik. Azt hihetnők, hogy ebben a nyomdászat külföldi előzményeit tárja elénk. De kiderül, hogy még sem, mert erre utóbb még külön harminc lapot szentel, úgy hogy a magyar nyomdásztörténet csak a 87. lapon kezdődik. A bevezetés viszont kissé terjedelmes fejtegetéseket tartalmaz a nyomdászat jelentőségéről, s némileg tanáros modorban kioktatja az olvasót a nyomdásztörténet forrásairól és módszeréről, a könyvtörténet korszakairól s irodalmáról. Módszere azonban helyenként meg-hökkentő, a „forrásoknak” pl. eltűlözva a hibáit és hiányosságait emeli ki, mintha bizony a bibliográfiáknak az volna a legfőbb jellegzetessége, hogy téves adatokat tartalmazzanak, s a könyvek címlapján minduntalan hamis megjelenési helynevekkel és évszámokkal akarnák a kiadók és nyomdászok megtéveszteni a gyanútlan kutatót. Majd a módszertani utasítások között ilyeneket olvashatunk: „Munkamódszerünk a cédulázás... Összegyűjtött céduláinkat időnként, pl. minden vasárnap rendezzük... (17. l.).

Ebből az elvi részből tudjuk meg azt is, hogy a nyomdászattörténet a könyvtörténet része s ama hat kérdést vizsgálja: hol, mikor, ki, mit, hogyan és milyen eszközökkel nyomtatott. Valamennyi kérdés valóban lényeges, de ha csak ezekre kell a nyomdászattörténetnek felelnie, aligha juthat túl a deskriptív jellegén, az egyes nyomdászok és azok nyomdatermékeinek, valamint nyomdaeszközeiknek és eljárásaiknak térben és időben egymást követő pusztá felsorolásán. A nyomdászattörténet feladatkörének ilyen szűk értelmezése arra készíti Fitz Józsefet, hogy magyarázatként könyve végéhez is egy nem-történeti fejezetet csatoljon „A gyakorlat” címen, amelyben arra az eredményre jut, hogy a nyomdászattörténetet „nem önmagáért műveljük, mert nem önálló stúdium, nem állapít meg olyan okokat és következményeket, amelyek ismerete tárgyának továbbfejlesztéséhez, pl. a könyvkészítéshez nélkülözhetetlen. Csak segédtudomány, mely a más területek kutatóinak — főleg a művelődéstörténet, irodalomtörténet és tudománytörténet tudósainak a munkáját elősegíti.” (225. l.)

Fitznek a nyomdászattörténetről vallott felfogása egyáltalán nem jelent haladást BALLAGINAK nyolcvan évvel ezelőtti nézeteihez viszonyítva. Ballagi a nyomdászattörténetet legalább a művelődéstörténet egy részének tekintette, azt azonban már nem állította, hogy csupán egy porszem művelődéstörténetünk nagy épületében, amint ezt Fitz elhithetni szeretné. Ballagi ugyanis nem a nyomdászattörténetet mint tudományt, hanem a saját munkáját nevezte szerénykedve „egy porszem”-nek „művelődéstörténetünk épületéhez”, ez pedig, úgy vélem, lényegbevágó különbség. Fitz egyszerűen „segédtudomány”-nak minősíti a nyomdászattörténetet. Ez igaz ugyan, amennyiben minden tudomány valóban segédtudománya minden más tudománynak, de nem abban az aláértékelő jelentésben, ahogyan azt Fitz értelmezi. Nézetünk szerint Fitz éppen azt tagadja, ami a nyomdászattörténetnek, ha valóban tudományként művelik, a legsajátabb lényege. A könyvtörténet (illetőleg annak része a nyomdászattörténet) ugyanis mint a történeti tudományok egyik ága épp oly önálló stúdium, mint a társadalomtudományok körébe tartozó bármely más történeti diszciplína. Benne épp úgy érvényesülnek a társadalomtudományi alapelvek és módszerek, mint a többi történeti stúdiumokban, tehát amazokhoz hasonló módon „okokat és következményeket”, illetőleg törvényszerűségeket állapít meg, még pedig abból a célból, hogy a fejlődés eredményeinek megismertetésével vizsgálata tárgyát tudatosan továbbfejlessze. Ez és nem kevesebb a könyv-, illetőleg nyomdászattörténet feladata. Amennyiben pedig ezt egynémely vonatkozásban ma még nem tölténé be, a hiba nem a könyvtörténetben van, hanem az eddig követett módszerekben. Fitz is megáll a félfúton, a deskriptív jellegnél s nem alkalmazza a könyv-, illetőleg nyomdászattörténetben a társadalomtudományi alapelveket és módszert. Így aztán „A gyakorlat” című fejezet további részében, amikor az olvasó éppen annak az indokolását várná, hogy miért foglalkozunk nyomdászattörténettel és mi volna ennek a tudományágnak a feladata, Fitz okfejtése praktícizmusba torkollik. Szerinte ugyanis nyomdászattörténeti ismeretekre azért van szükségünk, hogy a régi nyomtatványokat meg tudjuk határozni. Ez viszont azt jelenti, hogy célá emeljük az eszközt. A nyomtatványok meghatározása ugyanis nem cél, hanem eszköz annak érdekében, hogy a szóban forgó kiadványoknak a társadalom történetében betöltött szerepét helyesen értékelhessük. Milyen különös is volna, ha Fitz elgondolásához hasonlóan a történész azt állítaná: történelemmel általában

azért kell foglalkoznunk, hogy a régészeti tárgyakat, régi okleveleket és kútfőket meg tudjuk határozni és el tudjuk olvasni.

Fitz nyomdászattörténetének alapvető elvi fogyatékosága abból következik, hogy nem ismeri fel helyesen a nyomdászattörténet feladatát. Amint fentebb láttuk, hat kérdés vizsgálatában jelölte azt meg: hol, mikor, ki, mit, hogyan és milyen eszközökkel nyomtatott. Ám a legfontosabb kérdést, amelynek át kellett volna hatnia egész művét, Fitz nem tette meg módszere általános vezérelvévé. Ez a kérdés pedig a *miért?* Igazságtalanok lennénk, ha azt állítanók, hogy teljesen megfélekedett róla. Ötletszerűen itt is, ott is felveti, de tárgyának egészét rendszeresen és következetesen még sem veti alá ilyen elemzésnek. Pedig ez elvezethette volna a nyomdászattörténet sajátos feladatainak helyesebb vizsgálatához, a társadalmi viszonyok és a nyomtatott könyv egybefonódó fejlődésrajzához, belső törvényszerűségeik felismeréséhez. Ennek világánál az is nyilvánvaló lett volna, hogy a nyomdászattörténet épp oly önálló stúdium, mint bármely más történeti tudományág. Egyes történeti tények magyarázatában pedig a társadalomtudományi módszer biztosabb és megnyugtatóbb ítéletekhez vezetne volna, pl. egyáltalán nem látná oly „meglepőnek” a „korszerűtlen” Temesvári Pelbárt prédikációs kötetének egykorú sikerét. Ha a nyomdászat és általában a könyv társadalmi funkciója lett volna Fitz művének központi irányító eszméje, akkor munkája történeti részének felépítésében, szerkezeti beosztásában sem GULYÁS PÁL közel harminc évvel ezelőtt megjelent nagy nyomdászattörténeti monográfiáját követi, hanem tárgya valóságos fejlődési törvényeinek megfelelőbb rendszert alakít ki mondanivalója számára. Egyébként feltűnő, hogy Gulyásnak ezt az egyáltalán nem hibátlan, de mégis a magyar nyomdászat első két századáról szóló alapvető összefoglalását: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században (Bp. 1931.) és sok tekintetben mintaképét, Fitz meg sem említi, holott bibliográfiájában garmadával idéz teljesen jelentéktelen népszerűsítő cikkekcskéket is.

Tartalmi, tárgyi tekintetben Fitz gondosan feldolgozott munkájában mindent, amit a kutatás a mohácsi vész előtti nyomdászatról, könyvekről, és kiadókról hazai vonatkozásban összegyűjtött. A részlettanulmányokban már eddig feltárt anyagon túl azonban a könyv újat nem tartalmaz. Mégis hiányt pótol, mert összefoglaló képet nyújt a magyar könyvtörténet egy lényeges részének eredményeiről. Tudományos értéke is elvitathatatlan, nemesak azért, mert anyagában bővebb és gazdagabb, mint az eddigi nem tudományos igényű nyomdászattörténeteink, hanem azért is, mert megrostálva az adatokat, igen sok tévedést és félreértést világít meg és igazít helyre. Hibái, vitatható nézetei természetesen Fitz könyvének is vannak, hiszen a történeti források és adatok — bár számuk nyolevan év alatt tetemesen fölszaporodott — még mindig sok szempontból hiányosak vagy bizonytalanok s így bő lehetőséget nyújtanak a találgatásra és a szerző fantáziájának szabad csapongására. Fitz könyvében is meglehetősen gyakoriak a feltevések, a tetszetős kombinációk, amelyek azonban bizonyító tények nélkül egyelőre csak a képzelet birodalmába tartoznak. Ilyenféle az is, amikor pl. Martinus és Mathias Huss württembergi származású mesterek családjával megkísérli a budai ősnymdász Hess Andrászt rokonságba hozni, azzal az érveléssel, hogy neveik ugyanannak a családi névnek változatai. (153—154. l.) Ennek a közel harminc évvel ezelőtt Fitz által felvetett elképzelésnek, amelyet e munkájában is megismétel, persze semmivel sincs több valószínűsége, mintha

ugyanezen az alapon azt állítaná, hogy Hess András magának a huszitzizmus atyjának, Huss Jánosnak rokona.

Akad néhány helyreigazításra szoruló kisebb jelentőségű tárgyi tévedés is a munkában. A 8. lapon pl. azt olvassuk, hogy „magyar helyesírásunk is a nyomtatványok útján... fejlődött törvényszerűen tovább Heltaitól máig.” Nyomdai helyesírásunk tudatos szabályozása nem Heltaival kezdődik az 1550-es években, hanem közel másfél évtizeddel korábban Dévai Biró Mátyással és Sylvester Jánossal. A 22. lapon a következő állítást találjuk: „A betűírás, mely a több száz kínai, egyiptomi és asszír-babilóniai írásjelet 25—25 kis- és nagybetűre redukálta, a görög elemző szellem alkotása.” A betűírást — a kutatás mai állása szerint — nem a görögök alakították ki, hanem szemita népek, mégpedig az egyiptomi írás alapján. A görögök a betűírást már készen vették át az északi szemitákhoz tartozó főníciaiaktól. Viszont a mai nagybetűk formája, a betűtestek arányosítása, esztétikai kiképzése valóban a görögök szépérzékét dicséri. A 61. lapon túlzás Fitznek az az állítása, hogy Kínában betűírásról sem ma sem a jövőben nem lehet szó, hiszen köztudomású, hogy a kínai nép újabban igen komoly kísérleteket folytat a betűírás bevezetésére.

Egy-két következtetlenséggel is találkozunk a könyvben. Szalkai László egri püspök (később esztergomi érsek) neve a 216. lapon helyesen, irodalmilag használatos formájában fordul elő. Egy lappal előbb viszont Salcanus alakban, ami még nem volna baj, ha pl. a névmutatóból kitűnnék, hogy a két név azonos személyt jelöl. De a névmutatóban a Salcanus névnek nyoma sincs s így az utalás is hiányzik Szalkaira. A kötet hely- és névmutatoja egybenmásban, úgy látszik, egyébként sem megbízható. Gulyás Pál többek között szerepel pl. a 142. és 243. lap szövegében, de ezt a mutató nem jelzi, feltűn-teti viszont a 240. lapon, amelyen azonban semmiféle szöveg sincs.

Ki kell emelnünk Fitz művének azt a nagy erényét, hogy szövege a szakszerűség megtartása mellett is rendkívül olvasmányos, színes és érdekes s ezzel szinte feledteti a munka koncepcióbeli fogyatékoságait. Különösen a könyv történeti részében érezzük ezt így. Sajnos, a mű csaknem egyharmadát elfoglaló elméleti és gyakorlati fejezetek, amelyek amúgyis felemássá teszik a könyvet, iskolás színvonalon mozognak. Ezek a hasznos útmutatások, amelyek egyébként nélkülözhetetlenek kezdő nyomdászattörténetészek és könyvtárosok számára, nem illenek bele a tudományos igényű történeti mű keretébe.

Varjas Béla

KARDOS PÁL: NAGY LAJOS ÉLETE ÉS MŰVEI

(Bibliotheca, 1958. 416 l.)

Kardos Pál munkája jelentős irodalomtörténeti alkotás. Szenvedélyes és igazságtevő igyekezettel foglalta rendbe e század egyik legnagyobb prózaírójának életét és műveit, írók és olvasók okulására. Nagy Lajos körül sok vita folyt az elmúlt évek során. Ma már kezdjük tisztábban látni, ami akkor a sokszor szenvedélyesen ellentmondó vélemények tüzeiben nem volt egészen világos, tulajdonképpen mi körül is folyik a vita? Lassan világossá válik, hogy Nagy Lajos életművének döntően nagyobb része a legelevenebben ható klasszicitás rangjára emelkedik. A konok hűségű leckeadó kedvelt olvas-

mánya lett a felszabadult népnek, s az irodalmi köztudatban is elfoglalja helyét, mint a kritikai realizmusnak egyik legnagyobb eszázadi megvalósítója, s mint a szocialista realizmus egyik legjelentősebb hazai előkészítője irodalmunkban.

Az utókor — nagyon igazságosan — sohasem elégedhetik meg azzal a mértékkel, amivel a kor méri saját íróit. A marxista irodalomtudomány fejlődésével arányosan lép fel az igény: irodalmunk egészét és azon belül a jövő felé mutató nagy alkotókat és áramlatokat a pártos objektivitás fényébe helyezve újra kell értékelnünk. Különösen nagy az adósság nálunk a magyar szocialista irodalom kialakulásának történeti vizsgálata terén. A két háború közötti Magyarországon a konzervatív akadémikus irodalommal szemben még a polgári liberális irodalom is haladónak számított. A munkás és paraszt tömegek életét megszólaltató irodalom sorsa igen küzdelmes volt. A népi irodalomban testet öltött parasztirodalom útját a hatalom és a téves eszmék eltorzították. A Szovjetunióhoz, vagy a weimári Németországéhoz, Bulgáriáéhoz hasonló proletárirodalom nálunk az ellenforradalmi elnyomás idején nem alakulhatott ki. József Attilának és a körötte és utána felnövekvő, kibontakozni kezdő szocialista író és költő nemzedéknek saját kora nem adta meg az elismerést, sőt soraikban széles csapást vágott a faszizmus, olyan csapást, amit máig sem tudott kiheverni a magyar szocialista irodalom. A munkás-paraszt irodalom ezért csak lassan erősödik fel 1945 után, s helyét gyakran olyan hirtelen „érett” és véletlen elemek foglalták el, akik az első komoly megrázkódtatás idején el is hullottak.

Ezért van különös jelentősége annak, hogy könyvkiadásunk és irodalmi kritikánk fokozott mértékben törődjék ennek az elsüllyedt vagy legjobb esetben háttérbe szorított irodalomnak a feltárásával. József Attila életműve már vitathatatlanul elfoglalta helyét a nemzeti köztudatban, mint a huszadik századi magyar szocialista költészet világszinten mérhető képviselője. Kardos Pál Nagy Lajos-monográfiája azt a célt tűzte maga elé, hogy a huszadik századi magyar novella, általában a prózairodalom Móricz Zsigmond melletti talán legjelentősebb alkotójának, Nagy Lajosnak az életművét állítsa be ebbe a sorba. A mű megjelenése és alapvető szemléleti módja ezt bizonyítja, még akkor is, ha a szerző és a vele vitatkozók abban az időben nem ismerték fel világosan, hogy Nagy Lajos ürügyén miről vitatkoznak szenvedélyes hévvel.

Kardos Pál monográfiájának hangvétele erősen apologetikus. Értethetően az. Felszabadulás utáni irodalompolitikánk egyidőben nemcsak az emigráns irodalmat nem tekintette jövő irodalmunk haladó hagyományának, hanem József Attilán kívül (s még az ő elismertetéséért is küzdelmet kellett folytatni!) a hazai baloldali irodalmat sem értékelték kellően. Nagy Lajost ezidőben kispolgári anarchistának, kávéházi szemléletű írónak tartották. A teljes elismerés tulajdonképpen csak koporsója felett hangzott el. Kardos Pál, aki életében is tisztelője és ismerője volt az írónak, sokban Nagy Lajos özvegye, Szegedi Boris író né segítségére támaszkodva ebben az időben fogott hozzá intenzívebben munkája kidolgozásához. A valóságos vagy vélt sérelmek okán, műve tárgya iránt érzett elfogódottsággal írt, s ez erényeinek, de hibáinak is döntő forrásává vált.

Erénye mindenekelett az, hogy élet és művek egységében elsőként irodalomtörténetünkben, felrajzolta Nagy Lajos pályaképét, amely lényegében három sokban különböző történelmi korszakon ível át. Hallatlan szor-

galommal, kitartó fáradhatatlansággal tanulmányozta át közel fél évszázad történelmét, számtalan folyóiratát, elfeledett és sokszor gondozatlan lapokat, viták és barátságok történetét. Kardos Pál könyvéből világosan rajzolódik ki a forradalmak előtti korban a progresszív irodalom élvonalához felzárkózó Nagy Lajos képe, s meggyőzően alakul ki a proletárhatalmat támogató, azzal azonosuló Nagy Lajos portréja. Kardos Pál helyesen, a legnagyobb figyelmet annak a korszaknak szenteli, amikor Nagy Lajos művészte a legnagyobb emelkedőjére érkezett, s ez a huszas-harmincas évek fordulója. Ekkor került az író legközelebb a munkásmozgalomhoz, az illegális párthoz, s ez szemléletében, írói eszközeinek alakulásában oly döntő változásokat hozott létre, hogy Kardos Pál joggal tarthatja ekkor Nagy Lajost a magyar szocialista próza-irodalom legjelentősebb képviselőjének.

Más kérdés persze, mennyiben helyes, s mennyiben felel meg a marxista dialektika elveinek a szerző azon igyekezete, hogy Nagy Lajost azokban a korszakokban is a szocialista irodalom élvonalában álló írónak tüntesse fel, amikor — sajnos — az ellenforradalmi kor kegyetlen nyomása következtében már nem maradhatott meg az, aki volt. Bizonyos, hogy Nagy Lajos plebejus humanista elveit, mérsékletnélküli ellenszenvét az úri világgal szemben sohasem adta fel, de bizonyos, hogy a jövődőlő erőit képviselő munkásmozgalommal való kapcsolatainak lazulása, a fasizmus egyre erősödő hatalma, s a freudizmus hatása együttesen a harmincas évek második felében már észrevehetően eltompítják szatírájának élet, esőkkentik heves támadókedvét. Ilyen körülmények között sem lehet véleményem szerint *egész életművére kiterjedően* kispolgári demokratának nevezni őt, mert egész életművének tendenciája kétségtelenül túlmutat egy bármennyire is szociális polgári demokrácián, s úgy vélem, ez a lényeges. Ha összehasonlítjuk Nagy Lajos 1945 utáni viszonyát, magatartását a néphatalommal kapcsolatban olyan írókéval, akik a felszabadulás előtt valóban a polgári demokratikus szemlélet hívei voltak, nyomban meglátszik a különbség. A polgári irodalom jelentős része többé-kevésbé leplezett ellenérzésekkel viselkedett a munkásparaszt hatalommal szemben, Nagy Lajos pedig 1945-ben, amikor a pincéből a romba omlott város utcájára lépett, nyomban kijelenthette: haza érkezett. Későbbi bíráló megjegyzései nem „véletlen jelenségekről” szóltak, hanem teljes együttérző szimpátiával, azonosulással kifejtett kritikái az új élet szeplőinek eltüntetését szándékozták.

Ezzel kapcsolatban már skolasztikusnak tűnik fel az a vita, ami Nagy Lajos kommunista volta körül zajlott hosszabb ideig. Ha az illegális mozgalomhoz való szoros kapcsolat alapján, illegális párttagság alapján akarunk lemérni valamely írónk írói értékeit, különös eredményre jutnánk. Nyilvánvaló, hogy ez a szempont egy írói életmű elbírálásánál az *életmű egészének* tükrében mutatkozhat csak meg teljes bizonyossággal. S itt visszaérkezünk az eredeti problémához: mennyiben tekinthető Nagy Lajos a szocialista irodalom előfutárának, avagy pedig részének. Itt nyomban bekapcsolódik egy másik kérdés is, ami mind Kardos Pál monográfiájában, mind a Nagy Lajos körüli vitákban nagy szerepet játszott, az nevezetesen, hogy Nagy Lajos realista volt-e, avagy sem; s ha nem, akkor mi volt tulajdonképpen jellemző az ő művészetére?

Azt hiszem, itt mind Kardos Pálnak, mint a vitázóknál az okozta a zavart, hogy a gondolati kényelmesség önkéntelen okán rövid terminológiai meghatározással képzelték helyettesíthetni egy félévszázados írói pálya

bonyolultabb képletét. Ezen a ponton azonban Kardos Pál könyve bírálóinak nagyobb igazuk van, mint a szerzőnek. Kardos Pál az apológia hevében a dialektikát olykor bizonyos relativizmussal eserélte fel, s így Nagy Lajos életművét kezdeteitől mindenképpen és egyértelműen realistának nevezi. Bizonyos, hogy szubjektív elgondolásában igaza is van. Nagy Lajos művészete sohasem volt antirealista. Azonban: az irodalomtörténet újabb eredményei megbizonyítják, hogy a történelmi korszaknak megfelelő irodalmi áramlatok elkerülhetetlenül hatnak az egyes írókra, s ez a hatás nem dehonosztáló senkire akkor, ha a szemléleti és stílusjegyek amelyeket ez író felvett, nem esnek a haladás ellenében.

Ezért nem sérelmezhető, ha az irodalomtörténet megállapítja, hogy Nagy Lajos mint író, a sajátos magyar naturalizmus forrásvidékeiről indult, hogy új jegyeket vett fel e szemlélet később is, sőt még árnyalta ezt a helyzetet az, hogy Nagy Lajos újabb adataink szerint nem maradt érintetlen a korabeli nemzetközi proletáriradalomban ható tényezőktől sem. Így az ő valóságot feltáró realizmusa, amelynek tendenciája, szándéka kétségtelenül egyre erőteljesebben mutat túl a harmincas évek közepéig a polgári, vagy más néven kritikai realizmuson; mindvégig át és átszíneződött azoktól a stílusáramlatoktól, szemléleti formáktól, amelyeket naturalizmus, sőt expresszionizmus, sőt szimbolizmus névvel nevezünk. S ebben nincs semmi sértő, sem esodálatos. Csak akkor lenne, ha úgy fognánk fel a dolgot, s erre Kardos Pál hajlamos, — mintha a realizmus csakis az ún. demokratikus stílusirányzat közegén át érvényesülhetne. A dolog sokkal bonyolultabb. Nagy Lajos írásművészete azt mondhatni a huszadik század számtalan stílusirányzatának jegyeit magán viselő realizmus, olyan kritikai realizmus, amely legjobb korszakában — s itt véleményem megegyezik másokkal szemben Kardos Páléval — a szocialista realizmus felé mutat. S ezért Nagy Lajos bizonyos a szocialista realizmusnak — nem egyfajta stílusában — hanem művészete eszmei tendenciájában hazai előkészítőjének, néha már-már megvalósítójának tekinthető. Gondoljunk csak a szimultán novellakorszakból, vagy a szociográfiából (s talán annak ellenére is bizonyos mértékig) kiemelkedő nagy novellájára az *1919 Május*-ra. De még ezen kívül a *Kiskunhalomra*, a *Razziára*, a *Jeremiádra*, az *Anyá*-ra stb., stb., amelyek tendenciáját, összehatását lehetetlen másnak, mint az ellenforradalmi kor elleni kíméletlen támadásnak felfogni. S miben áll vajon az irodalom értelme, ha nem a társadalom mozgásának, irányának, a jobbratörő ember igaz szándékainak ábrázolásában. és az eszményi célokra törekvés emberi tartalmának költői megjelenítésében? Úgy vélem, Nagy Lajos ezeknek a követelményeknek eleget tett.

Ezzel azonban még kétségtelenül nem oldottuk meg teljesen azt a problémát, amit Kardos Pál monográfiájában sem tárt fel teljesen, hanem áthidalat csupán: mi az oka Nagy Lajos írói, eszmei visszaesésének a harmincas évek közepétől, s hogy ez a hanyatlás miképpen befolyásolja az egész életmű összképét. Ezt a problémát egy recenzióban semmiképp sem lehet megoldani, ez még a további kutatások feladata lesz. Bizonyos már most is, hogy ez a törés, hanyatlás nem homályosíthatja el azt a Nagy Lajos képet, amit az előbbiekben sokban Kardos Pállal egyetértésben jeleztünk. Az természetesen nem helyes, hogy Kardos olyan műveket is „megvédelmez”, mint a „*Buda-pest nagykávéház*” vagy „*A falu álarca*” stb., hogy ezeket az írásokat, illetve az őket ért kommunista kritikát nem megfelelő módon értékeli. Nem tartózkodhatók kielégítőnek a freudizmus hatásáról tett megjegyzései sem, s azok

az eszme-futtatásai, amelyek az irodalomelmélet, a különböző irányzatok problémáival foglalkoznak — úgy érzem — nem elégségesek, ezeket Kardos szinte kerülni látszik. Nagyon érdekes lett volna megvizsgálni pl. hogy a szimultán novellatechnika (mely akkor rendkívül elterjedt volt a baloldali irodalomban, nagyobb részét a polgári pszichológiai regénnyel szemben,) miképpen segítette előbbre a kritikai realizmus fejlődését, vagy mennyiben volt gátja egy magasabb szintre emelkedésnek.

Kardos Pál Nagy Lajos-monográfiája filológiai tartalmasságában megfelel jelen éveink Nagy Lajos kutatása állásának. Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezen a téren sokáig már nem lesz elegendő Kardos igen jelentős adat- és anyagfeltáró munkásságának eredménye. Nagyon fontosnak látszik pl. az a feladat, hogy elvégezzük Nagy Lajos novelláinak kronológiai pontos elhelyezését. Kardos Pál monográfiájában, mivel itt lényegében laza életrajz és a korabeli művek együttes tárgyalása során kialakuló pályakép felrajzolása volt a fontos, nem törekedett arra, hogy akár a legfontosabb novellák mindegyikénél is pontos megjelenési adatokat közöljön. A monográfia egy másik hibája, hogy túlságosan Nagy Lajos-centrikus. A jövőben végzendő kutatásoknál nagyobb teret kell szentelni a korabeli magyar és világirodalom, különösen a weimari irodalom bemutatásának. Kardos pl. ír arról, hogy Nagy Lajos kétszer is járt Bécsben, de nem érinti a bécsi emigrációban megjelent Nagy Lajos novellák problémáját. (Csak futólag jegyzem meg, hogy pl. a *Jóember és az ő kliensei* c. novella, aminek első megjelenését Kardos az *Együtt* c. folyóiratban jelzi, már évekkel korábban megjelent Bécsben.)

E monográfia mégis, hibáit leszámítva, értékes kezdeményezés, hiszen a Nagy Lajos kutatások alapját fogja képezni a jövőben. A további kutatásoknak meg kell őrizniük Kardos Pál szenvedélyességét és szeretetét Nagy Lajos iránt, de tartózkodniuk kell attól, hogy elfogultan szemléljenek írói és művészi gyengeségeket.

Így ki kell majd alakulnia egy markánsabb, bonyolultabb Nagy Lajos-portrénak. Nem szükséges, s nem is lehetséges, hogy Nagy Lajost a kommunista íróvá deklaráljuk; szocialista szemléletű író volt ő, nagy erényekkel és bizonyos hibákkal; akinek ott a helye legjobb korszaka legjobb alkotásai-val a magyar szocialista irodalom előkészítőinek sorában.

Illés László

TÓKEI FERENC: A KÍNAI ELÉGIA SZÜLETÉSE. K'Ü JÜAN ÉS KORA

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1959. 236 l.

A fiatal kutató nevét eddig is ismerték az orientalisztika és ókortudomány szakemberei nem egy tanulmányából, melyeknek középpontjában az ókori Kína gazdaság- és társadalomtörténeti problémái állnak. Könyvével most szélesebb olvasóközönség elé lépett, s egyszersmind tehetségének újabb tanújelével, tudós-énjének újabb oldalával lepte meg a szakembereket is: rendkívül gondolatébresztő, számos eredeti megállapítást tartalmazó munkájával mint irodalomtörténész és esztéta is kiválóan bizonyult. Tókei kifejezett célja annak a kérdésnek felderítése, miért nem fejlődött ki az ókori

Kínában — ugyanúgy mint a görögöknél — a nagyeposz, s hasonló irodalmi kezdetekből a Csou-kor folyamán miért torkollott az irodalomtörténeti fejlődés a központi jelentőségűvé váló elégia műfajába. Az impozáns és széleskörű irodalomtörténeti tájékozottságot igénylő célkitűzés nehéz feladat elé állította a szerzőt, — s ez egy vonatkozásban: az egész könyv kompozícióján bizonyos fokig érződik is. Tőkei az egyes primitív *műfajok* szerint igyekeznek számbavenni az irodalmi-népi kezdeteket, ugyanakkor a Csou-kori Kína ráánkmaradt legfontosabb — a kezdeteket, persze, már csak közvetve tükröző — alkotásait nagyjából *kronológiai* rendben tárgyalja, s így von le következtetéseket egyfelől a korábbi állapotokra, másfelől igyekeznek kimutatni a fejlődés további — az elégia felé kényszerülő — tendenciáit. Így a műfajelméleti és kronológiai szempontok szükségképpen keresztezik egymást, s ez teszi a könyv első részét (23—120 lapok) kissé bonyolulttá, nehezen áttekinthetővé. Ebből adódnak aztán a többi — apróbb s főleg formai — problémák is. Mindenekelőtt az, hogy az ókori Kína irodalmának egyes sajátosan kínai műfajait minden további nélkül összeveti európai műfajokkal, ahogy például a 46. lapon az ún. didaktikus dialógusokat a görög dialógusokkal (?). Továbbá, hogy a kínai irodalommal kapcsolatban hallunk olyan műfajokról, amelyek nem csak náluk jelentettek mást, mint a modern esztétikában, de egészen mást jelentettek például a görögöknél vagy az európai középkorban is: hallunk így legendákról (50. l.), ódákról (101. l.), himnuszokról (102. l.) stb., anélkül, hogy az egyes műfaji kategóriákkal kapcsolatban a szerző a maga felfogását kifejtene. S innét adódik végül az is, hogy egyes, az epikai kezdetek szempontjából Tőkei szerint legfontosabb műfajokról a könyv különböző lapjain elszórtan, itt is, ott is hallunk (például a katalógusról az 51—52., 53—54., 191. stb. lapokon), s ezeket az elszórtan fellelhető megállapításokat nem egyszerűen az olvasónak kell szintézisbe hoznia. Ugyancsak a kompozícióval kapcsolatban kell még megjegyeznünk, hogy a K'ü Jüanról és iskolájáról szóló óriás-fejezet is — a kínai elégia kialakulása szempontjából bizonyított nagy jelentősége ellenére, s annak ellenére, hogy ez a könyv legérettebb, legkerekebb, legegységesebb fejezete — mégis, aránytalanul nagy helyet kap a többi részek rovására (121—216. lapok): e részben számos olyan életrajzi, filológiai és esztétikai elemzéssel találkozunk, amelyek *ebben* a munkában talán mellőzhetők lettek volna.

Mindezek, természetes, csak formai kérdések, s az értékes munka lényegét a legkevésbé sem érintik. Ami a könyv érdemi mondanivalójának szorosan a kínai irodalomtörténetre és filológiára tartozó megállapításait illeti, ezek megítélése — vagy kritikája — a sinológia szakembereinek feladata lesz. Jelen sorok írója azért mert vállalkozni, mégis, az érdekes és értékes könyv ismertetésére, mivel a szerző — nagyon helyesen — nem marad meg az ókori Kína irodalmának keretei között, hanem a kínai irodalom tanulmányozásából levont következtetéseket általánosítva felveti az *egész ókori keleti* fejlődés alapvető kérdéseit, s ezen belül az ókori Kelet kultúrájának az egész európai művelődés alapjául szolgáló görög kultúrához való viszonyát is, a kétféle irodalommal kapcsolatban konstatálható eltérő fejlődés vonal mögött állandóan kutatva-nyomozva az eltérés társadalmi-történeti okait. A következőkben elsősorban ezekre a kérdésekre s a rájuk vonatkozó megállapításokra szeretnék reflektálni. S minthogy pedig a könyv utolsó részében (217—236. lapok) a szerző általános műfajelméleti tanulságokat von le korábbi fejtegetéseiből, ezekhez is szeretnék fűzni egynéhány megjegyzést.

I

Az emberi civilizáció egyik legbonyolultabb problémája — legalább is irodalmi-művészeti vonatkozásban — a görögség szerepének értékelése, illetve annak a többletnek megmagyarázása, melyet e téren a görögség kultúrájában az övéknél néha évezredekkel ősibb civilizációkkal szemben tapasztalunk. Marx és Engels világosan felvetik a problémát, de egzakt-tudományos megoldására nem vállalkoznak. ENGELS „A természet dialektikája” c. művének bevezetőjében egyszerűen leszögezi a tényt: „...mi a filozófiában, éppenúgy, mint olyan sok más területen, újból és újból kénytelenek vagyunk visszatérni ama kis nép teljesítményeihez, melynek egyetemes tehetsége és tevékenysége olyan helyet biztosított számára az emberiség fejlődéstörténetében, amilyenre egyetlen más nép sem tarthat valaha is igényt.” (Budapest, 1952. 57—58. lapok.) Ugyanígy MARX „Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához” c. művében — éppen a témánkat legközelebről érintő eposz kialakulásáról szólva — megállapítja, hogy a művészet „bizonyos virágzási korszakai korántsinesenek összhangban a társadalom általános fejlődésével, tehát a társadalom szervezetének anyagi alapjával, mintegy csontvázával sem.” A továbbiakban elsősorban a görög mitológiára hivatkozva, mely szerinte „a görög művészetnek nemesak fegyvertára, hanem talaja” is, megállapítja, hogy a görög művészet alapja nem lehet „minden tetszőleges mitológia”, azaz „bármilyen öntudatlan művészi feldolgozása a természetnek”. Marx — egyébként rendkívül szellemes — magyarázata, mely szerint a görögség fölényét az biztosította, hogy ők voltak a „normális gyermekek” az emberiség történetében, a kérdést fejtegető rész utolsó mondatában azzal a megállapítással bővül, hogy éppen a görögségnél meglévő „kezdetleges társadalmi feltételek” adják művészetük fölülmúlhatatlanságának okát, azok a feltételek, amelyek az emberiség történetében „soha vissza nem térhetnek”. (Vö. MARX—ENGELS: Művészetről, irodalomról. Budapest, 1950. 27—28. lapok.) Az említett klasszikus helyeket nagyon sokszor idézték már. Annak a ténynek a konstatálását azonban mindmáig elmulasztották az illetékes szaktudományok képviselői, hogy ezekben a megállapításokban Marx és Engels *nem is kívántak* a kérdésre pontos, a szaktudományok részproblémáit megoldó történeti magyarázatot adni, s hogy ezt meg kell állapítanunk akkor is, ha elismerjük a marxizmus két klasszikusának úttörő jelentőségét, iránymutatásuk döntő *elvi* fontosságát a szóban forgó kérdésben. Az említett megállapítások ugyanis nyitvahagyják a legfontosabb kérdést: milyen társadalmi feltételek segítették elő a görögség „egyetemes tehetségének” az ókori Kelet népeinél sehol nem tapasztalható kibontakozását, milyen előfeltétele volt annak, hogy a görögök váljanak az emberi történelem „normális gyermekeivé”, szemben más népekkel, akiket Marx „neveletlen”, illetve „koravén” gyermekeknek (i. h.) nevez, s akik alatt — nyilván — az ókori Kelet népeit érti. A marxista tudós feladata tehát nem lehet más, mint a helyesen megjelölt úton elindulva, s felhasználva az egyes speciális szakterületek tudományos adatait, megkísérelni a probléma megoldását. Tőkei erre a feladatra vállalkozott, de — könyve központi témájából érthető módon — másik oldaláról közelíti meg a kérdést: őt nem az érdeklő elsősorban, hogy *miért* a görögöknél fejlődött ki a bizonyos vonatkozásban ma is „mértéket és elérhetetlen példaképet jelentő” (Marx: i. h.) nagyeposz, hanem, hogy *miért nem* fejlődhetett ez ki az ókori Kínában, és általában az ókori Kelet népeinél.

Tőkei a jelzett tény okát abban a megrekedésben látja, amely a korai kínai társadalom fejlődésére jellemző, s melynek lényege az, hogy az osztály-társadalom és az állam az ősi patriarchális közösségek felbomlása előtt, pontosabban: e közösségek bizonyos fokú átalakulása, ugyanakkor konzerválódása révén jött létre. A Csou-kor „felemássága, s az a tény, hogy e korszak válik meghatározó jelentőségűvé a kínai civilizáció fejlődésében, különös világossággal mutatja meg a kínai társadalom elmaradásának társadalmi okait, sőt az alapvető mozzanatok tekintetében tanulságos lehet az *egész keleti elmaradás* (kiem. tőlem — HIK) gyökereinek vizsgálatában.” (10. l.) Ez a társadalom „átmeneti, ha Kínában — és az *ókori Keleten valószínűleg mindenütt* (kiem. tőlem — HIK) — hosszú történeti korszakot jellemez is.” (15. l.) Csak e két idézetből is kiviláglik, hogy a szerző a kínai társadalmi viszonyokkal kapcsolatban elemzett állapotokat — bizonyos vonatkozásban — az egész ókori Keletre jellemzőnek tartja. S ezen a ponton csak egyetértésünket nyilváníthatjuk ki Tőkei felfogásával. A sumér, az egyiptomi, s a többi ókori keleti társadalmakra ugyanúgy jellemző a nemzetiségi arisztokráciának hivatalnok-arisztokráciává válása, a szó szoros értelmében vett „város-kultúra elégtelen fejlődése” (16. l.), az osztálytársadalomnak a „patriarchális törzsi köztulajdon” alapján való létrejötte, amelyben „az elidegenítés minden kimutatható formája közösségi jellegű” (11. l.) stb., mint ahogy ezt Tőkei már könyvét megelőző tanulmányaiban is meggyőzően kimutatta a Csou-kori Kínával kapcsolatban. Ezekben a társadalmakban döntő fontosságú a hivatalnok-arisztokrácia szempontjából annak igazolása, hogy a szemmel láthatólag megváltozott viszonyok között is az ősi patriarchális viszonyok élnek tovább, hiszen csak ezzel tudja bizonyítani saját kiváltságainak jogoságát. Az arisztokráciának „szüksége van a nagy közösségek valóságosságának bizonygatására... Ez az *arisztokrata osztályszükséglet* (kiem. tőlem — HIK) hívja életre a Csou-korban a kínai irodalmat és filozófiát.” (13. l.)

A vázolt társadalmi viszonyoknak — ezek után érthető módon — döntő jelentősége van az irodalom fejlődésében, s — bizonyos értelemben — a fejlődés megrekedésében. Ugyanúgy, ahogy maga a keleti társadalom átmeneti jellegű, felemás maradt hosszú időn keresztül, a Csou-kori kínai civilizáció is „ellentétben a görög civilizációval 'korán' jött létre... s ezért lett és maradt sokáig felemás.” (17. l.) Az uralkodó arisztokrácia az ősi patriarchális viszonyoknak a maga korába vetítésével és apológiájával kívánta a maga kiváltságait ideológiailag alátámasztani, s éppen ez a törekvés vált gátjává a nagy-epika megszületésének. „A despotizmus apológia-követelménye lehetetlenné teheti az epikai műalkotás születését, hiszen a külvilág jelenségei olyannyira ellenmondanak az előre kiszabott tartalomnak, hogy a tartalom és forma epikai megfelelése nem jöhet létre...” (82. l.) Az eredetileg fellelhető epikus kezdetek épp ezért szükségszerűen lirizálódnak, s az epika felé tartó állandó törekvés dacára újra és újra a valóság szubjektív tudomásulvételén alapuló lírai attitűdbe hanyatlanak, hiszen „a szubjektum a valóságot elkerülhetetlenül mindig megéri és átéli, s az érzésekkel adván formát az ebben az esetben is eleve megszabott tartalomnak, könnyebben alakítja azt át, a művészi megformálás során esetleg visszájára is fordíthatja.” (82. l.) Így alakul ki, illetve válik központi jelentőségűvé az ókori Kínában — s általában az egész ókori Keleten — az elégia műfaja, mely nem tudja ugyan ábrázolni a valóság totalitását, de a totalitás ábrázolására irányuló törekvés közben, a szubjektív érzés-megnyilvánulások segítségével, mégis — és éppen ezért —, mű-

vészi színvonalon tudja tükrözni azt. Ez a magyarázata annak, hogy „az elégia a görög költészetben periférikus vagy inkább átmeneti jelentőségű”, ugyanakkor „az ókori Kelet birodalmaiban középponti szerepet játszik.” (227. l.).

Az általános elméleti sémát — mint említettük — Tőkei a Csou-kori kínai irodalom elemzéséből levont következtetések segítségével igyekszik igazolni. Vizsgálódásai két irányúak: egyrészt, megpróbálja kimutatni miképpen sorvadtak el az ősi költői-irodalmi kezdeményezések epikus elemei, másrészt, miképpen jelentek meg ezek között az irodalmi fejlődést az elégia felé előre lendítő tendenciák.

2

Tőkei a következő kezdeti formákat említi, mint olyanokat, melyek az epikai fejlődés csíráivá válhattak volna: felirat, közmondás, gúnydal, szónoklat, dialógus, mítikus hagyomány (theogonia és kozmogonia), legenda, katalógus, hasonlat, kalendárium, óda, himnusz és sámánénekek. Mindezek nyomait megtalálja a legrégebb kínai irodalmi emlékekben, és megkísérli annak kimutatását, miért nem fejlődhetett ki ezekből — a bennük meglévő epikus tendenciák ellenére — a magasabbrendű epika, illetve miképpen állította az arisztokratikus apologétika e „műfajokat” a maga szolgálatába, megkeresve a legtöbb esetben az egyes kínai műfajok görög analógiáit is.

A görög epigramma — a hagyomány szerint — a feliratokból fejlődött ki. Miért nem fejlődött ki az „epikus epigramma” a nagyszámban található kínai feliratokból? A szerző válasza a következő: „A perzsa háborúk görög epigrammáinak nagyságát az biztosítja, hogy akik írták, a népnek a hősök-ről vallott közmegegyezés-jellegű vélekedését vették kőbe... A Csou-kori Kínában az írástudók a fejedelem parancsára a néptől elidegenedett, élősdi arisztokraták hivalkodó 'megbízatásait' örökítették meg — a patriarchális szertartások bronzain. A kínai felirat funkciója nem engedte, hogy epikus epigramma szülessék sorai közt.” (29. l.) Ugyanígy nem fejlődhetett ki az „epikus szónoklat” a korai kínai művekben megtalálható beszédekből. A talán legkorábbi kínai versgyűjtemény, a *Su king* beszédeinek az elemzése azt mutatja, hogy ezeket „semmiféle vonatkozásban nem lehet egybevetni a görög szónoklatokkal, és éppen az a jellegzetes, hogy nem lehet. A görög szónoklat észérvekkel dolgozik, a kínai 'ünnepi beszéd' tekintélyi elvekkkel, és parancsokkal, a görög valóban meg akar győzni, a kínai csak világosan ki akarja nyilatkoztatni a parancsot. A dolog lényegét a görög kifejtteni, a kínai eltakarni igyekszik.” (41. l.)

A legtermékenyebbnek bizonyult volna talán az epikai fejlődés megrekedésének vizsgálatánál az ősi kínai mitológia elsorvadásának, pontosabban átalakulásának végignyomozása. Tőkei munkájában ezzel kapcsolatban is található bizonyos kísérletek. A *Su king* első két fejezetében található *Jao tien* és *Kao-jao-mo* c. darabokkal foglalkozva megállapítja, hogy az ősi kínai theogonia és kozmogónia ezek létrejöttékor már csak halvány nyomaiban él. „E mítikus hagyomány egyetlen költői művet sem tudott teremteni, csupán a didaktika prózáját itt-ott megszakító, költőinek mondható töredékeket. Ám igen hamar eltűnnek ezek a költői foszlányok is...” (47. l.) Másutt a mítosz elnevezést — nézetünk szerint problematikus módon — a legenda szóval felelőre ezt írja: „Ha a Csou-kort megelőzően létezett valamely Jü-legenda, abban Jü minden bizonnyal vitéz király volt, a Csou-kori fel-

fogásban azonban egy hatalmas adó-rendszer megteremtője lett belőle... A Csou-kori ideológia hasonlóképpen hamisított meg minden régi legendát...” (50. l.) A magyarázat — történetileg — helytállónak látszik. A szerző azonban nem számol azzal, amit MARX a görög mitológia sajátos fejlődéséről mond, s azzal, hogy ez a mitológia — fő vonalaiban — már jóval Homéros előtt, vagyis: a nagyeposz megszületése előtt kialakul, hogy annak mintegy „talajául” szolgáljon. Hogy a talaj miért nem jött létre az ókori Keleten, annak nem lehet elégséges magyarázata az a tény, hogy az ősi theogóniai és kozmogóniai elképzelések elsorvadtak, s a „héroszokról” szóló mítoszok pedig apologétikus célok szolgálatába álltak. A döntő kérdés itt az: a görög mitológia külön szférája, mely az „isten” és „emberi” világ találkozásából teremtődött meg oly módon, hogy az istenek egy szinttel alább ereszkedtek, az emberek legkiválóbbjai pedig feljebb emelkedtek eredeti világukból, miért nem tudott létrejönni az ókori Kelet népeinél, s a keleti irodalmakban. Meggyőződésünk szerint ugyanis ez — e harmadik (költői) képzelet-szféra létrejötte — az előfeltétele annak, hogy egy, a nagyeposz totalitás-igényét kielégítő, műalkotás megszülethessen. (A valóságot egységben látó és egységbe-fogó nagy epikus alkotás létrejöttéig ezért kell várunk az égi és földi világot egymásba olvasztó Dantéig, s ezért nem születik többé nagyeposz, még műeposz sem, míg csak a modern epika a polgári regényben meg nem találja a maga adekvát, az „istenit” teljesen kiküszöbölő ábrázolási formáját!) A Gilgameš-eposz — s ebben igazán van Tőkeinek — ezért nem tud felemelkedni az igazi nagyepikáig, ugyanúgy, mint — mondjuk — az indek Mahabharatája. De innét adódik az is, hogy a korai kínai ódaköltészet, bármennyire törekszik is a költő, hogy „mindenáron mondjon valami 'hős' az ura dicsőségére” (101. l.), a konstatálható epikai tendencia ellenére sem tud a nagyeposz termékeny magvává érni. Ahogy a himnuszok sem. Szerzőnek az ódakhoz kapcsolódó fejtegetéseit idézve: „Hasonló a helyzet a mítikus-legendás ősök dicsőségét zengő himnuszokkal is. Ezekben... még erősebben megnyilvánul az epikai tendencia, ám ugyanolyan kevés sikerrel, mint az ódakban.” (102. l.)

Egy következő, alapvető probléma, melyet Tőkei könyve a nagyeposz kialakulásával (illetve ki-nem-alakulásával) kapcsolatban felvet, az ősi, mágikus varázsénekekből, pontosabban azok egyik válfajából az irodalomba emelkedett katalógusok problémája. A katalógusnak a homérosi epikában betöltött szerepét, eredeti jelentőségének kérdését épp az utóbbi években, s épp nálunk, Magyarországon tisztázta a kiváló homérológus, MARÓT KÁROLY, egy — a probléma megoldásának szentelt — tanulmányában, melyre Tőkei is hivatkozik. Marót megnyugtató magyarázatát adja az Ilias hajókatalógusa óta az „enumeráció” ún. műfaji előírásában mind a mai napig élő „eposzi kellék” eredetének és folklorisztikus gyökereinek, s egyszersmind annak is, miképpen válhatott ez *alkotórészévé* a homéroszi epikának. Annál jellemzőbb az ókori keleti fejlődésre, hogy Kínában — mint Tőkei megállapítja — éppen „a katalógus a ... nagyepika legfontosabb 'műfaja’...” (191. l.) s ezért foglalkozik könyve több helyen is e „műfaj” ősi nyomainak felkutatásával. Kimutatja a jellegzetesen keleti „katalógus-elv” meglétét a *Jü kung*-ban, a *Sü king* „kalendárium”-versében, sőt még az ódakban is. A *Jü kung*-gal kapcsolatban a következőket írja a katalógusról: „Sajátos, irodalom-előtti műfaj ez, amely csak a Csou-kori kínai társadalom 'koracréttisége’ folytán kerülhetett önállóan az irodalomba. Egészséges

fejlődés esetén az eposz formai, technikai eszközeként találhatja meg a helyét, mint az eposzi szélesség és nagyság egyik igen hatásos érzékeltetője.” (52. l.) Továbbá: „Ha a 'beszédék', didaktikus dialógusok műfajából a kínai filozófia dialógikus-kinyilatkoztatásos formája alakult ki még a *Su king*-ben, nos, a katalógus hasonlóképpen, még a *Su king*-ben behatol a filozófiába, teljesen átlép a próza területére.” (53. l.) A *Si king* 154. darabjával, „az évvégi paraszti áldozatokon előadott *kalendárium*”-mal kapcsolatban ugyancsak megállapítja: „A rituális kalendáriumban nem nehéz felfedeznünk a katalógus elvét: lényegében a kalendárium is epikus, vagy helyesebben az epika felé mutató forma.” (99. l.) S végül az „arisztokraták nagyobb dicsőségére írt” ódákkal kapcsolatban: „Ezek általában nem jelentős értékek . . . Az adószerző háborúk felsorolása egyetlen esetben sem teremt igazi hősi ódát, a legjobb esetben is csak a bennük bújkáló katalógus-elv ér el némi hatást . . .” (101. l.) Más-helyütt (54—55. lapok) arról hallunk, hogy a katalógus a kronika-irodalom formájának kialakításához is — feltehetőleg — hozzájárul. A katalógus eme ősi nyomainak felkutatása a Csou-kor kínai irodalmának ránk maradt szövegeiben a szerző éleslátására valló, s a kínai filológiában bizonyára jó eredménnyel hasznosítható teljesítmény. A kétely csak ott támad fel az ókori irodalom kutatójában, ahol — s itt a megfogalmazások nem egészen egyértelműek —, a szerző túlzott (csaknem központi) jelentőséget tulajdonít a katalógusnak a nagyepika kialakulása szempontjából. Ha igaz is, hogy a katalógus — méghozzá a jellegzetes módon „műfajjá” önállósult katalógus — igen gyakori az ókori kínai irodalomban, s hogy nem lebecsülendő alkotórésze a homéroszi epikának, mégis, a kérdés illetően középpontba állítása könnyen félreértésre vezethet, azt a látszatot keltve, mintha a nagyeposz pusztán a katalógusból kifejlődhetnék. S ezt — nyilván — a szerző sem állítaná.

Az említetteken kívül van még néhány műfaj, amelyeket maga a szerző is kisebb jelentőségűnek tart az epikus kezdetek szempontjából, de azért — a teljesség kedvéért — említsük meg ezeket is. Tőkei epikus műfajnak fogja fel az állatmesét (általában a tanmesét) és a tankölteményt is, s magyarázatot keres arra, hogy miért jutottak ezek is a nagyeposz sorsára az ókori Kelet irodalmaiban, elsősorban Kínában. Megállapítja, hogy „. . . a nem konfuciánus filozófiai kompilációkban . . . nagy számban találunk színgazdag, fantáziadús anekdotákat, példázatokat és hasonlatokat, amelyek közül egyik-másik az aisóposi tanmese rangjához közelít. Még a legköltőibb darabok sem érik ugyan el a tanmese — egyébként nem túlságosan magas — művészi színvonalát; mégis: a főleg Csuang-csi műveiben sikerült hasonlat a Csou-kori kínai epika legértékesebb s mindmáig legjobban élvezhető műfaja . . .” (65. l.). Másutt a filozófiai művek epikumáról írva: „A ritmusos nyelv alapján e szövegeket nem lehet összehasonlítani az európai antikvitásból ismert tankölteményekkel, mert ez utóbbiak . . . sokkal több artisztikumot mutatnak a külső megformálásban, szabályos versekben íródtak; ha nem is művésziileg, de legalább versileg meg vannak komponálva stb. Az epikus jellegű görög tankölteményekhez hasonló mű a Csou-kori kínai irodalomban nincsen. Ha valamely Csou-kori kínai filozófiai mű a költészet szomszéd-ságába kerül . . ., általában nem epikai, hanem lírai jelleget vesz fel.” (62. l.) Ezeknek a kezdeteknek tehát — szerzőnk szerint — nincs különösebb jelentősége az egész epika szempontjából. S ezzel tökéletesen egyetérthetünk, hiszen Aisóposznak, de még Hésiodosznak sem tulajdoníthatunk jelentősebb

szerepet a görög *epika* kialakításában. (Az aztán más kérdés, hogy Hésiodosznál a tanköltemény éppen *lírai-szubjektív* jellege folytán válik szinte úttörő jelentőségűvé, jelent komoly többletet — bizonyos vonatkozásban — a korábbi epikával szemben, ugyanakkor, amikor az epikumnak is magasabb fokán áll, mint mondjuk Lao-ce *Tao Tö king*-je).

Vagyis: a legkülönfélébb kezdetekből nekilendülő kínai epika — a többi ókori keleti irodalmakra is jellemző módon — időnek előtte elsorvadt, s e kezdetekből csak bizonyos nyomok mentődtek át a Csou-kori irodalom műfajaiba. Ahogy a népi, folklorisztikus „műfajokról” a 30. lapon olvashatjuk: „A nép ... csak folklorisztikus ’műfajokba’: *közmondásba* és epigrammatikus *gúnydalba* önthette, amit tudott. A közmondás valóban epikai, illetve epikodidaktikus műfaj ... Afféle *epikus támaszpontok* (kiem. tőlem — HIK) ezek a magasabbrendű epikát teljesen nélkülöző Csou-kor kínai irodalmában ...” Viszint, éppen az epika kifejlődését gátló társadalmi viszonyok váltak kiindulópontjaivá azoknak a fejlődési tendenciáknak, amelyeknek következményeképpen az elégia a kínai (s általában az ókori keleti) irodalmaknak közép-pontjába került.

3

Tőkei az elégikus hang megjelenését, amely magas irodalmi lendületet majd K’ü Jüan költészetében kap, a következő területeken fedezi fel.

1. A népdalokban, melyek egyik „nagy csoportja ’panaszkodó’, elégikus hangú”. (103. l.) E panaszdalokban „a társadalom legkülönfélébb bajai nyernekné művészi kifejezést...” (105. l.) A panaszos tartalom „szétfeszítette az óda kereteit és új műfajt hozott létre”. (109. l.) Ezeken kívül találhatóak a *Si king* versei között még olyanok is elég szép számmal, amelyek legalább is „elégiának mondhatók”. (113. l.)

2. Az elégikus hangnak a katalógus „műfajában” kimutatható megjelenésére legjellemzőbb példa a Mu király utazásait „katalógzálva” előadó *Mu t’ien-ci csuan* hatodik része. A mű egészében — a szerzőt idézve — „a Csou-kori epika legnagyobb szabású — és legtanulságosabb — kísérlete az eposz megteremtésére. Az eredmény egy olyan írásmű, mely számunkra teljesen élvezhetetlen...” (59. l.). Az említett hatodik részben azonban, amely Mu király szerelmének, majd szerelme illetve felesége halálának történetével foglalkozik, megjelenik az „elégikus hang”, mely „a katalógus ’nagyság’-mondanivalójától teljesen idegen, mondhatni visszájára fordítja ezt a mondanivalót... A katalógus epikai, ’hősi’ lendülete megtört, mert hazug és apologétikus volta napvilágra került s e megtörttség felett elégikus szomorúság borong.” (60. l.)

3. Ugyanesak konstatálhatjuk az elégikus hang jelentkezését a filozófiai munkákban is, mindeneke előtt Lao-ce *Tao Tö king*-jében és Csuang-ce *XVIII/4* darabjában. A *Tao Tö king* 80. fejezete, mely idilli képet fest az ősi paraszti-falusi életről, „műfajilag lírai elégia. Létrejöttét... az teszi lehetővé, hogy a költő a patriarchális despotizmus társadalmával határozottan szembenállván, rádöbben arra, hogy az ő filozófiája nem képes ennek a szembenállásnak biztos alapját nyújtani...” (70. l.). A másik említett munka, melyben a mű filozófus-szerzője egy az útszélen talált koponyával beszélget, s melyben a koponya kifejezi szkepszisét az élet értelmét illetőleg, nem szorul különösebb magyarázatra.

Fölmerül a kérdés: mit értsünk elégikus hang alatt, és az egyes esetekből eljutva az általánosig, mivel magyarazzuk e hang megjelenését és uralkodóvá válását a kínai irodalomban. Tőkei ez utóbbi kérdésre kettős feleletet ad. Egyfelől, az általunk is említett „elégikus” műalkotásokat vizsgálva, leszögezi: „A katalógus és a két filozófus elégiájának egybevetése azzal a tanulsággal jár, hogy az elégia annál mélyebb, minél következetesebben és határozottabban áll szemben a költő a patriarchális despotizmussal...” (79. l.) Eszerint tehát az adott társadalmi viszonyokkal szembeni elégedetlenség az „elégikus műalkotás” létrejöttének egyik alapvető pszichológiai feltétele. Ennek az alkotó egyén szempontjából legkézzelfoghatóbb megnyilvánulása — s az esetek egy részében ez így is van — az, hogy az egyén „kivülreked mindenfajta közösségen” (117. l.). Ez a mozzanat azonban önmagában nem lehet elégséges: szükség van arra is, — s e pszichikai mozzanat ugyancsak gyakori a kínai irodalomban —, hogy a költő átlássa eszményeinek megvalósíthatatlanságát az adott társadalmi és történelmi viszonyok között. „Az elégiához az szükséges — olvassuk egyhelyütt —, hogy a költő felismerje az eszményről, hogy a távoli múltba tűnt, és hogy soha többé vissza nem térhet.” (116. l.)

Mind ez — ami a kérdés történeti és irodalomtörténeti oldalát illeti — meg is felel a valóságnak, és, mint említettük, sokmindent megmagyaráz az egész ókori Kelet irodalmi fejlődésének sajátosságaiból. Kérdés mármost mennyiben helytállók a történeti és irodalomtörténeti vizsgálódásokból levont általános esztétikai és műfajelméleti következtetések. A szerző legfontosabb — s egyben legeredetibb — konklúziója az, hogy az elégia az általános műfajelmélet szempontjából *önálló* kategóriaként kezelendő, vagyis: konkrét megvalósulásait elégséges módon sem az epika, sem a líra műfaji törvényei nem magyarázzák. Mind az epika, mind pedig a líra tendenciái megtalálhatók ugyan benne, alapvető jellegzetessége azonban éppen az, hogy noha konkrét megvalósulásaiban nem választható el az epika és líra egyik vagy másik műfajától, legalábbis az esetek többségében, ugyanakkor mégis önálló törvények szerint mozog. „A keleti irodalmakban... a nagyepika líraizálódást mutat, mégpedig az elégia irányába, a líra pedig epikai törekvéseket, ugyancsak az elégia (és az epigramma) irányába.” (229. l.) Az elégia „nem alakul ugyan mindenütt önálló műfajjá, megmaradhat az epikai vagy lírai műfajok keretei között, ... de kétségtelenül megállapíthatók az elégiai tendenciák”. (230. l.) A szerző igyekszik kimutatni, hogy az elégia — mint önálló műfaj — lényege az, hogy állandóan az eposz felé tart. Ha történeti kialakulását vizsgáljuk, az a látszat keletkezhet ugyan, hogy éppen az epika líraivá válása hozta létre, a valóságban azonban „az elégia egyik legfontosabb műfaji törvénye... az eposz felé tartás, a teljesen soha fel nem adott nagy-epikai igény. Más kérdés, hogy az epikává, különösen nagy-epikává válás konkrét társadalmi okokból időnként egyre kevésbé sikerül, az eredmény mind líraibb jellegű lesz.” (219. l.)

Mielőtt a felvázolt nézetekhez megjegyzéseinket hozzáfűznénk, nézzük meg, mit ért Tőkei elégia alatt, s miben látja e műfaj létrejöttének társadalmi feltételeit. Szerinte „az elégia az objektív folyamatokat közvetlenül is tükröző belső történések legobjektívabb ábrázolásának önálló, epiko-lírai műfaja”. (222. l.) Létrejötté akkor következik be, „amikor a társadalmi valóság főkérdései nem tekinthetők át egységes nézőpontból, tehát nem formálható ki epikai világkép...”, a líra azonban, amely „ábrázolni tudja többek között

a szubjektum az irányú erőfeszítéseit is, hogy kialakítsa az epikai világgépet" (220. l.), előtérbe kerül.

Mindez — mint jeleztük — nagy általánosságban talán igaz is. Kétségtelen, hogy a görög irodalomban az elégia akkor jelenik meg, mikor az ősi nemzeti közösségek végleg felbomlanak, s dűl az osztályharc a földbirtokos arisztokrácia és a feltörekvő iparos-kereskedő réteg között. (Csak mellesleg: a görögök *nem* neveztek elégiának „minden olyan költeményt, amely az eposzi hexametert és a karesőbb pentametert váltakoztató distichonokban íródott!” Az ilyen költeményeket — ha például rövidebbek voltak — epigrammáknak hívták. Vö. 218. l.) Szellemes az a magyarázat is, amelynek során Tőkei a Kallinos és Tyrtaios harcra elégiáiban meglevő epikus elemeknek elégikus hangulatokkal történő átszíneződését kimutatja. A baj persze az, hogy az elégikus hang megjelenése szempontjából oly döntő fontosságú, szinte központi jelentőségű kérdésnek, a hősi halál és az örök dicsőség kérdésének dolgában — mint ezt WALTER F. OTTO „Tyrtaios és a halhatatlan hírnév” c. cikkében kimutatta (Parthenon. Budapest, 1942. 37. skk.) — Tyrtaios világnézete alig különbözik Homérosétól. Így aztán — Tőkei kategóriáival dolgozva — akár magában az Iliasban is kimutathatók az „elégikus” hangulatokat avagy tendenciákat. Nemesak az Ilias sirató-énekeiben, a mű egyes részleteiben, hanem magában az alapkonceptióban is, mely — végsősoron — nem egyéb, mint hogy a rövid, de dicsőséges életet választó Achilleusnak sorsa könyörtelenül beteljesedik (persze csak akkor, ha mindenáron az elégiai elemet kutatjuk a mű sorai között). Ezért nem tartjuk szerzenésnek szerzőnk ama törekvéseit, melyek a nagyepikára jellemző „totalitás” hiánya esetében mindenütt az „elégiai” tendenciákban keresnek magyarázatot. Sem a Gilgameš-eposz, sem a Mahabháratá esetében nem látjuk világosan, miért „elégikusabb” jellegű alkotások ezek a világirodalom többi eposzainál, s miért magyarázza ez a nagyepika visszaszorulását a Kelet költészetében. (Az viszont már meggyőzőbb, amit a szerző Kálidásza költészetének elégikus-voltáról ír.)

A leginkább meggondolkoztató Tőkei fejtegetése a római elégia szempontjából. Az egyes rész-megállapításokkal — néhány esetben — itt sem érthetünk egyet. Nem érthetjük, miért nevezi Tőkei a „mind líraiabbá tett” elégiát „a római költészet középponti műfajá”-nak. (227. l.) Ugyancsak rejtély számunkra, hogy például az Aeneis vagy a Pharsalia és a Thebaïs ismeretében, miért írja a szerző, hogy „az ún. római elégia, bármennyire líraizálódott is, mégis a római költészet egyik legegikusabb műfaja.” (228. l.) Az apróbb pontatlanságok ellenére is azonban, épp a római irodalommal kapcsolatban rendkívül meggyőzőnek látszik az, amit Tőkei az elégiának állandó és törvényszerű nagyepikai törekvéseiről mond. Jellemző már maga az a tény, hogy a szubjektív-erotikus elégia a rómaiaknál akkor vált uralkodóvá, mikor a nagy-nemzeti hagyományokat epikus keretben összefoglaló Aeneis — ha oly nagy erőfeszítések árán is — már létrejött. S az is tünetszerű, — ebben tökéletesen igaza van Tőkeinek —, hogy a lírai költők Catullustól Ovidiusig az epikus alkotást tartják „igazi” halhatatlanságra érdemes művészetnek. Legtipikusabb ebben a nembn Propertius esete, aki egyfelől állandóan érezte sajátmagának, mint az erotikus elégiák költőjének „elcsúszottságát” s kisebbrendűségét a nagyepika költőivel szemben, másfelől (valószínűleg Maecenasék buzdítására) valóban megkísérelte, hogy az elégia keretein belül epikus alkotást hozzon létre, melyeknek mindmáig beszédes tanúi az ún. „római elégiák”.

Még szembetűnőbb a dolog Ovidiusnál, aki — bevallottan — „egyvégbentartó” éneket akar írni két nagy munkájában, a „Fasti”-ban és a „Metamorphoses”-ben, sőt ez utóbbiban már magának a versmértéknek megválasztásával is hangsúlyozni igyekszik, hogy művével epikus babérokra törekszik. A római irodalommal kapcsolatban tehát kétségkívül hasznosnak bizonyult Tőkei — általános elvi — megállapítása az elégia állandó epika-felé-törekvéséről.

A teória tehát általában bizonyítottnak tekinthető. Az egyes részletkérdésekben megnyilvánuló nehézségei onnét adódnak, hogy míg az epikán és a lírán belül, az egyes epikus-, illetve lírai műfajok között nincsen olyan külön, önálló műfaj, melyet „epika” vagy „líra” névvel jelölnénk, az elégia esetében viszont — Tőkei teóriájának értelmében — szükség van a szó kettős használatára. Eszerint az elégia tágabb értelemben egy általános, az epika és a líra között álló esztétikai kategóriát jelöl, szűkebb értelemben azonban — más epikai és lírai műfajok mellett — önálló műfajt is jelent. Az egyes, adott esetekben tehát mindig el kell döntenünk, hogy a szó melyik használatával állunk szemben, másrészt pedig bizonyos konkrét műalkotások esetében problematikusvá válhat annak megállapítása, hogy műfajilag is elégiával állunk-e szemben, vagy csupán egy olyan másik műfajjal, amelyben nagymértékben jelen vannak az elégiai tendenciák. Ezek az apró és esetleges technikai nehézségek azonban nem érintik az elmélet lényegét. Az elmélet helyességét alkalmazhatósága, maga a gyakorlat dönti el: Tőkei az ókori keleti irodalmak fejlődéstörvényeinek magyarázata közben sikeresen használta fel az új és eredeti teóriát, ezzel az elmélet helyességéhez maga adta az első bizonyítékot.

Horváth István Károly

VÉGH JÓZSEF: ÓRSÉGI ÉS HETÉSI NYELVATLASZ

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959. 189 lap + 217 térkép + 10 lap műmelléklet.

A nagy hagyományokra visszatekintő magyar nyelvjáráskutatás a nyelvjárások átfogóbb elméleti problémái iránti érdeklődés és főként a hazai nyelvátlasz-kutatásokkal kapcsolatos évtizedes mulasztások pótlása terén ma már nagy eredményekkel dicsekedhet.* Ugyanakkor azonban még mindig jelentős lemaradásunk a nyelvjárási jelenségek szüntelen gyűjtésében és közreadásában, valamint az igényesebb jelenségtanulmányok és átfogó nyelvjárási monográfiák kidolgozásában; pedig az általános nyelvészet, a magyar történeti nyelvkutatás, a szinkron rendszervizsgálat és az alkalmazott nyelvtudomány egyaránt igényli a lehető teljes és rendszeres nyelvjáráskutatás eredményeinek nemcsak közreadását, hanem feldolgozását is, hiszen nagy igényű és fontos tanulmányok készülnek még ma is nyelvjárásaink értékes, sok esetben döntő vallomásának figyelembevétele nélkül. Éppen ezért kell nagy örömmel fogadnunk minden olyan tanulmányt, amely nemcsak az összegyűjtött nyelvjárási anyaggal való bánásmódban, hanem mai nyelvjáráskutatásunk általános elvi és gyakorlati kérdéseinek felvetésében

* Vö. DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp., 1953; uő., Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956; A magyar nyelvátlasz munkamódszere. Szerk.: BÁRCZI GÉZA. Bp., 1955; BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárás-történet. Bp., 1957; stb.

és megoldásában egyaránt példát mutat. Ilyen műről beszámolni, a vele kapcsolatos elvi kérdéseket és gyakorlati megoldásokat megvizsgálni kötelességünk, még ha sokrétű problémafelvetése miatt érdemben hozzászólni, róla véleményt mondani nehéz feladatot jelent is. Az újabb magyar nyelvjárás-kutatásnak ilyen alkotása VÉGH JÓZSEF „Őrségi és hetési nyelvatlasz” című műve, amely a Magyar Nyelvatlasznak a nyelvjárás rendszerek lényeges jelenségeiről készített áttekintő felvételeihez kapcsolódva részleteket is megvizsgáló, gondos anyaggyűjtésével a nyelvi tények helyzetét aprólékosabban tárja fel, s ily módon a hozzászólóknak sok lehetőséget nyújt véleményük kifejtésére.

I. A *nyelv földrajzi* vizsgálat a nyelvi valóságot a maga bonyolultságában akarja megragadni, bemutatva egy nagyobb nyelvtérrületen a nyelvjárás szempontból lényegesebb jelenségek területi megoszlását, feltárva a nyelvjárást beszélők többségének legáltalánosabb nyelvsvokását azért, hogy ezek alapján nyelvjárástani, nyelvtörténeti, általános nyelvtudományi stb. tanulságokat vonhassunk le; — de e vizsgálatnak feltétlenül a mai nyelvállapotot kell rögzítenie, és nem egy már elavult (archaikus) nyelvet rekonstruálnia, még ha ez utóbbi színesebbnek, érdekesebbnek látszanék is. Minden nyelvatlasz a társadalmi érvényű nyelvi tények és nem az egyéni nyelvhasználat rögzítésére szolgál, vagyis a nyelv földrajzi kutatás a nyelvjárás vizsgált nyelvi jelenségei valószerű képiének megrajzolásában csak a közösség nyelvhasználatára építhet, keresve a szavak és a nyelvtani viszonyítási eszközök helyi megfeleléseit (ÓHA. 61—4). Egyetlen adatközlő ugyanis (még ha kellő gondtal választottuk is ki) ritkán képviseli az adott nyelvjárás általános nyelvhasználatát, vagyis az ilyen merev impresszionista anyaggyűjtésnél szükségszerűen elsikkad egy sor alakváltozat; — éppen ezért az egyes beszélők nyelvhasználatában mutatkozó egyéni sajátosságok felvételekor is elsősorban a közösség nyelvgyakorlatát vizsgáljuk, és az adatok mérlegelésekor a legteljesebb mértékben támaszkodnunk kell a passzív megfigyelésre is. A közösség nyelvgyakorlatára jellemző nyelvi tények megragadása nehéz feladat — állapítja meg Végh József —, mégsem fogadja el Gáldi László véleményét, hogy az ideális helyi norma megragadása elérhetetlen illúzió volna (I. OK. VII, 495, 498); mert ha az atlaszgyűjtők nemcsak gyűjtenek, hanem értékelnek is, és a helyszínen minden adatot gondosan ellenőrizve az anyag összegyűjtése, a térképek nyers megrajzolása után az adatok hitele, társadalmi értékének megállapítása érdekében gondosan mérlegelik a feljegyzett adatokat, — a nyelvatlasz térképlapjaira olyan szociális érvényű anyag kerül, amely helyesen tükrözi a nyelvjárás nyelvhasználatát, és nem egyetlen adatközlőnek gyakran kétes értékű nyilatkozatait rögzíti (vö. ÓHA. 65; DEME: I. OK. IX, 234—5; — de: GÁLDI: I. OK. VII, 497).

Végh József a nyelvatlaszgyűjtés céljával, a nyelvatlasz feladataival foglalkozva megállapítja, hogy a nyelv földrajznak nemcsak egy bizonyos számú fogalom nyelvi kifejezéseinek megoszlásáról kell számot adnia, hanem a nyelvjárás fontosabb hangtani és alaktani tényeinek földrajzi elterjedéséről is (ÓHA. 17, 58—9, 66—70; vö. még BÁRCZI GÉZA, a Magyar Nyelvatlasz előkészítése. Bp., 1944. 19; uő.: Módsz. 44). A nyelvatlasz célja tehát szerinte az, hogy a különféle nyelvi jelenségek földrajzi elterjedését vizsgálva biztosítsa az összegyűjtött anyag forrásértékű közlését és mennél többet mutató szemléltetését, de az értékelést nem végzi el, legfeljebb az ahhoz vezető utat könnyíti meg az olvasó számára (ÓHA. 65—6; DEME I. — IMRE SAMU:

I. OK. IX, 234—5, 239—40). Végh Bárczi Gézával egyezően azt vallja, hogy a nyelvátlasz egyrészt nagyvonalú áttekintést ad a nyelvi történések eredményeiről, másrészt a kisebb részletek, a finom nyelvi jelenségek mikro-vizsgálatát nyújtja. Minthogy pedig a nyelv „nyüzgő élete: szavak és formák (sőt szólások és szerkezetek) áramlása, harca, szomszédos nyelvjárások eltérő jelenségeinek összecsapása, területi nyelvváltozatoknak kölcsönös egymásba hatolása . . .” (ÓHA. 4. BÁRCZI G.: Előszó) csak ilyen mikro-vizsgálattal, egy szűkebb tájegységet felölelő, sűrű kutatópont-hálózatú, a terület nyelvváltozatainak problémáihoz igazodó kérdőívre épülő táji nyelvátlasszal oldható meg, — ezért vállalkozott Végh József arra, hogy a Magyar Nyelvátlaszt, e nagy összefoglaló térképsorozatot kiegészítő táji nyelvátlaszt készít Órségről és Hetésről. Végh tehát nem fogadja el, hogy a nyelvöldrajznak is a nyelvi rendszer egészét kell tanulmányoznia (vö. DEME L., Nyelvatl. funk. 21—2), még kevésbé fogadja el az orosz dialektológia célkitűzését, hogy a nyelvátlasz feladata nem egyes konkrét szavak megfigyelése és térképezése, hanem a szavakból összesített nyelvi sajátságok kiértékelése és rögzítése volna; szerinte ugyanis az adatok nyelvöldrajzi magyarázatát, értékelését el kell választani a gyűjtő mérlegelő, rendező, vagyis az egyéni nyelvhasználat és a társadalmi érvényű nyelvi tények szétválasztását biztosító munkájától (ÓHA. 66).

2. Végh József az ÓHA. bevezető fejezeteiben nyelvátlasza elméleti megokolására, eljárásainak ismertetésére a magyar nyelvű szakirodalmon kívül tekintélyes mennyiségű külföldi irodalmat is felhasználva nemcsak ismert és elfogadott tételeket foglal össze saját munkájából merített példákkal igazolva, hanem több vonatkozásban előremutatóan tájékoztat a nyelvjárásban általános kérdéseiben is. Az ÓHA. első fejezeteiben megvizsgálja az országos és a táji nyelvátlasz viszonyát, s hangsúlyozza, hogy a „nagyatlasz” valamely ország egy nyelvű lakosságának lényeges nyelvjárási sajátosságait vetíti térképre, vagyis a kijelölt kutatópontokon csak meghatározott számú nyelvi jelenséget vizsgálva vázlatos képet ad; nem törekszik tehát teljességre és „abszolút hűségre” (ÓHA. 18—9). A nagyatlasz e vázlatossága ellenére megfelelően tükrözi a nyelvi alakok állandó mozgását és a nyelvterület többé vagy kevésbé egységes jellegű nyelvjárásterületekre való tagolódását; — de a nyelv életére, a nyelvi alakok szakadatlan átalakulását egyrészt kísérő, másrészt előidéző küzdelmére csak a kisebb területre szorító, de azt gondosan átfésülő tájatlászok vethetnek fényt (ÓHA. 11; vö. még BÁRCZI, A Magyar Nyelvátlasz előkészítése. 22—3). Helyesen állapítja meg Végh József, hogy a nagyatlasz a maga áttekintő jellegű felvételeivel átugorhatja az átmeneti fokokat és a nyelvjárási szigeteket, a táji nyelvátlasz viszont jelzi a legkisebb különbségeket, az árnyalati fokokat is, s ily módon a helyi nyelvjárást közvetlen környezetével való kölcsönhatásában mutatja be (ÓHA. 19). A táji nyelvátlasz nem egy szorosabb hálózatú országos nyelvátlasz részlege csupán, mint ahogyan ezt Dauzat terve rögzíti (vö. ÓHA. 5, BÁRCZI: Előszó; GÁLDI: I. OK. VII, 491), hanem sajátos feladatokat old meg éppen azzal, hogy a nagyatlaszra kötelező közös kérdőív anyagából csak kis töredéket vesz át, minthogy nem a nyelvjárások tarka változatosságát mutató nyelvi formáinak közös alapját, összekötő elemeit igyekszik megragadni, hanem területe saját kérdéseit emeli ki, vagyis az országos vonatkozásban érdekes, de az adott tájegységben problémátlan kérdéseket elhanyagolja (ÓHA. 20). A tájatlász a nyelvi valóság mennél hűségesebb

ábrázolására törekedve nemcsak a hangtani feljegyzés finomságában, hanem az egyes nyelvi alakok használati körének, ún. társadalmi érvényességének mennél pontosabb megállapításában és az apróbb jelentés-elkülönülések ábrázolásában is eltér a nagyatlasztól (ŐHA. 13; BÁRCZI: MNyj. I, 145—56; Módsz. 11—38). E kérdésekkel foglalkozva rögzíti Végh József a táji nyelv-atlaszok fontosabb jegyeit: 1. a tájatlász kutatóhálózatának sűrűsége azonos a feldolgozott terület önálló településeinek sűrűségével; 2. az adatközlőket még a nagyatlaznál is gondosabban kell kiválasztani; 3. ezzel együtt szakítani kell a gyűjtés mechanikus gyakorlatával, meghosszabbítva a gyűjtési időt; 4. növelni kell a feljegyzett adatok nyelvi és tárgyi (néprajzi) pontosságát, jelezve az árnyalati különbségeket is; 5. fel kell kutatni a nyelvi archaizmusokat, rögzítve a generációs, nemek szerinti eltéréseket és az adatok társadalmi érvényét (ŐHA. 15).

3. Végh József több helyen és többféle összefüggésben foglalkozik az ŐHA. céljával, a MNyA.-hoz való viszonyával, elkészítésének történetével, a kutatóterület határaival és a vizsgált nyelvjárás tipikus sajátosságainak elterjedésével. Rámutat arra, hogy az ŐHA. az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó atlaszmunkálatok egyik terméke, amelyben azonban csak 100 törzskérdés szerepel a nyelvtani és a szóföldrajzi nagyatlász anyagából, 178 pedig a vizsgált terület specifikus sajátosságait ragadja meg, vagyis arra törekszik, hogy a sajátos nyelvi problémákat alaposabban, mintegy a nyelvjárás monográfiát megközelítve vizsgálja (ŐHA. 52—5, 100—1). Az ŐHA. nem gyűjtési módszerében különbözik a MNyA.-tól, bár az alakok társadalmi érvényének megállapításában és a finomabb különbségek jelölésében többet is nyújt, hanem anyagában és feltételeiben; — ti. az ŐHA. elsősorban olyan hangtani és alaktani kérdéseket vizsgál megfelelő számú példaszóval, amelyek az őrsei és hetési nyelvjárás tipikus sajátosságai, s ezeket minden önálló településen megvizsgálja. Az ŐHA. éppen ezért a MNyA.-nál jobban mutatja a nyelvi jelenségek elterjedésének módját, a különböző alakok egymásba csapását, a harc kimenetelét és az egyes nyelvjárás egységek kölcsönös egymásra hatását, az alakok társadalmi érvényét és a nyelv dinamikáját, a régi és új nyelvi alakok harcát (ŐHA. 21—2).

Az ŐHA. kutatóterülete két, földrajzi, etnikai és történelmi szempontból nagyjából azonos tájegység. Minthogy azonban az őrsei és hetési nyelvjárás tipikus sajátosságai jóval túlterjednek az etnikai határokon, és nehéz az őrsei és hetési nyelvjárást egymástól, továbbá a göcseji és más szomszédos nyelvjárásoktól elhatárolni, ezért az országhatárokon belül a kutatóterület határa túlterjed a tulajdonképpeni etnikai egységen (ŐHA. 43—4; VÉGH JÓZSEF: Nyr. LXXVIII, 249—60, 425). A kutatóterület ilyen kiterjesztése elvi módszertani okok figyelembevételével természetes következménye a táji nyelvatlász célkitűzéseinek.

4. Az ŐHA. második fejezetében általános nyelvtudományi kérdés-csoportot fejtegetve Végh József sem keres a nyelvjárásokban élesen elhatárolt földrajzi alakulatot, s a nyelvjáráson olyan terület lakosainak nyelvét érti, amelyik terület gócéban egy sereg, a szomszédos nyelvjárásokétól elkülönülő nyelvi jelenséget egyesít, bár ezek a sajátosságok nem terjednek ki teljesen egyöntetűen az egész területre; vagyis a nyelvjárást képviselő tipikus jelenség-komplexumokat széles átmeneti sávok különítik el (ŐHA. 23—4). E felfogás alapja az a megállapítás, hogy a nyelvjárás sajátosság rész a nyelvjárás rendszerében, a nyelvjárás pedig rész a nemzeti nyelv egészében, vagyis a nyelv-

járás egy nemzeti irodalmi nyelvtől egybefogott nyelvváltozatok egyike (vö. DEME L., A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 10—1; I. OK. VII, 529 stb.). A nyelvjárási jelenségeket és magukat a nyelvjárásokat is a nemzeti nyelven belül, mint egy nagyobb egészen belüli részrendszereket vizsgálva állandóan egymáshoz hasonlítjuk, s ily módon a földrajzi elterjedtségükben területileg jellemző jelenségkomplexumokat a funkcionális helyzetét és jellegét tekintve egységes nemzeti nyelvhez és egymáshoz hasonlítva könnyen és világosan ábrázolhatjuk. A nyelvjárás tehát a nemzeti nyelvet létrehozó egységesülési folyamattól többé-kevésbé függetlenül maradt területi tagolt-ságú, helyi színezetű, az egész nyelvterületnek csupán valamelyik részére jellemző nyelvváltozat.

Szoros értelemben vett nyelvi (nyelvjárási) egység azonban nincs, ti. egy-egy falu, sőt azon belül egy-egy család, illetve egyéni beszélő nyelvhasználatában is több egymással egyenrangú hangtani változat figyelhető meg; — mégis a tapasztalatok azt mutatják, hogy egy-egy helység (föltéve, ha nem túlságosan nagy és településtörténetileg eléggé homogén) bennszülött lakosságának nyelve általában az a legnagyobb nyelvközösség, amellyel mint viszonylagos egységgel számolhatunk, állapítja meg Végh József többekkel egyezően, bár minden nyelvjáráson belül két-három, néha több ilyen helyi nyelvjárás gyakorlati szempontból egységnek, szinte helyi nyelvjárásnak vehető (ÓHA. 37—8; — vö. HORGER, MNyj. 4; BENKŐ, Mnyjtört. 28; uő.: I. OK. VII, 522; D. BARTHA KATALIN: MNy. XLVII, 214; B. LŐRINCZY ÉVA: MNyj. II, 107—19.) A magyar nyelvjárástani irodalomban eddig még nem foglalkoztak az egyes nyelvjárási egységek egymáshoz való viszonyának kérdésével, noha azt már nem egyszer megállapították, hogy egy-egy helységen kívül kerülve ugrásszerűen bomlik a nyelvi egység, s a különbözőségek nagyjából a távolsággal egyenes arányban nőnek (ÓHA. 26—7). Minthogy pedig egy-egy ilyen helyi nyelvjárásnak megvan a sajátos szókincse, hang-, alak- és mondattani rendszere, egy-egy helyi nyelvjárás viszonylag zárt rendszer, vagyis az egyéni beszélő nyelvhasználatát ilyen vonatkozásban is társadalmilag meghatározott. Ha tehát bármelyik egyéni beszélő olyan elemeket használ, amelyek az illető nyelvjárásban nem társadalmi érvényűek, akkor ezek vagy beszédhibák, hamis analógiák eredményei vagy egy másik helyi nyelvjárás, esetleg a köznyelv elemei. A helyi nyelvjárás azonban szókincsét, a hangok színét, a hangok megterheltségét, az alaki elemeket stb. tekintve csak viszonylagos nyelvi egység, mert egyrészt a nyelvi elemeknek több egyenrangú változata lehetséges minden egyéni beszélő nyelvhasználatában, másrészt a helyi nyelvjárás rendszere a szomszédos nyelvjárások és főleg a köznyelv hatására állandó hullámvázban van (ÓHA. 32—3). E kérdésekkel foglalkozva jegyzi meg Végh József, hogy a helyi nyelvjárásban meglevő viszonylagos nyelvi egység egyrészt történeti okokkal, másrészt állandó érintkezéssel, kölcsönhatással magyarázható; — és ezért a helyi nyelvjárásban beszélők csak a közösség által elfogadott normák szerint fejezik ki magukat, noha e nyelvi normák megtartása csak kis mértékben tudatos, inkább ösztönzerű (ÓHA. 33—6). Már TAMÁS LAJOS (MNy. XLIII, 163—4) és BÁRCZI GÉZA (M. Ny. VI, 112) megállapították azt, hogy bármely helyi nyelvjárásban szabadon terjedhet minden olyan nyelvi változás, amely nincs ellentétben az illető nyelvjárás rendszerével; — Végh József ehhez kapcsolódva hozzáfűzi, hogy a szomszédos nyelvjárások és funkcionális helyzetét, jellegét tekintve a nyelvjárási sajátságok szélsőségeinek kiegyenlítődtől for-

máját jelentő köznyelv alakjai azonban akkor is behatolhatnak a helyi nyelvjárásokba, ha e feltételek nincsenek is meg (ÓHA. 33).

A helyi nyelvjárás megvan a valóságban és normái, viszonylagos nyelvi egysége él a helyi nyelvjárást beszélők kollektív tudatában; — a nyelvjárás azonban már elvonás eredménye, és ebben a nagyobb egyégtben már nem beszélhetünk sem kollektív nyelvi tudatról, sem normákról, vagyis még az egy nyelvjáráshoz tartozó beszélők számára sem olyan világos a nyelvi együvé tartozás, mint a helyi nyelvjárásban. A nyelvjárásnál még átfogóbb nyelvjárási egységnek a „nyelvjáráscsoportot” vallja Végh József, hangsúlyozva, hogy zárt egységről itt már egyáltalán nem beszélhetünk, mégis ha az egymást kölcsönösen kizáró változati lehetőségeket leszámítjuk, közös összekapcsoló jelenségeket találunk a nyelvi rendszer egészéből (ÓHA. 38—41). Végh József némiképpen eltér Benkő Lóránd és mások műszóhasználatától (vö. BENKŐ, Mnyjtört. 28 kk.), viszont logikus és helyes elrendezését adja e sokrétű problémának, megállapítva, hogy a helyi nyelvjárások, nyelvjárások és nyelvjáráscsoportok, mint nyelvi rendszerek elhatárolásában csupán azokat a nyelvi jelenségeket vehetjük figyelembe, amelyeknek a nyelvjárási nyelvváltozaton belül területi tagoltságuk van (ÓHA. 41; vö. még BENKŐ, Mnyjtört. 9—11).

5. Az általános jellegű elvi fejtegetések után részletesen foglalkozik a *nyelvatlasz anyaggyűjtésének céljával*, módjával, a kérdőív összeállításának és feldolgozásának általános és gyakorlati kérdéseivel. Tudjuk, hogy minden nyelvatlasz egy időben, helyben és tárgyilag körülhatárolt nyelvjárási anyagnak egységes, szisztematikus felkutatása és leírása, ugyanakkor azonban még a nyelvi rendszer egészének tanulmányozására készülő atlaszok kérdőívének készítésekor is eleve le kell mondanunk arról, hogy a vizsgálandó rendszer jelenségeinek példatára lehetőség szerint teljes legyen, — ezt legföljebb a nyelvjárási monográfia valósíthatja meg. A nyelvatlasz éppen ezért arra törekszik, hogy a kiválogatott nyelvi anyagban a nyelvjárási rendszer minden lényegesebb vonása tükröződjék, vagyis a teljességre törekvés helyett a vizsgálandó jelenségek jellemző voltának igényével kell fellépni (vö. DEME: Módsz. 53—5). A nyelvatlaszoknak tehát az a fogyatékosága — állapítja meg Végh József —, hogy nem adhatnak teljes képet az egyes nyelvi jelenségekről, elterjedésük mértékéről, módjáról, vagyis a nyelvatlaszok semmiképpen sem pótolhatják a nyelvjárások monográfiászerű feldolgozását (ÓHA. 51); — éppen ezért nem közömbös, milyen nyelvi jelenségeket milyen nyelvi példákon vizsgál a kutató. A nyelvatlasz megbízhatósága, használhatósága függ tehát a kérdőív összeállításától, de függ a jó gyűjtő módszertől és az anyag megfelelő közlésétől is. A nyelvatlasz-gyűjtő munkája közben nem sematizálhat, de nem örökítheti meg automatikusan, kritika nélküli „impreszjonista” módon az éppen hallott nyelvi alakot sem, hanem társadalmi érvényű nyelvi tényeket kell rögzítenie (ÓHA. 57—8; LŐRINCZE: Módsz. 162; GÁLDI: I. OK. VII, 494—5; stb.). A nyelvatlasz tehát a mai nyelvhasználatot tanulmányozza minden archaizáló törekvés nélkül, bemutatva a kiválasztott nyelvi jelenségek földrajzi megoszlását, egy-egy településen belül pedig társadalmi érvényét, szerepkörét, hogy kifejezésre jusson belőle a nyelv életében szüntelenül meglévő mozgás (ÓHA. 67—72). A nyelvatlasz-gyűjtő akkor jár el helyesen — írja — ha a nyelv valóságos életét mutatja, vagyis nemcsak az archaikus alakokat jegyzi fel, hanem figyeli a köznyelvi hatást is. A kutatónak tehát arra kell törekednie, hogy ne archaizáljon, de

ne is modernizáljon, — és csak a szociális értékű, több adatközlőtől hallott adatokat szerepeltetheti térképein; vagyis az egyéni jellegzetességeket, urbanisztikus alakokat nem kell térképre írnia. Érdekes tényeket és módszerbeli eljárásokat olvashatunk a felvételezéssel kapcsolatos generációs és más nyelvészociológiai megfigyeléseken kívül a köznyelvi hatás vizsgálatáról, noha ez éppen az őrségi és hetési nyelvjárásban nem okozott különösebb gondot, hiszen jellegzetesen archaikus nyelvjárásról van szó. Utal arra, hogy a köznyelvi hatás vizsgálata az olyan nyelvjárásokban okozhat problémát, ahol a nyelvjárás és a köznyelv közötti különbség kismérvű, minthogy a nyelvjárások és a táji, vidéki köznyelv között általában igen erős kölcsönhatás figyelhető meg; ti. a hangtani jelenségek terén a környező nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez való lassú alkalmazkodást, a szavak szerkezeti elemeinél pedig a köznyelvi rendszer irányában lassú egyszerűsödést találunk (ÓHA. 74—6; BÁRCZI: MNy. LII, 400; LŐRINCZE: Módsz. 194; GÁLDI: I. OK. VII, 494). A nyelvatlasz-gyűjtőnek tehát helyesen (és leginkább passzív megfigyelésre támaszkodva) kell döntenie az ún. köznyelvi alakok kérdésében annál is inkább, mert bármely nyelvjárásleírás vagy atlasz használóját nemcsak az archaikus alakok érdeklik, hanem a nyelvjárás mai állapota, bármilyen bonyolult legyen is az.

Külön foglalkozik Végh József a táji nyelvatlasz anyagának kiválasztásával, s rámutat, hogy az elkészítendő magyar táji nyelvatlaszoknak nem részatlaszoknak, egy nagy egész részeinek kell lenniük, hanem egy-egy terület sajátos kérdéseire kell feleletet adniuk, minthogy a magyar táji nyelvatlaszoknak nem az a célja, hogy a „... MNyA. esetleges hibáit javítsák, hiányait pótolják, hanem inkább az, hogy egy-egy nyelvjárás sajátos nyelvi kérdéseit vizsgálják...” (ÓHA. 52). A táji nyelvatlaszok anyagának kiválasztása közben két lehetőség között választhat a kutató: 1. bemutassa-e a vizsgálandó nyelvjárás valamennyi fontos jelenségét viszonylag kevés példaszóval, vagy pedig 2. csak kevesebb jelenséget vizsgáljon, de bővebb példatárral, hogy ezek a szavak a jelenségek elterjedésének mértékét és módját is tükrözzék. Végh József az őrségi és hetési nyelvjárás atlasza készítésekor az első lehetőséget választotta, noha az atlasz elkészülte után most úgy látja, helyesebb lett volna kevesebb jellemző jelenséget bővebb példatárral bemutatnia. Ez utóbbi feladat helyes megoldásához azonban szükség lett volna arra, hogy a nyelvatlasz munkálatokat megelőzően egy-egy jelenséget egyes községekben monográfiászerűen dolgozzon fel, hogy lássa, melyek azok a példaszók, amelyek segítségével a jelenségeket rendszerűen lehet megfogni valamely nyelvjárásban (ÓHA. 53—6).

Az adatok feljegyzésmódjában a MNyA. eljárását követi, rögzítve a helyi nyelvjárásokban fellelhető főtípusokat és a főtípusoktól eltérő jelenségeket, vagyis pl. hangtani vonatkozásban nemcsak a fonémákat jelöli, hanem azok variánsait is, bár tudja, hogy a hangszínáryalatok feljegyzésének feltétlen korlátja a megállapodás alapján felhasználható jelek korlátozott száma (ÓHA. 88—90). Részletesen foglalkozik a feljegyzésben használt betűk hangértékével és a diftongusok kérdésével, s megjegyzi: „Nem sikerült megnyugtató módon elemezni és jelezni a diftongusokat”, noha megkísérelte az egyéni ejtésvariánsok tömkelegéből kiválogatni azokat a valóban társadalmi érvényű formákat, amelyek megnyugtatóan jellemezhetik a nyelvjárást (ÓHA. 92). Az adatok feljegyzésmódjától elválaszthatatlan az adatok közlés- és feldolgozásmódjának problémája. Végh József a MNyA. munká-

latok során kidolgozott közlés- és szemléltetésmód alapján minden feljegyzett, társadalmi érvényű adatot szerepeltet térképein mégpedig úgy, hogy az egyenrangú adatok és szemléltető ábrák sorrendjét szubjektív megítélése alapján rögzített gyakorisági, használati értéküknek megfelelően ábrázolta (ÓHA. 97—8).

Tudjuk, hogy a nyelvatlász célja elsősorban az adatközlés, és az adatok feldolgozása, értékelése a nyelvatlászban már a forrásértékűség rovására megy, éppen ezért hibás az olyan térkép, amelyen a nyelvi tények között történő tájékozódást az ábrák, képecskék tömege nem segíti lényegesen elő, sőt a sok adat és ábra szinte áttekinthetlenné teszi a térképet (vö. DEME, Nyelvatl. funk. 320, BÁRCZI, opp. véleménye). Így pl. a 120. sz. térképen a *teheneink* alakváltozatait és használati értéküket feltüntető ábrák már nem segítik elő az anyagban rejlő fontos különbségek azonnali felismerését, sőt akadályozzák azt. A lényeges és lényegtelen sajtáságok elválasztását s a lényegesek szemléltetését kell biztosítani, s így ha a térképen a sok adat szinte áttekinthetlenné válik, feltétlenül el kell kerülni az ugyanazon a térképlapon történő szemléltetést, olyan megoldást keresve, mint pl. a 119. sz. térképen a *teheneid* alakváltozatainak és használati értéküknek szemléltetése, ti. az átlátszó papírra nyomtatott ábrák lehetővé teszik az összefüggések pontosabb megértését, s az adatok pontos és helyes olvasását is, a 120. sz. térképen viszont még ez utóbbi sines biztosítva. Ilyen problematikus lap szerencsére nincs nagyon sok, mégis sajnálhatjuk, hogy pl. a 28., 29., 89. stb. sz. térképeknél sem talált szerencsésebb megoldást, mert ezekben a piros szín alkalmazása sem sokat segít az adatok és az összefüggések áttekinthetésében.

Deme László már rámutatott arra, hogy a nyelvi adatokat tartalmazó szílapok mellett az egy jelenségre vonatkozó szinkron adatok összefüggéseit feltüntető összesítő lapokra is szükség van (DEME, Nyelvatl. funk. 30 k., 65, 323; uó.: Módsz. 52). A szílap kétségtelenül nélkülözhetetlen az egyes adatok elterjedésének szemléltetésére, de ugyanakkor alig mond valamit a nyelvi tények törvényszerűségeiről, a nyelvi rendszerről, ezért szükség van az ún. összesítő lapokra is; amelyek az adatok feldolgozását megkönnyítik, megfelelő eljárással készült szemléltető ábrákon felülemelkedve, már nyelvrendszertani problémákat tárnak fel azzal, hogy a különböző szílapokon közölt anyagban szétszórt jelenségeket összefoglalva nem egyedi megnyilvánulásokról számolnak be, hanem a nyelvi tények törvényszerűségeiről. Csak sajnálhatjuk, hogy Végh József nem készített több ilyen, a szinkron anyag összefüggéseit feldolgozó ún. összesítő jelenséglapot (vö. ÓHA. 98—99, — valamint a 208—17. sz. térképeket).

6. Az ÓHA. bevezető tanulmányának nagy érdeklődésre számot tartó elvi és gyakorlati megállapításainál is fontosabbak a térképek használatát megkönnyítő, az egyes lapok fő- és melléktémáinak nyelvészeti elemzéséhez hozzásegítő jegyzetek. Végh József nem óhajtott az egyes térképek anyagát feldolgozó nyelvjárastani, nyelvjárastörténeti stb. jellegű magyarázatokat adni, s ezért a vitás vagy vitatható kérdésekben sem foglal állást, hanem csak problémákat vet fel, és az első útbaigazítást adja meg (ÓHA. 101 és k.). A térképlapok témáinak és a témákban szereplő nyelvjárási alakoknak tudományos értékű magyarázata nem könnyű dolog, s valóban nem lett volna érdemes az anyag ilyen feldolgozása érdekében az ÓHA. kiadását talán évekre elhalasztani (ÓHA. 103), viszont az anyag összefüggéseinek megérté-

séhez, ha utólag és külön kötetben is, feltétlenül szükség volna e munka elvégzésére.

Végh József az őrségi és hetési nyelvjárás jellemző sajátosságait a térképek jegyzeteinek és témamegjelöléseinek tanúsága szerint a mai egységes magyar nyelvtípushoz való hasonlítás alapján az ún. szembenállásonkénti elemzés eredményeinek összesítésével tárja fel; — vagyis az őrségi és hetési nyelvjárásnak, mint viszonylag zárt nyelvi rendszernek általános jellemző sajátosságait egyúttal a nyelvjárás működési törvényeiként értelmezve elfogadja és alkalmazza Deme László tendencia elméletét. Sajnos azonban a nyelvatlaszban feldolgozható anyag korlátozott volta csak a legfőbb jelenségek néhány példájának rögzítését biztosíthatja, de már az egyes tendenciák ún. ellenpéldáinak felsorakoztatására semmi lehetőség sincs, ti. ilyen teljesebb vizsgálat csak nyelvjárási monográfiában oldható meg (ÓHA. 75—6, 104 kk.; DEME, A m. nyj. néhány kérdése. 102, 136; uő.: I. OK. VII, 530 kk.; uő.: Nyelvatl. funk. 85 kk.; BENKŐ: I. OK. VII, 510 kk.; VÉGH J.: MNy. LI, 366; uő.: Nyr. LXXVIII, 255 stb.). Az atlasz használhatóságát éppen ezért nagy mértékben fokozta volna, ha a térképek főtémáiban rögzített tendenciák rövid monografikus leírását is megkaphattuk volna az egyes térképek jegyzeteit megelőző összefoglalásban, vagy az ÓHA. anyagát összefoglaló tárgymutató megfelelő anyagrészeinél. Ennek szükségességét maga Végh József is érezhette, hangoztatva, hogy a táji nyelvatlasznál rendelkezésre álló keretet gazdaságosan csak akkor használhatja ki bármely kutató, ha az egyes jelenségeket „egy-egy községben előzőleg monográfiaszerűen” feldolgozza, s nyilván közreadja (vö. ÓHA. 52).

Végh József hangsúlyozza, hogy az ÓHA. térképein feldolgozott szavak alkalmasak arra, hogy bemutassák az őrségi és hetési nyelvjárás hangállományát, az egyes hangok hangszínét, de egyúttal legjellemzőbb hangtani törvényszerűségeit (tendenciáit) is elegendő példával. A különböző magán- és mássalhangzóknak különböző hanghelyzetekben való szereplését azonban csak valamennyi (tehát a hangtani, alaktani és szóföldrajzi kérdéseket bemutató) példaszó ilyen szempontú értékesítésével világíthatjuk meg, vagyis pl. csak a térképek hosszabb tanulmányozásával válik világossá, hogy a köznyelvi középső nyelvemelkedési fokkal képzett hosszú *ó*, *ő* helyén szereplő nyitódó diftongus fonéma-variánsként fordul elő az őrségi nyelvjárásban, de néha a többtagú szavak végén jelentkező zárt rövid *u*-val, *ü*-vel is váltakozik (vö. az ÓHA. 107, 140; valamint a 213. sz. térképen feldolgozott anyagot stb.) Éppen ezért helyes lett volna, ha az összesítő hangszínlapokhoz hasonlóan feldolgozta volna pl. többek között az egységes nyelvtípus hangállományával szemben többletként jelentkező *ē* hangot is, még ha az *ē* zártágát illetően tájanként előforduló kisebb különbségeket nem rögzítette is térképein, hiszen nemcsak nyílt *ē*-zsként jelentkezik nyelvjárásunkban a zárt *ē* (vö. a 32., 33., 34. sz. térképet stb.). Ugyancsak értékes tájékoztatásul szolgált volna az őrségi és hetési nyelvjárás egyes hangjai megterheltségi többletének összesítő jelenséglapokon való szemléltetése (vö. Nyr. LXXVIII, 252 kk.).

Az ÓHA. anyaga feldolgozását megkönnyítő jegyzetek, a tárgymutató és a térképek egybevetésével többször bukkanunk olyan jelenségösszefüggésekre, amelyek említését már magától a szerzőtől vártuk volna, hiszen beleillettek a szerző eredeti célkitűzésébe (vö. ÓHA. 101 kk.). Így pl. a labiális *ü*-zsnél említett 165. sz. térkép anyaga feltétlenül beletartozna a feltételes mód tárgyas ragozása tárgymutatói utalásába, mégis kimaradt (ÓHA. 185);

— a labiális *ö*-zészről szólva nem utal a 215. sz. térképre, egyébként is ez az összesítő lap a 10. sz. térkép után következhetett volna; — hasonlóképp elmaradt az utalás a zárt, rövid *i*-zés összesítő lapjára (214. sz. térkép), valamint a rövid *u*-zás, *ü*-zés összesítésére (213. sz. térkép), de nincs megemlítve itt a 39. sz. térkép sem, noha az alakváltozatok és a jegyzet anyaga alapján ide is tartozna. Nem szól egyébként a tárgymutatóban a többi összesítő lapról sem, s ez talán érthető is lenne, ha az egyes szólapok sorrendezésében az egyébként nagyjából követett nyelvtani rendbe illesztette volna összesítő lapjait; így azonban kissé ráadásnak hatnak, noha e lapok nélkül a nyelvészetileg következő képzett olvasó aligha tájékozódhat könnyen ebben a nagy anyagban.

Noha a nyelvjárás mássalhangzói tárgyalási alapjául szolgáló tendenciákat alig találunk, mégis a mássalhangzók hangszínrealizációit, törvényszerű megfeleléseit stb. érintő lényegesebb jelenségek területi megoszlását helyesen tükrözik az ŐHA. térképei; — így pl. az ŐHA. I. sz. térképének jegyzetében helyesen utal röviden a nyugati nyelvjárás csoport és benne az őrségi és hetési nyelvjárás mássalhangzói hangszínének az egységes nyelvtípustól eltérő jellemző sajátosságára, ti. hogy abszolút szóvégi helyzetben levő zöngés mássalhangzó helyett általában zöngétlen médiát, ritkábban zöngétlen hangot ejtenek (ŐHA. 104; Nyr. LXXVIII, 254). Nem ártott volna azonban, ha pl. a tárgymutatóban a hiátus és hiátustöltés címszónál felsorolt térképek között említette volna e jelenség talán legjellemzőbb példáját, a 49. sz. térképen feldolgozott *savó* alakváltozatait, vagy akár a 80., 85., 95. sz. térképeket stb. Ugyancsak hasznos lett volna, ha az *l* kiesésével, az *ly* : *l* megfelelésekkel foglalkozó térképek jegyzeteiben röviden rámutatott volna az *l* funkcionális terheltségének sajátos módosulásaira, minthogy az őrségi és hetési nyelvjárásban nemesak az ún. *ly* helyén, hanem az egységes nyelvtípus *-lj-* : *-jj-* megfelelése helyén is *-ll-* van, ez azonban nem az ŐHA. anyagából, hanem csak Végh József egyéb tanulmányaiból tűnik ki (vö. Nyr. LXXVIII, 254). Egyes mássalhangzóknak (pl. *ny*, *gy*, *ty*) nagyobb megterheltségét, a szóvégi zöngétlenedést stb. összesítő lapon kidolgozva az atlasz olvasói könnyebben tájékozódhattak volna ebben a sokrétű anyagban, — e jelenséglapok nélkül viszont csak hosszas és fáradságos munkával, de kevesebb hozzáértéssel végezheti el ezt bárki.

Az ŐHA. alaktani anyagának tárgymutatójában a névszótövek közül csak a *tehen* — *tehenet* és a *v*-töví típus említi, noha a 62. sz. térkép (*fa* — *fát*) a tövéghangzó sajátos alakváltozataival egyúttal tőtani problémát is érint, akárcsak a ragkapcsolati anyagot ábrázoló 65. és 66. sz. térkép is, sőt ez utóbbiakat nem kapcsolja a *könnyű*, *hosszú* főalakváltozatainak ismeretetéséhez sem. A nyelvjárás képzői, képzőbokrai közül az ŐHA. helyesen csak azokat vizsgálja, amelyek érdekesebb változatokban szerepelnek, egyúttal törekedve arra is, hogy a képzők használatának sajátos összefüggéseire is rámutathasson egy-egy jellemző példával (vö. a 89—94. sz. térképek anyagát, az *-at*, *-et* és az *-ás*, *-és* képzők területi megoszlását). A nyelvtani viszonyító elemeket vizsgáló térképek többségében hangtani értékű alaki különbségeket mutat be ugyan elsősorban, de a birtokos és igei személyragozás alakváltozatait feltáró térképek ugyanakkor sokrétű tanulsággal szolgálnak ez alaki elemek kapcsolásmódjára, használatára vonatkozóan is. E térképek anyaga feltétlenül megérdemelné, hogy a jegyzetekben már megkezdett feldolgozásukat folytatva mintaszerű példát adjon a nyelv atlasz-anyag teljesebb feldolgozásának módszerére is.

Befejezésül még meg kell említenem az ÓHA. nyomdai kiállításának gondosságát, a fonetikai jelölések pontosságát, ti. csak elvétve akadunk benne egy-egy sajtóhibára, téves utalásra stb., mint pl. a 106. lapon a 19. sz. térkép jegyzetében nyilván sajtóhiba az *iĕ*-ző alak másik diftongusának jelölése; a 113. lapon téves utalás a 30. sz. térkép helyett a 29. sz.; a 123. lapon a 168. sz. térkép jegyzetében nem jelölte az (én) *ĕnnik* alak zárt *ĕ*-jét stb.

Ismertetésünket nem zárhatjuk anélkül, hogy ne emelnénk ki: az ÓHA. a magyar nyelvatlasz-munkálatok sorálan nemcsak úttörő jellegével, hanem a benne felvetett nehéz, bonyolult elvi és gyakorlati kérdések megoldásával is feltétlen elismerést érdemel; — kívánatos volna, hogy e kitűnő kezdeményezést még sok hasonló alapos és megbízható munka kövesse, mert csak újabb tájatlaszok megjelenése után remélhetjük az ÓHA.-ban felvetett problémák egyértelmű és világos megítélését. *Temesi Mihály*

IBSEN-ORDBOK ORDFORRÁDET I HENRIK IBSENS SAMLEDE VERKER
VED RAGNALDIVERSEN
Gyldendal Norsk Forlag Oslo 1958

IBSEN-SZÓTÁR. IBSEN HENRIK ÖSSZEGYÚJTOTT MŰVEINEK SZÓKÉSZLETE
Szerkesztette Ragnvald Iversen. Gyldendal Norvég Kiadó 1958 Oslo.

Az első kísérlet nagy író szókincsének szótárba foglalására majdnem félévszázados. 1910-ben jelent meg Rubinyi Mózes Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve című tanulmánya Budapesten a Révai-testvérek kiadásában. E mű szótári részének előszavában a következőket olvashatjuk:

„A nyelvvizsgálatnak szótári formája az elemzésnek bizonytalannal nem a legtokéletesebb eszköze. Teljességre törekszik és teljes nem lehet soha. De a tudomány mai állapotában, kétségkívül, a — hogy úgy mondjuk — leg-
őszintébb tudományos formák közé tartozik. Értzi saját gyengeségét s a tudomány minden objektív barátját segítségül kéri. Hiányosságait, hézagait nem igyekszik kicsit értető, nagyot mondó frázisok mögé rejtjeni. Adatait katonás rendbe állítja, könnyű köztük keresni. A szavak külsőleges, a kezdőbetűk szerint való osztályozása, ha nem is logikus, de nagyon praktikus, jól kezelhető s eléggé áttekinthető. A nyelvek történetét vagy e történet egyes fejezeteit nem lehet szellemes ötletekkel megírni. Itt csak az empirikus módszerről lehet szó. Adatokat gyűjteni fáradhatatlan buzgalommal. Az adatok beszélnek maguktól. A nyelvek története szótárakban van megírva. Bizony ez unalmasnak tetsző, de valójukban megannyi regénykéből összeszerkesztett szólaistromok a nyelvek jelenének s múltjának legigazibb jellemzői.”

Ibsen nyelvével is foglalkozott ugyancsak Rubinyi Mózes Ibsen Henrik című könyvében, egyébként az első magyar Ibsen-monográfiában (1919, Budapest Lampel R. kiadása).

Az első ilyen kísérlet óta eltelt öt évtizedben megjelent a Puskin-szótár, illetve annak első két kötete. (Ismertetését l. az Osztályközleményekben. XIV. kötet 1—4. sz. 359—370. l.) Nagy apparátussal, VINOGRADOV akadémikus főszerkesztő vezetésével hatalmas nyelvészbizottság dolgozott hosszú éveken keresztül e szótár összeállításán.

Most pedig, 1958-ban megjelent Oslóban a legnagyobb norvég kiadónál RAGNALD IVERSEN szerkesztésében az Ibsen-szótár. A nagyformátumú könyv minden lapján két hasábján találjuk a szavakat. 1194 hasábján mintegy

36 000 címszót gyűjtött össze Iversen hét fiatal norvég filológus segítségével. Munkatársai: BJARTE BIRKELAND, REIDAR DJUPEDAL, OTTAR ODLAND, JOHS. SIVESIND, EGIŁ EGGEN, MAGNE ROMMETVEIT és REIDAR B.

A hatalmas mű Előszavában a szerkesztő hivatkozik Julius Caesar Scaliger olasz humanista egyik nyilatkozatára, amely szerint „Csak azt, aki valamilyen súlyos bünt követett el, csak azt lehetne szótármunkára ítélni.” Dr. Samuel Johnson szerencsétlen halandóknak látja a szótárszerkesztőket. Az írók remélhetnek elismerést — vallja —, de a szótárírók csak akkor lehetnek boldogok, ha a kritikusok nem veszik észre munkájukat. Ugyanígy vélekedik a két Grimm-testvér is.

Ennek a szótárnak a szerkesztését 1928-ban, Ibsen születésének századik évfordulóján határozták el, hamarosan hozzá is fogtak a munkához, de sok volt a kényszerű szünet (például a háború alatt is). A munkatársak többnyire nem egyidőben dolgoztak, inkább váltották egymást. A sok tanácsadó közül a legnagyobb segítséget DR. FRANCIS BULL, a legkiválóbb norvég Ibsen-szakértő irányítása jelentette.

Minden szó, amit Ibsen költői műveiben, kiadott leveleiben, cikkeiben és beszédeiben leírt, megtalálható a címszók közt. E szótár az 1928-as Gylden-dal-kiadásban napvilágot látott tizenkilenc Ibsen-kötet anyagát használja, ill. dolgozza fel. A jubileumi — ún. Százéves Kiadás — sorozat első tizenhárom kötetében vannak a drámák, a XIV.-ben olvashatjuk a verseket — a 63. lapon ott a Til Ungarn! című, Magyarországhoz írt ódája —, a XV. kötet cikkek és beszédek gyűjteménye, a XVI—XVII—XVIII. kötet Ibsen leveleit közli, az utolsó pedig vegyes tartalmú.

A címszókból hiányoznak a XV—XIX. kötet tulajdonnevei, ezek amúgy is megellelhetők a Százéves Kiadás utolsó kötetének a végén.

Ami a szótár helyesírását illeti, megállapítható, hogy a címszavakat és az idézeteket is lehetőleg Ibsen helyesírásában közli, de a következő, az idők folyamán szükségessé vált módosításokkal:

Az *aa* betűcsoport (ejtése: o) újabbkori helyesírása a norvégban: å. A szótár következetesen az o hangnak ezt a jelét használja. A tulajdonnevek természetesen kivételek: Schwigaard.

Norvégiában 1870-ig nagy kezdőbetűvel írták a főnevet. Azóta kisbetű járja. A szótár mindenütt kisbetűt ír (tehát ahol Ibsen 1870 előtt nagybetűt használt, ott is), de ahol a jelzett időpont után is szándékosan nagybetűt alkalmazott a norvég költőóriás, ott respektálni kellett szándékát: Berliner-udgave, de berliner-restaurant.

Az interjúk és egyéb beszélgetések szavai, ha nem Ibsen írta le őket, nem az ő helyesírásával kerültek be e gyűjteménybe. Nyelvjárási, népi szavak előtt F jelzés áll.

Néhány hosszabb verscím címszava nem mindig a költemény címének az első szava — itt leginkább alkalmi versekről van szó —, hanem a lényeges, a mondanivalót legjobban kifejező vagy legjellemzőbb szó. Pl. Sang ved Kjøbmand Nicolay L. Sontums og Jomfru B. Nicolaysens Bryllupsfest 31 te October 1851, a címből kiderül, hogy a vers Sontum Miklós kereskedő házasságát énekli meg, a címszó tehát logikusan: Sontum.

Az összetett szókat természetesen csak az összetétel első tagjánál lehetjük fel.

A különírt syntagmák, szókapcsolatok — ideértendők az idegen nyelvűek is — esetében az első szó a címszó, utána jön persze azután a többi.

Ha egy szót Ibsen többféleképpen írt le (életének 78 éve alatt természetesen változott a helyesírás), abban az esetben az időrendben utolsó lesz a címszó. Ha valamelyik drámájában és egyebütt ugyanaz a szó többféle helyesírással fordul elő, akkor a drámában szereplő szóalak a címszó még akkor is, ha történetesen korábbi a többinél. Pl. a bli infinitivus-alak utóljára az 1881-ben írt Kísértetekben olvasható a költőnél, későbbi keltezésű leveleiben a teljesebb blive alakot használja, a címszó mégis: bli.

Ahol a szónak több alakja ismeretes, ott a legáltalánosabbat veszik fel még akkor is, ha a többi változat is szerepel Ibsennél. Pl. far (ez a címszó, noha a fader és a faer alakot is leírta sokszor).

Olykor — rendszerint verstani okokból — megváltoztatja Ibsen a szó alakját, a címszó ilyenkor is az eredeti forma, de zárójelben ott a másik alak is. Pl. pistol (vö. pigstol).

Az ae norvég betű (ejtése nyílt e) helyett költőnk a svéddekhez írt leveleiben mindig — a svédben megfelelő — ä-t ír, ez a gesztus is tisztelendő, így is került bele a szótárba az illető szó.

Minden címszónál ott van a megfelelő szófaj jelzése dült kisbetűvel, kivétel a főnév. A norvégban megkülönböztetünk genus commune és neutrum csoportba tartozó főneveket. A főnevek után álló c., ill. n. jelzi, hogy milyen nemű. A főnevek alanyesetben (természetesen egyszámban), az igék infinitivusban állnak, a többi szófajhoz tartozókat is alapelalakjukban találjuk meg. Ha nem így fordul elő a szövegben, azt az idézet mutatja meg. A skandináv nyelvekben a határozott névelő a főnév végéhez járul — végartikulus —, a főnevek a címszókban határozatlan alakjukban szerepelnek, de tulajdonnevekkel kapcsolatban végartikulussal is állhat a címszó: Memnonstøtten. Vannak kétnemű főnevek a norvégban is, hogy a szó melyik nemben szerepel gyakrabban, azt a szótár n. (c.) vagy c. (n.)jelzése adja tudtunkra.

Az idézeteket általában csak rövidített alakjukban közlik, a kihagyott részt két pont (..) jelzi.

Ha valamely idézetben nem a benne levő ige a címszó, és ez az ige nem infinitivusban áll a szövegben, a rövidített idézetbe az ige főnévi igeneve kerül, de előtte csillag jelzi e változást. Pl. ... fandt sig beføjet til at ... olvasható Ibsennél. A beføjet címszónál ezt találjuk: * finde sig til ngt. (A fandt alak a finde igeének egyik múltideje.)

Az idézetből a lényegesnek tartott a címszó, ott található meg a többi.

Ha ugyanaz a szó több értelemben fordul elő, zárójelben megmagyarázza, hogy melyik kötetben, hányadik sorban mit kell értenünk rajta. Pl. sanger, c. XV 67. (énekes) XIV. 339. (énekesmadár) XIV 113. (trubadur) XV 142. (költő) és még több helyen. A szót ugyanis nem lehet mindig összes előfordulási helyein jelezni — 20—25 hely-jelölés a legtöbb —, ilyenkor utána írják: „és még több helyen”.

Jelzi a szótár azt is, hogy valódi vagy átvitt értelemben használja-e Ibsen a szót (egl. és fig.).

A hasonló, de másképpen kifejezett idézeteknél „vesd össze” (jfr) utasítást találjuk.

Az elavult vagy a kevésbé ismert szókat zárójelben magyarázza meg, gondolván a kevésbé tájékozott, vagy a nem-norvég olvasóra. Pl. etmål (huszonnégyórás időtartam), egyébként a tengerészek használták régen.

Az természetes, hogy a címszót a szövegben ~ jel helyettesíti, de ha továbbképzett alakban szerepel, akkor ez a jel kisebb: ~.

A Százéves Kiadás sajtóhibáit nyilvánvalóan kijavították.

A sokféle viszonyzó magától értetődően igen gyakran fordul elő a nyelvben, a szótárba történő beiktatásuknál az volt a szempont, hogy csak a költői művekből válogattak.

A szótár kezelése tehát nem nehéz. A vastagon szedett címszó után vessző következik (tulajdonneveknél ez elmarad), utána jön a szófaj megjelölése (rövidítve), ezt követi a Százéves Kiadás kötetszáma és a lapszám (ha nincs idézet). Pl. opfostring, c. II 307. Megnézzük a II. kötet tartalomjegyzékét — szótár elején megtalálható mind a tizenkilenc kötet anyaga, tartalomjegyzéke —, kiderül, hogy a második kötet 121. sorától a 345. sorig az Østråti Inger asszony című dráma található, a 297—317 sorban a negyedik „eselekmény” pereg le, tehát az opfostring szó ott fordul elő.

Megtudjuk azt az érdekes adatot, hogy legtöbbször a következő szavakat használja Ibsen: frihed (szabadság), kald (hívatás), digt (költemény) és vinge (szárny). A frihed szót 26 előfordulási helyről jegyezték ki, a huszonhatodik adat után ott áll: „és még több helyen”. (*ofl.* frihed, c. XVII 356. (A XVII. kötet 332—377 soraiban az 1879-ben írott levelei vannak) XV 245. (Cikk a Christiania-i két színházról, 1861-ben) XVI 327. (levél 1870-ből), V 321. (Brand, ötödik felvonás) VII 171., (A császár és Galileus) V 44., (A trónkövetelők) XIV 331. (Madár c. vers), XIV 394. (Messzeség c. vers) XV 237. (cikk a Christiania-i két színházról) IX 240. (Népgyűlölő) XI 138. (A tenger asszonya) VII 97. (A császár és Galileus) VIII 148. (A társadalom támaszai) X. 368. (Rosmersholm) XI 154. (A tenger asszonya) IX 94. (A kísértek) XIX 113. (Norvég népi monda: Fyllin Péter) XV 137. (cikk a Hősök sírjáról) XV 61. (cikk az országgyűlésről) IV 178. (A szerelem komédiája) XVII 31. (levél 1872-ből) XVII 355. (levél 1879-ből) IV 26. (Hősök Helgelandon) XVII 17. (levél 1872-ből) XVII 449. (levél 1882-ből) XVI 349. (levél 1871-ből) és még több helyen.

Az Ibsen-szótár a gyakorlati használhatóságot fölibe helyezi az apparátus teljességének, így a szócikkek végén gyakori az *ofl.* „és még több helyen”-jelzés. A tudományos teljesség és a gyakorlati használhatóság szempontjainak érvényesítése nagy hasznára lehet a szótári irányzat ezután következő kísérleteinek (Petőfi-szótár, Mickiewicz-szótár, Juhász Gyula nyelvének szótározása stb.).

Rubinyi Mózes, Závodscky Ferenc

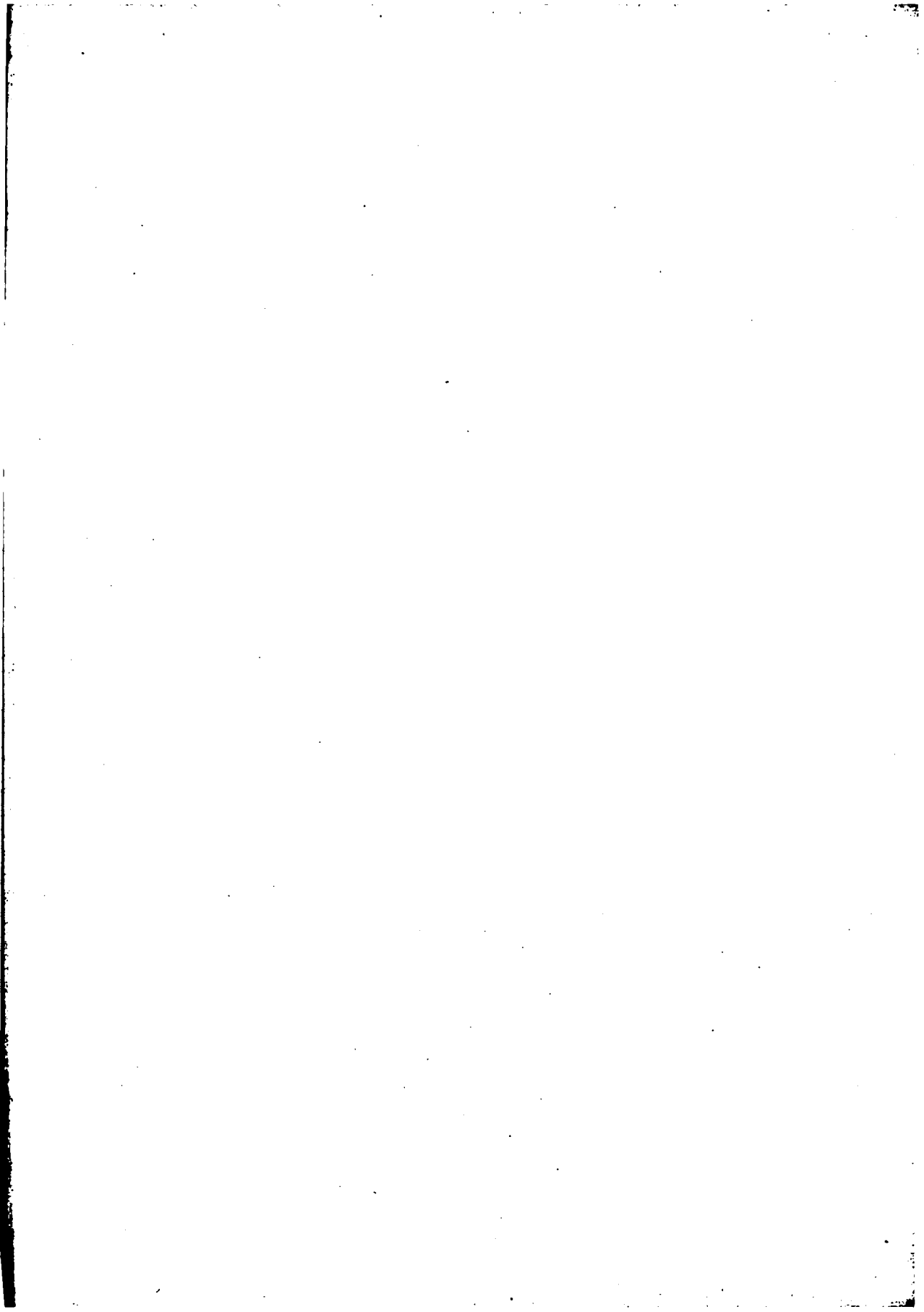
A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1960. III. 3. — Terjedelem: 18,25 (A/5) ív, 2 ábra

---

1960.50951 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

Az I. Magyar Zenetudományi Konferencia anyagából:

<i>Rusznayk István</i> elnöki megnyitója.....	265
<i>Kodály Zoltán</i> megnyitója	267
<i>Bartha Dénes</i> : „Haydn, az operakarmester”	269
<i>Kremlev, J.</i> : Haydn és az orosz zenekultúra	287
<i>Gárdonyi Zoltán</i> zárószava	295
<i>Waldapfel József</i> : Komját Aladár helye irodalmunk történetében	299
<i>Lakó György</i> : Újabbkori változások az északi-manyasi nyelvben.....	331
<i>Bóka László</i> : Ignotus és a magyar kritika	345
Készülő helyesírási kézikönyvünkéről	375

Vita

<i>Berrár Jolán</i> : A magyar hasonlító mondatok kialakulása című kandidátusi disszertációjának vitája (Károly Sándor)	395
<i>Hazai György</i> : A bulgáriai cirillbetűs török emlékek problémái című kandidátusi disszertációjának vitája (Sipos István)	399
<i>Maróthy János</i> : Az európai népdal születése című kandidátusi disszertációjának vitája (Falvy Zoltán).....	403

Az Osztály életéből

Jelentés a pécsi nyelvművelő konferenciáról (Benkő Loránd)	411
--	-----

Szemle

Renaissance tanulmányok (<i>Mezey László</i>)	415
<i>D. R. Fokos-Fuchs</i> : Syrjänisches Wörterbuch (<i>Hajdú Péter</i>).....	422
<i>Fitz József</i> : A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. (<i>Varjas Béla</i>)	427
<i>Kardos Pál</i> : Nagy Lajos élete és művei (<i>Illés László</i>).....	430
<i>Tőkei Ferenc</i> : A kínai elégia születése (<i>Horváth I. Károly</i>)	434
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz (<i>Temesi Mihály</i>)	444
Ibsen-szótár (<i>Rubinyi Mózes és Závodszky Ferenc</i>)	454